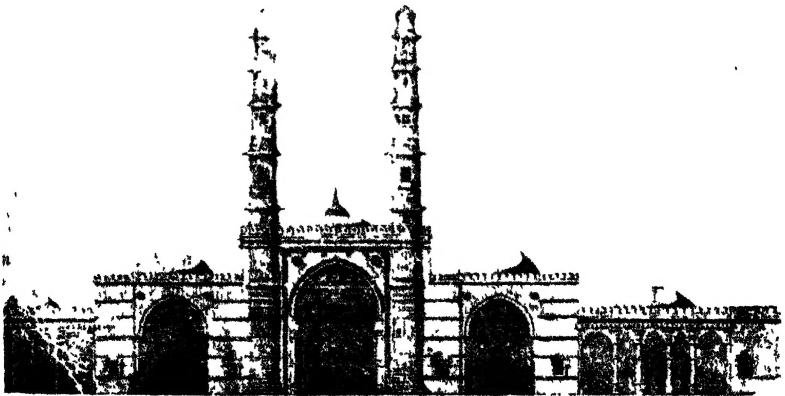

મ દા વા દ નું

(સંગીત)

લેખક રત્નમણિરાવ ભીમરાવ યા. જા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૫૮૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ અમદાવાદનું સ્થાપત્ય

વિષય ૨૮૪૨૩૪૮૪

અમદાવાદનું સ્થાપત્ય

એનો ઇતિહાસ અને સામાન્ય રૂપરેખા

AN OUTLINE OF AHMEDABAD ARCHITECTURE

કુલ ૪૨ ચિત્રો સાથે.

લેખક

રત્નમણિરાવ ભીમરાવ. ખા. એ.

વિ. સં. ૧૯૮૫

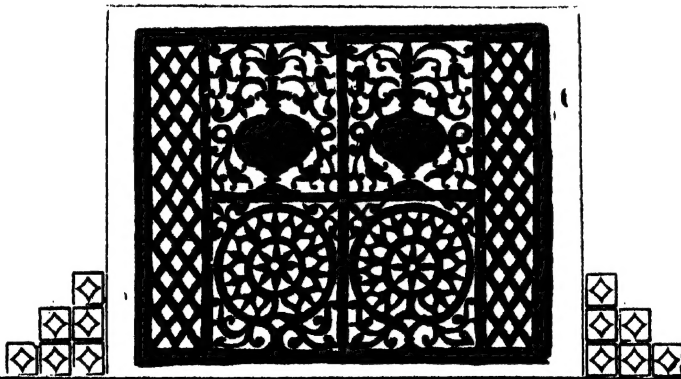
ઇ. સ. ૧૯૨૯.

કિંમત રૂપીઆ એક

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૪૪૮૨૨
૪૮૨૨૩૨૮૨

પ્રકાશક

રત્ન મણિરાવ લીમરાવ બા. એ.

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ-અમદાવાદ

□ □ □ મુદ્રક : ગજનન વિશ્વનાથ પાઠક □ □ □

પ્રસ્તાવના

સ્થળનો કોઇ ખાસ લાભ ન હોવા છતાં હિંદુસ્તાનના વેપારના ઇતિહાસમાં અમદાવાદે જેમ પોતાનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ મળવી રાખ્યું છે, તેમ બાંધકામને માટે સારી સામગ્રી વગરના પાધર જેવા દેશમાં હોવા છતાં સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં પણ આ શહેરે પોતાનું ખાસ વ્યક્તિત્વ વ્યક્ત કર્યું છે. ઘણાં પ્રાચીન સ્થાપત્યવાળાં શહેરો જૂનાં નામમાત્રમાં જ રહ્યાં. કોઇ જૂનાં ખેતરો થઈ નજીકમાં નવાં વસ્ત્યાં. કોઇ ગામડાં થઈ ગયાં. કોઈ સમૂળગાં નાશ પામ્યાં. અનેક ચઢતી પડતી દેખીને પોતાની અસલ જગ્યાએ જ હાલ સારી સ્થિતિમાં ફરીથી આવ્યાં હોય એવાં શહેરોના દાખલામાં અમદાવાદ અગ્રસ્થાને છે. પરંતુ ખાસ અગત્યનું તો એ છે ભૂતકાળના ગૌરવનો બરોબર ખ્યાલ આપી શકે એટલી મોટી સંખ્યામાં અનેક વિવિધતાવાળું છતાં હિંદુસ્થાપત્યનો કડીબંધ ઇતિહાસ બતાવતું છતાં અપૂર્વ મિશ્રણોથી ભર્યું વ્યક્તિત્વ ધરાવતું સ્થાપત્ય અમદાવાદમાં જેવું અને જેટલું મળે છે તેટલું બીજાં શહેરોમાં મળતું નથી.

અમદાવાદ મુસલમાન બાદશાહે વસાવેલું શહેર છે. મુસલમાનો હિંદમાં આવ્યા ત્યારથી દરેક પ્રાંતમાં તે તે પ્રાંતના સ્થાપત્ય ઉપર પણ એમણે પોતાની માન્યતાઓની અસર ઓછી વધતી કરી છે. ગૂજરાતમાં એ સમયે સ્થાપત્ય ઉંચી કક્ષાએ પહોંચેલું હતું. એટલે મુસલમાનોએ પોતાનું કાંઈ ખાસ વ્યક્તિત્વ બતાવ્યું નહિ, પણ ચાલુ સ્થાપત્યને જ પોતાની જરૂરીઆત પ્રમાણે ફેરવી નાંખ્યું. એ માટે દેશી સ્થપતિઓની સહાય એમણે લીધી. ગૂજરાતી સ્થપતિઓએ આ પરંપરામાં રાજ્યકર્તાઓની જરૂરીઆતો ધ્યાનમાં રાખી પોતાના પરંપરાના સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને એક અદ્ભૂત મિશ્રણવાળું સ્થાપત્ય ઉત્તું કર્યું. આ રીતે અમદાવાદનું સ્થાપત્ય બાહ્ય દૃષ્ટિએ મુસલમાન છતાં એનાં મૌલિક તત્ત્વોમાં હિંદુ જ છે.

સ્થપતિ અને કારીગરે નવા સંજોગોમાં પોતાની કળા અદ્ભૂત રીતે ખતાવી. બાદશાહો અને અમીરોએ ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચીને પોતાનો શોખ વ્યક્ત કર્યો. પ્રજાવર્ગ પણ બાંધકામની પ્રવૃત્તિમાં પાછળ ન રહ્યો. મોગલ સમયમાં ઉત્તર હિંદનું સ્થાપત્ય થોડું ઘણું આવ્યું એણે વિવિધતામાં ઉમેરો કર્યો. જૈન કામે મંદિરાદિમાં દ્રવ્ય ખર્ચી આપણા કારીગર વર્ગને આજ સુધી ઉભો રાખ્યા ઉપરાંત ગૂજરાતી પ્રજાને બાંધકામનો શોખ જન્મસિદ્ધ છે એમ પરદેશી વિવેચકો પાસે કબુલ કરાવ્યું.

આવા અમદાવાદના સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ ગૌરવથી ભરેલો છે. અમદાવાદ આજે વધતું ને ખીલતું શહેર છે. મરેઠા સમયના થાક પછી શ્વાસ ખાઈ બાંધકામની પ્રવૃત્તિ એણે આજે ચાલુ રાખી છે. એમાં નવા સિદ્ધાંતો અને નવી રીતો આજે ઉમેરાતી જાય છે. પશ્ચિમના વિજ્ઞાનથી આગળ વધતા દેશી પાસેથી પણ ઘણું શીખવાનું છે. નવી પ્રવૃત્તિ અને પરિવર્તનના જમાનામાં ભૂતકાળના સ્થાપત્યનો ગૌરવ ભર્યો ઇતિહાસ બાંધનાર અને બંધાવનારને જરૂર પ્રેરક નીવડે. એકલું જૂનું કે એકલું નવું કદી યે સાફ નથી. દેશકાળને અનુસરીને થોડા સર્જન કરવું એ જીવતી પ્રજાનું કર્તવ્ય ગણાય છે. અમદાવાદમાં નવાં બાંધકામ ચાલી રહ્યાં છે અને ચાલશે. એ વખતે નવા સિદ્ધાંતો સાથે પ્રાચીન સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ અને પ્રાચીન સિદ્ધાંતો ઉપર જરા ધ્યાન આપવામાં આવે તો અનુકરણ માત્ર જ નહિ પણ કાંઈક વ્યક્તિત્વવાળું સ્થાપત્ય ઉત્પન્ન થઈ શહેરને શોભાવે.

આવાં કારણોથી બાંધકામની બાબતમાં સ્થાપત્ય અને કલાની દૃષ્ટિએ ખરો રસ ઉત્પન્ન થવાની જરૂર હવે ઉપસ્થિત થયેલી છે. આ નિબંધ એવું કાંઈક ધ્યાનમાં રાખીને તૈયાર કર્યો છે. અનુભવી સ્થાપતિને બાંધકામની રીતો ખતાવવાનો આ નિબંધનો ઉદ્દેશ નથી, તેમ તેને કામ લાગે એ દૃષ્ટિએ આ લખાણુ કર્યું નથી. પરંતુ બંધાવનારને પોતાના શહેરના પ્રાચીન સ્થાપત્યનું ગૌરવ જોઈ દેશનું વ્યક્તિત્વ જાળવે એવાં મકાન બંધાવવાનું મન થાય એ હેતુ છે. બાંધનાર સ્થપતિ હો કે ઇજનેર હો, સ્કુલ બોર્ડ આર્ટમાં નવીન રીતે ભણે હોય કે જૂની રીત જાણનાર હો, પણ પ્રાચીન સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ નવાં સર્જનોમાં સંસ્કાર અને પ્રેરણા માટે જરૂરનો છે, એમ હાલનો જમાનો કહે છે.

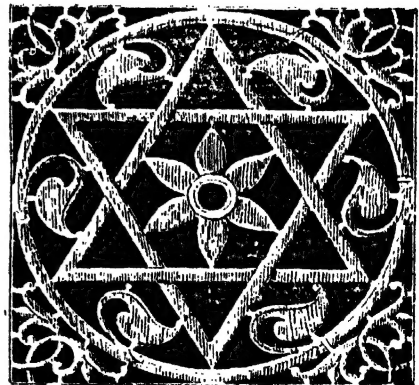
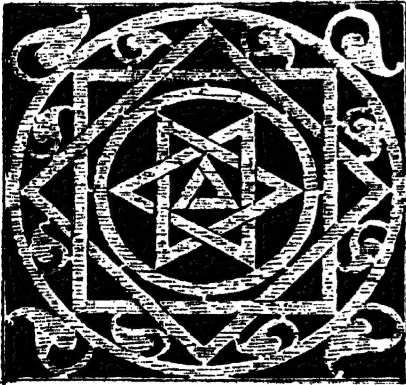
આ નિબંધમાં પહેલાં ચાર પ્રકરણો સાહિત્ય સભાએ પ્રગટ કરેલાં 'અમદાવાદ'ના પુસ્તકમાં છે તે જ લીધાં છે. સ્થાપત્ય અને હાલના જમાનાને લગતાં બે પ્રકરણો, અને અમદાવાદનાં જૂનાં મકાનોની સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ટુંકી નોંધનું એક પરિશિષ્ટ એટલું આમાં ઉમેર્યું છે. એક ચિત્ર સિવાય બીજાં 'અમદાવાદ'ના પુસ્તકમાં આવેલાં છે. એ માટે સાહિત્યસભાનો અને કુમાર કાર્યાલયનો હું ઉપકાર માનું છું. અત્રેના જાણીતા સ્થપતિ અને પશ્ચિમની રીતે અભ્યાસ કરી સ્વદેશી રીતોને નવા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ઘટાવવા માટે જેમણે આપણા સ્થાપત્યનો પણ અભ્યાસ કર્યો છે એવા શ્રીયુત ગજનન પાઠકે આ નિબંધમાં ઉપયોગી સૂચનો કર્યાં છે એમનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. અંતમાં અમદાવાદના બાંધકામના શોખીનો દેશી સ્થાપત્યમાંથી કાંઈક પ્રેરણા લઈ આ શહેરને શોભે એવાં મકાનો બંધાવે એવી ઇચ્છાને પ્રાર્થના કરું છું.

શાહીબાગ, અમદાવાદ.

તા. ૩૧-૩-૨૯.

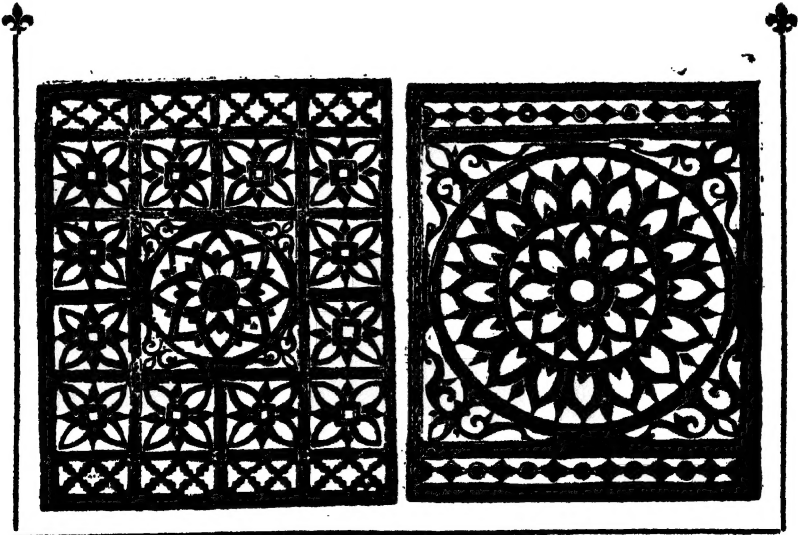
}

રત્નમણિરાવ ભીમરાવ.

અનુક્રમણિકા

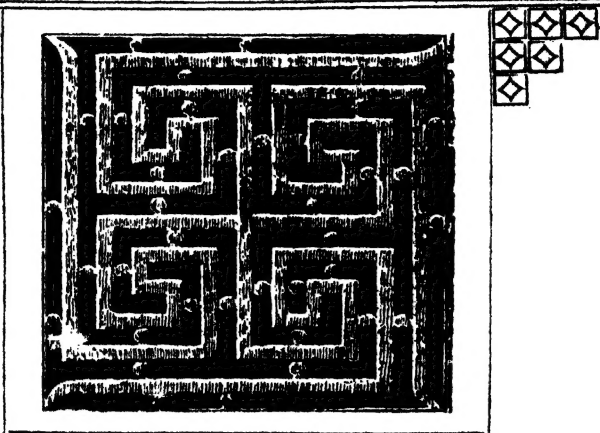
૧ : ઇતિહાસ અને સામાન્ય લક્ષણો	...	...	...	૧-૧૪
૨ : અમદાવાદના સ્થાપત્યની વિશેષતાઓ...	...	...	...	૧૫-૩૫
૩ : મકાનોની રચના-ખાંધણીનો ઇતિહાસ	...	...	...	૩૬-૬૦
૪ : નગરરચના	...	...	...	૬૧-૭૨
૫ : સ્થાપત્યનાં મૂળતત્વોની દૃષ્ટિએ અમદાવાદનું સ્થાપત્ય	...	...	...	૭૩-૮૦
૬ : અમદાવાદનું સ્થાપત્ય અને ચાલુ જમાનો	...	...	...	૮૧-૮૮
૭ : પરિશિષ્ટ : કેટલાંક ખાસ જોવાલાયક મકાનોનાં સ્થાપત્યની વિગત	...	...	...	૮૯-૯૬

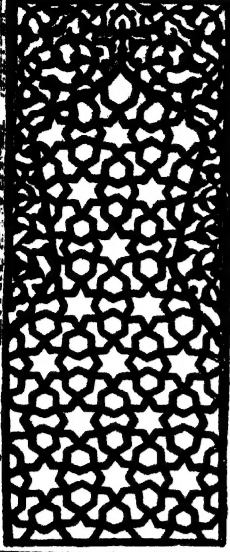

અમદાવાદનું સ્થાપત્ય.

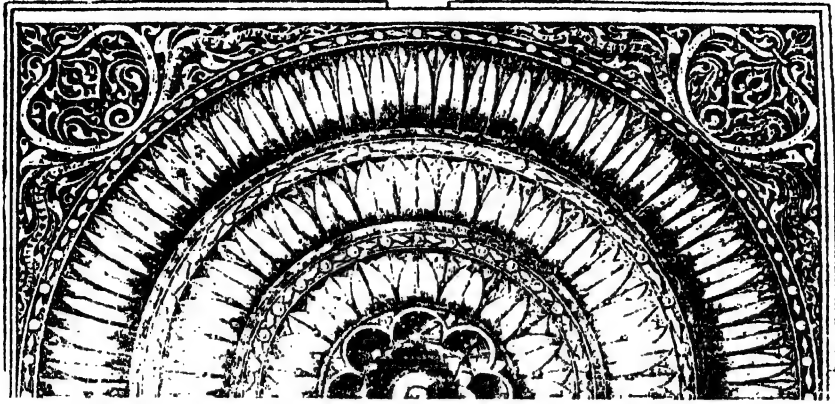

શુદ્ધિપત્ર

પાન ક્રમ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬૬ ૧૨	વરયું	વરયું
૬૭ ૬	મધ્યામ	મધ્યમ
૬૯ ૮	અવરજવાર	અવરજવર
૭૦ ૪	પેળો	પેળો
૭૧ ૧૫	આકારો	આકારો
૭૨ ૯	સુતારની	સુતારની
૭૨ ૧૩	શિદ્ધપશ્ચો	શિદ્ધપશ્ચો
૭૭ ૯	ગાંભીર્ય	ગાંભીર્ય
૭૮ ૮	સમદ્વિભાગના	સમદ્વિભાગના
૯૧ ૨૩	ચુરહાનીની	ચુરહાનીની

અમદાવાદનું સ્થાપત્ય

૧ ઇતિહાસ અને સામાન્ય લક્ષણો.

“Architecture is the printing press of all ages, and gives a history of the state of society in which it was erected.”

Morgan.

અમદાવાદના સ્થાપત્યના ઇતિહાસની ભૂમિકા સમગ્ર ગૂજરાતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસ ઉપર આધાર રાખી રહેલી છે; એનો વિસ્તાર કરવો અહીં હીક નથી. એટલે એ ટુંકામાં જોઈ અમદાવાદના મુસલમાની સ્થાપત્યને તપાસીએ. હિંદુસ્તાનમાં જોઈ સમયથી જે સ્થાપત્ય ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય શરૂ થયું હતું એની વધતી ઓછી પ્રવૃત્તિ ચારે બાજુ હતી, પરંતુ ગૂજરાતમાં અગીઆરમી સદીની શરૂઆતથી સ્થાપત્યને ધણો વેગ મળ્યો હતો. દેશ વેપારથી સમૃદ્ધ હતો. અગીઆરથી તેરમી સદી સુધી સોલંકી તથા વાઘેલા સમય સુધી ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય હિંદના બીજા ભાગનાં સ્થાપત્યમાં પ્રથમ પંક્તિનું ગણાતું હતું. અગીઆરમી સદીમાં અંધાયણું દેલવાડાનું વિમળશાહનું મંદિર અને તેરમી સદીનું વસ્તુપાળનું મંદિર એ બન્ને ગૂજરાતી સ્થાપત્ય, કળા, અને વૈભવની સર્વોત્કૃષ્ટ કૃતિઓ આજે પણ ઉભી છે. એટલે અગીઆરમી સદીથી પૂર્વે લાંબા સમયથી પત્થર, ઈંટ, ચુનો તથા લાકડાનાં બન્યું મંદિરો, પ્રાસાદો વગેરે થતું હશે. આખા દેશમાં નાનાં મોટાં અનેક સ્થળોમાં મંદિરો

વગેરે બંધાયાના અસંખ્ય લેખો આજે પણ ઘણુંયે નાશ પામ્યા છતાં મળી આવે છે. અમદાવાદ વસતા પહેલાં, ચાર સદીથી એક સારા શહેર તરીકે પ્રસિદ્ધ આશાવલ્લ અગર કર્ણાવતીમાં આ ઉત્તમ સ્થાપત્ય સારી રીતે લખ્યું હતું એમ માનવાને કારણ છે.

આમ ધણી સંભાળ અને શોખથી ઉછરેલા સ્થાપત્યના ઉત્તેજન આપનારાઓ સાથે એના ઘડનાર પણ ગુજરાતમાં હોય એમાં નવાઈ નથી.

ગુજરાતી સ્થપતિઓની એક ખાસ જાત સોમપુરા ગૂજરાતી સ્થપતિ બ્રાહ્મણોને નામે જાણીતી હતી. મોટાં મોટાં બાંધકામ સોમપુરા સ્થપતિઓને હાથે અને એમની દેખરેખ નીચે તૈયાર થતાં. સ્થાપત્યને લગતું સાહિત્ય પણ ગૂજરાતમાં ઘણું હતું, અને એને ઉત્તેજન આપનાર જૈન કોમની છાયા નીચે એ આજ સુધી પણ જળવાઈ રહ્યું છે. જૈન લેખોમાં અમદાવાદના વતની કેટલાય સૂત્રધાર (સ્થપતિ)નાં નામ મળે છે. શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધમાં પણ એવાં નામ મળે છે. દાદાહરીની વાવ તથા મસ્જિદ હિંદુ સલાટોએ બાંધી છે.

આવા સમૃદ્ધ અને સર્વોત્તમ સ્થાપત્યને માટેની દરેક સામગ્રીથી તૈયાર દેશમાં ચૌદમી સદીમાં મુસલમાનો આવ્યા. એમની એક સદી તો વ્યવસ્થામાં અને લઢવામાં ગઈ. પરંતુ બાંધકામની પ્રવૃત્તિ એ સમયમાં પણ બંધ પડી નથી. સારો રમનારો ખેલાડી થોડા સમયના મદાવરાથી વખત આવતાં પાછી સારી રમત બતાવી શકે છે એવી રીતે, પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં અહમદ-શાહે અમદાવાદ બસાવી વ્યવસ્થા કરી ત્યારે, જાણે બાંધકામની મોસમ આવી હોય એમ ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય ફરી ખીલી ઉઠ્યું. સ્થાપત્યના પાકને માટે કુદરતી જમીન, બીજ, અને ઊગાડનાર, દેશમાં તૈયાર જ હતા. કુવાના જળથી ખાનગી જમીનો ગમે તે મોસમમાં વવાય છે એમ હમેશ ખાનગી મકાનોથી પ્રવૃત્તિ ચાલુ તો હતી. પરંતુ સોલંકીઓ પછી મોટો રાજ્યાશ્રયનો વરસાદ અહમદશાહના સમયથી પાછો ફર્યો, એટલે ચારે બાજુ સ્થાપત્ય સુંદર અવનવી રીતે ખીલવા લાગ્યું.

આ નવા આવનાર રાજાઓ અસલ હિંદુ હતા, રજપુત હતા,^૧ પરંતુ

[૧] Havel: History of Aryan Rule in India p. 341.

"Ahmad Shah, however, is more entitled to be remembered as a great Rajput City Builder than as a Musalman Sultan.

ધર્મે મુસલમાન હતા. એની અગાઉનું સ્થાપત્ય હિંદુસ્થાપત્યના નિયમો પ્રમાણે થતું હતું. હિંદુ અને મુસલમાન ધર્મોનાં તત્વોમાં જે દેખીતો ભેદ હતો તે જ એમના સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તોમાં પણ હતો. પરંતુ વિજેતા પરધર્મી રાજાઓ સ્થાપત્ય અને કલામાં એમનાથી ઘણા જ આગળ વધેલા દેશમાં આવ્યા હતા. સાંદર્ભની ભાવના અને બાંધકામનો શોખ તો એમનામાં પણ હતો જ. એટલે મકાનો

બાંધનાર વિજેતાઓ અને બાંધનાર સ્થપતિઓને પરસ્પર ગૂજરાતી સ્થાપત્ય સહકાર કયાં સિવાય છુટકો નહોતો. વિજેતા પરધર્મી અને મુસલમાનો હોવા છતાં મકાનો બાંધવામાં નિમગ્ન થયેલી, બાંધકામને

એક શોખ તરીકે કેળવવાના સ્વભાવવાળા, અને લાંબા કાળથી કલા તથા સાહિત્યના ઉંચા સંસ્કાર પામેલી પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરવા આવ્યા હતા. એટલે કલા અને સ્થાપત્યની બાબત માં તો જીતવા જતાં જીતાઇ ગયા.^૨ મુસલમાન બાદશાહોએ બાંધકામનું કામ હિંદુ સ્થપતિઓને સોંપી દીધું. કેટલીકવાર દેખરેખ માટે મુસલમાન અધ્યક્ષ રહેતા. કેટલીકવાર સ્થપતિઓ કોઈ કારણથી વટલી મુસલમાન થતા. પરંતુ સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્ત વટલી શકતા નહિ. અને બાંધનાર મુસલમાન હોય કે ન હોય છતાં હિંદુ સિદ્ધાન્તથી જ મકાનો બનતાં હતાં. આ સંજોગોમાં બાંધનાર તથા બંધાવનારના સિદ્ધાન્ત અને ધર્મનાં તત્વોમાં મોટો ફેર છતાં અદ્ભૂત સહકાર થયો. ગૂજરાતમાં સાધારણ રીતે જે હિંદુ મુસલમાન ઐક્ય પ્રમાણમાં જળવાયું છે એની સ્થૂળ પ્રતિકૃતિ જ હોય એવા આ અદ્ભૂત સ્થાપત્યથી, એ ઐક્ય, જોનારની આંખને આ મેળવણી

[૨] Sir T. C. Hope: Ahmedabad: p. 21. "As to style, it was the singular fortune of the Mahometans to find themselves among a people their equals in conception, their superiors in execution, and whose tastes had been refined by centuries of cultivation. While moulding them they were moulded by them; and, though insisting on the bold features of their own minarets and pointed arch, they were fain to borrow the pillered hall, the delicate traceries, and rich surface ornaments of their despised and prostrate foe." હોપ હિંદુમુસલમાન સ્થાપત્યની અમદાવાદમાં થયેલી મેળવણીને "The varied offspring of this strange union" કહે છે,

ખરાબ ન લાગે એવી રીતે બનવા માંડ્યું. બાંધનારાઓએ બંધાવનારાનાં મન બહારના દેખાવની-કમાન જેવી-કેટલીક સાદી બાબતોમાં અમદાવાદના મુસલમાન બળાવી હિંદુ સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તો મુજબ કામ કર્યું. સ્થાપત્યનું સ્વરૂપ આ રીતે અમદાવાદનું મુસલમાન સ્થાપત્ય એના મૌલિક તત્ત્વોમાં હિંદુ જ રહ્યું; અને મુસલમાની પહેરવેશમાં હિંદુ શરીર ઉભું હોય એમ, આખા હિંદુસ્તાનનાં મુસલમાન સ્થાપત્યનાં મકાનોમાં મૌલિક હિંદુ તત્ત્વ બતાવતું દષ્ટાંત તરીકે આજે પણ જોનારને એ આશ્ચર્યમાં નાંખે છે.^૩

જૈન અને હિંદુ સ્થાપત્ય બૂદ્ધાં નથી. જે મૂળ તત્ત્વોમાંથી હિંદુ સ્થાપત્ય ઉત્પન્ન થયું છે તેને પોતાના રસ પ્રમાણે જૈનોએ ઉપર ઉપરથી બદલી વધારે સ્વચ્છ અને સુંદર બનાવ્યું. જૈન અને ગૂજરાતી સ્થાપત્ય હિંદુ બંને મૂર્તિપૂજક છે. એટલે સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તો એ જ રહ્યા, પણ હિંદુસ્તાનના બધા સંપ્રદાયોની સરખામણીમાં જૈન સિદ્ધાન્તોમાં જે કાંઈ સુંદર ઝીણવટ જણાય છે તેની અસર એમના સ્થાપત્ય ઉપર પણ થઈ, અને મૂળ હિંદુસ્થાપત્યને પોતાના ઉપયોગમાં લેતાં જૈનોએ વધારે આકર્ષક બનાવ્યું. આ સાથે જૈનોની જન્મસિદ્ધ પ્રતિષ્ઠાને લીધે પૈસાની તંગી એ કોમને લાગ્યે જ પડી છે. એટલે એમનાં મકાનો વધારે થયાં છે. એ કારણથી ગૂજરાતમાં જે સ્થાપત્ય આપણે મોટે ભાગે જોઈએ છીએ એ બધું જૈન સંસ્કાર પામેલું છે; એટલે મૂળ હિંદુ છતાં ગૂજરાતી સ્થાપત્યને જૈન સ્થાપત્ય કહીએ તો ખોટું નથી.^૪

[૩] સરખાવે Havell: A Hand book of Indian Art: 70, 150. "The Muhammeden Architecture of Gujarat is "Saracenic" only in the sense that it is Indo Aryan architecture adapted to the rituals of Islam." "The Muhmmadan Architecture of Gujarat is in every detail even more distinctly than in other places derived from the local building traditions." "This purely Indian school of building, which originated some of the most beautiful mosques and tombs of India." [૪] Fergusson: Architecture of Ahmedabad: p. 69. "Their Architecture so far as we know it, was always singularly chaste and elegant." જૈન ધર્મ માટે ફરજિયાત લખે છે કે:-Of the Indian

મુસલમાનો મૂર્તિપૂજક નથી. એમના સિદ્ધાન્તોમાં કડક સાદાઈ બહુ છે. એ કારણથી એમના સ્વભાવમાં કોમળતા બહુ ખીલી શકતી નથી. મૂર્તિ-પૂજકો મનુષ્યના બધા ધર્મો અને ભાવોને પોતાની વિવિધ કલ્પના ઉમેરીને ઇશ્વરમાં આરોપે છે. એટલે એમની ધર્મભાવના, સ્વાભાવ, કૃત્યો વગેરે સર્વથા કોમળ બને છે. આ કોમળતા અને મૃદુતામાં અહિંસાના સિદ્ધાન્તે જૈન ધર્મને તો અસાધારણ કોમળ અને મૃદુ બનાવ્યો. મુસલમાનો એક અદ્ભુત પરમાત્માની સર્વવ્યાપી ભવ્યતા માનતા હોવાથી, વિશાળતા, સખ્ત સાદાઈ, અને અદ્ભૂત રસને વધારે જોર મળ્યું. અરબસ્તાનના નિર્જન રણમાં સૃષ્ટિસૌદર્યનું વૈવિધ્ય હોતું નથી. ચારે બાજુ એક જ સાદું પણ ભવ્ય દૃષ્ય દેખાય છે. પરમેશ્વરની મહાન ભવ્યતા, અનંતતા અને એકત્વનું ભાન ત્યાં સાફ થાય છે. ત્યાંની કુદરત જ એકત્વને પ્રેરે છે. એ ભાન કોમળ સૌદર્યથી થવાને બદલે કડક, શાંત, ગંભીર સાદાઈથી થાય છે. ઇશ્વરનું આવી રીતે ભાન કરાવે એવા દેશમાં મુસલમાન ધર્મ થયો છે. એટલે આ બધા ગુણ એમાં આવ્યા છે. એ ગુણોની અસર એમના સ્થાપત્ય ઉપર થઈ. વિશાળતા અને સાદાઈ એમની મસ્જિદોમાં આવી. એ પછી મુસલમાનો જે જે દેશોમાં ગયા તે તે દેશોના રંગ આ ગુણોમાં ભળ્યા.* સ્વાનુભવરસિક

forms of religion it is, on the whole, perhaps the purest and the best. It is quite free from the gross and degrading superstition. It is not overlaid by a monstrous priestly asceticism as Buddhism. It cannot, of course, compare with the Vedantic Brahmanism, but of indigenous growths there seems none other so elegant or so pure. " The Mahomedan architecture of Ahmedabad is so essentially derived from the local jaina forms which it replaced...." ધર્મની બાબતોમાં ફરચુસનનો મત ગાળીને જ લેવો પડે; પરંતુ જૈન મતની આ પરીક્ષા કલાના સંબંધમાં ખરી છે એમ કહેવું પડે.

* Banister Fletcher નામના લાંડનના સ્થાપત્યના પ્રોફેસર એમના History of Architecture on Comparative Methodsના પુસ્તકમાં પૃ. ૬૫૬માં આ મતને ટેકો આપે છે.

(Lyric) મૃદુ લાક્ષિત્યમય નાના કાવ્ય જેવું મનોહર, અને ખીયા વગરની દ્રાક્ષ જેવું મધુર જૈન સ્થાપત્ય હતું; વીર, શૃંગારાદિ અનેક રસથી ભરેલું પૌરાણિક કાવ્યના ગાંભિર્ય જેવું (epic) હિંદુ સ્થાપત્ય હતું; એક બાજુ સાદા વીરરસથી અને કાંઈક અદ્ભૂત રસથી ભરેલા, અને ખીજી બાજુ કાંઈક અંશે લાંબા સમાસના ઓજસ્વાળા બાણબટના ગદ્ય જેવા, એક વિચિત્ર મેળવણીવાળા—સૂકા પણ અદ્ભૂત ગદ્યપ્રબંધ જેવું મુસલમાન સ્થાપત્ય હતું. આવા મુસલમાન સ્થાપત્યે અનેક દેશદેશાંતરોમાં તે તે દેશનાં સ્થાનિક સ્થાપત્યો સાથે વધતા ઓછા પ્રમાણમાં સહકાર કર્યો છે. કોઈ જગ્યાએ સ્થાનિકનું કાંઈક લીધું, કોઈ જગ્યાએ સ્થાનિકને દબાવી જ દીધું. પરંતુ અમદાવાદમાં પોતે દબાઈ ગયું. કોમળતાએ અદ્ભૂત વીરતાને છતી લીધી. બહારથી ગદ્યની સાદાઈ સહેજ રાખી આખું મુસલમાન સ્થાપત્ય સુંદર રસિક કાવ્ય જેવું બની ગયું. કોમળ બની ગયું. આટલુંયે મસ્જીદો જેવાં ધર્મનાં સ્થળોમાં, જ્યાં કેટલાક ખાસ ધાર્મિક નિયમો જનવવા પડતા ત્યાં રાખવું પડ્યું. પરંતુ મહેલો વગેરે નિત્યવ્યવહારનાં ખાનગી મકાનોમાં તો મુસલમાન સ્થાપત્ય કેવળ હિંદુ સિદ્ધાન્તોનું જ રહ્યું.

હિંદુસ્તાનમાં દિલ્હી આગ્રા વગેરેમાં જે સ્થાપત્ય ઉભું થયું હતું તેના કરતાં જુવાનપુરમાં સ્થાનિક તત્વ વધારે હતું. માળવાના માંકુગઢમાં વળી કાંઈક જૂદો જ પ્રકાર હતો. ગૌડમાં મિશ્રણ વિચિત્ર હતું. ગૂજરાતના મુસલમાન ખીજનપુરમાં ત્યાંના લોકોનું પહેલાં કાંઈ ન હોવાથી સ્થાપત્યની તુર્કની કાંઈક છાપ હતી. પરંતુ આ બધા પ્રાંતો કરતાં વિશેષતા. ગૂજરાતમાં કાંઈક જૂદું જ હતું. બધા પ્રાંતોના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય સર્વથી વધારે હિંદુ-ત્વવાળું, સર્વથી વધારે સુંદર અને આદર્શવાળું હતું.^[૫] સ્થાનિક તત્વોનો અંશ સર્વથા વિશેષ હતો; અને હોપ તથા ફરગ્યુસનના મત પ્રમાણે ગૂજરાતના સ્થાપત્યનો જોડો અંગાળના તો કોઈ પણ ભાગમાં મળતો નહોતો.^[૬] ફરગ્યુસન અમદાવાદના

[૫] Fergusson: Architecture of Ahmedabad. p. 69. [૬] એ જ પૃ. ૬૯. "While the elements of which it is composed are of

અપવાદ સીવાય અમદાવાદના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં ન રહ્યો. હિંદુઓના સ્થાપત્યમાં કલા અને શણગારનું જોર ધીમે ધીમે વધતું જઈ એટલી હદ સુધી પહોંચ્યું હતું કે આખું મકાન અલંકારોથી ભરી દેવામાં આવતું હતું. એથી કિલટું મુસલમાનોની સાદાઈ એટલી હદ સુધી હતી કે સાદી ભીતો સીવાય કાંઈ અલંકાર દેખાતા નહિં. આ બન્ને વિરોધોની સુંદર પતાવટ અમદાવાદમાં થઈ. અને એ સાદી ભીતોમાં વચ્ચે વચ્ચે અસાધારણ કારીગીરીની બારીઓ, જાળીઓ, ગોખ, કંદોરા વગેરે મુકાયું. મીનારાની સુંદરતા તો આખી મસ્જિદની ભીતમાં અપૂર્વ ગૌરવ અને મનોહરતા ઉમેરતી. “ કવિતાની જેમ સ્થાપત્યમાં અલંકારોને ચોક્કસ સ્થાન હોય છે, જે આપણે મુસલમાનોના સંબંધમાં આવ્યા પછી વધારે સમજ્યા. ”૮

હિંદુસ્તાનના સ્થાપત્ય માટે ખાસ આધાર જેવા ગણાતા ફરગ્યુસન હિંદના મુસલમાન સ્થાપત્યની જાતોમાં અમદાવાદના મુસલમાની (Saracenic)

સ્થાપત્યને સર્વથી વધારે હિંદુ તત્વોવાળું ગણે છે.૯
અમદાવાદનું સ્થાપત્ય પરંતુ હિંદી સ્થાપત્યને હિંદીની જ નજરથી જોતા ઇ. ક્રિ. ૬.
કેવળ હિંદુ જ છે બી. હાવેલને અમદાવાદના સ્થાપત્યને માટે ફરગ્યુસન
એવો હાવેલનો ‘ મુસલમાન સ્થાપત્ય ’ એવા શબ્દો વાપરે છે એ જ
મત. ખૂંચે છે.૧૦ હાવેલના મત પ્રમાણે અમદાવાદનું

મુસલમાન સ્થાપત્ય કેવળ હિંદુ જ છે. બાંધનારા હિંદુ હતા. બાંધાવનારા ત્રીજી પેઢીએ હિંદુ હતા. વટલેલા બાંધનારાઓના સંસ્કાર પણ હિંદુ હતા. અને બાંધાવનારાઓને પરદેશી સ્થાપત્ય જોવાની જરૂર જ ન પડે એવું ઉત્તમ સ્થાપત્ય

could scarcely be furnished than exists between Moslem Architecture.” [૮] અમદાવાદના જીવનવિકાસમાં રા. ગબ્બનન પાઠકનો લેખ.

[૯] Fergusson: History of Indian & Eastern Architecture p. 229.

“ Of the various forms which the Saracenic Architecture assumed in India, that of Ahmedabad may probably be considered as the most characteristic of all. No other form is so essentially Indian, and no one tells its tale with the same unmistakable distinctness.”

[૧૦] Havell: Indian Architecture: p. 69. & Aryan Rule in India p. 341-42.

નજર આગળ હતું. એટલે મંદિરમાં કવિતા દેખાયા છતાં મસ્જિદમાં જે ગાંભિર્ય દેખાય છે એ વધારે રસમય છે, એવી ફરગ્યુસનની માન્યતાને હાવેલ મિથ્યા આગ્રહ જ માને છે. હાવેલની ખેચતાણું ખરી છતાં કાંઈક વધારે પડતી છે. ખરૂં જોતાં મસ્જિદોમાં કેમળ કવિતા અને ગાંભિર્ય બને છે. અને ફરગ્યુસનના લખાણમાં એ તાત્પર્ય સ્પષ્ટ છે.

હિંદુસ્થાપત્યની રચનાને મુસલમાન જરૂરિયાત પ્રમાણે ફેરવવાનું પણ મુશ્કેલ નહોતું. હિંદુ મંદિરનું દેવગૃહ, વચ્ચે મંડપ અને આગલો મંડપ એ ત્રણેને પશ્ચિમ બાજુ ભીંત ભરી લે, અને પૂર્વ બાજુ ખુલ્લી રાખી આગલી પડાળી એ મસ્જિદનો આગલો ચોક બને. ત્રણે મંડપોનો બેગો કરેલો ભાગ મસ્જિદનો મુખ્ય ભાગ-લિવાન-બને. આ પ્રમાણે બાર થાંભલા ઉપર અષ્ટકોણ ધુમટ-વાળા મંડપોની મસ્જિદો બનેલી આજે પણ દેખાશે. મંદિરના મંડપમાં માણસો બેગાં થતાં. મસ્જિદનું લિવાન આ મંડપોનું બનેલું છે અને તેમાં પણ પ્રાર્થના માટે માણસો બેગાં થાય છે એ કાંઈક અંશે સરખું લાગે. પૂર્વમાં પડતી મસ્જિદની આગળની ભીંત ઘાણુંખરૂં કમાનો કરીને ઢાંકતા. ફેટલીક જગ્યાએ થાંભલાવાળો સાદો મ્હોરો પણ હોય છે. એ સાદા અને કમાનોવાળા મુખભાગ (મ્હોરો)વાળી મસ્જિદો જૂદી જૂદી રીતે સુંદર લાગે છે, અને કચી રીત સારી એ વૈતનારના રસ ઉપર આધાર રાખે છે.

હિંદુ મંદિરમાં એક દૃષ્ટદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી એ દેવની પ્રતિમામાં ઈશ્વરનો ભાવ લાવવાનો હોય છે. એટલે એના ગર્ભદ્વાર આગળ બેચાર માણસો

ઉભાં રહી શકે અને પ્રાર્થના કરી શકે એવી ગોઠવણ

હિંદુ અને મુસલમાન થાય છે. આ જગ્યાની સકુચિતતાના પ્રમાણમાં સ્થાપત્ય મંદિરની ઉંચાઈ પણ બહુ રખાતી નથી. મુસલમાન

મસ્જિદોમાં અદ્ય પિરાકાર સર્વવ્યાપી ઈશ્વરની પ્રાર્થના

કરવાની હોય છે. સેંકડો માણસો એકી સાથે એકે વખતે પ્રાર્થના કરે છે.

મસ્જિદની પશ્ચિમ દિશાની ભીંતમાં કરેલા મ્હોરાબનો હેતુ મસ્જિદની દિશા બતાવી

‘મસ્જિદ તમારી સામે છે’ એમ કહેવાનો છે. એટલે મસ્જિદો પ્રમાણમાં વિશાળ

અને એના મ્હોરા પણ લઘ્ય અને વિશાળ હોય છે. વિશાળતા સાથે પ્રમાણ

બળવવા માટે હિંદુ મંદિરોનાં થાંભલાને બેવડા જેટલા ઉંચા કરી મસ્જિદને

હિંદુ મંદિર કરતાં કાંઈક ઊંચી કરતી પડે છે.

હિંદુસ્તાનના લોકોની ભાવના જ દરેક ચીજમાં જીવ કલ્પે એવી છે. કવિતા, ચિત્ર, સંગીત, અને એવી બીજી સુકુમાર કલાઓમાં હિંદુસ્તાનના લોકોએ સજીવતા આણેલી છે. એટલે એમના

હિંદુ સંસ્કારની	સ્થાપત્યમાં પણ સજીવતા આવે એમાં નવાઈ નથી.
મુસલમાન સ્થાપત્ય	પરમાત્મા સર્વવ્યાપી છે અને એ બધે જુએ છે એવી
ઉપર અસર	ભાવનાથી એના સ્તવનની જગ્યા જેમ અને તેમ
	ઉત્તમ કલાથી ભરેલી, સૌંદર્યથી સજીવ દેખાતી કરવી

એ જ હિંદુસ્તાનનું ધ્યેય હતું. જરૂરિયાત પુરતાં આંધકામ ટકાઉ અને મજબુત થાય એટલે કામ પુરું થાય એ માન્યતા હિંદમાં નહોતી. એટલે હાલની નજરે જરૂર ન દેખાય એવી જગ્યાઓમાં પણ અપૂર્વ કારીગીરી થતી હતી. ઓટલાની નીચેના ભાગ અંધારા ધુમટના ભાગ, વાવોના પાણીથી ઢંકાયેલા ભાગ, તળાવોનાં ગરનાળાં વગેરે જગ્યાઓમાં પણ કારીગીરી છૂટથી થતી. એટલે એ મકાનો મજબુત રીતે એસાડેલા પથર કે છોટોના ઢગલા જેવાં નહિ પણ માનવતાનું અહભૂત દર્શન થાય એવાં થતાં. હાલ પશ્ચિમની અસરથી થતાં કેટલાંક જડાં અને છેક સાદાં મકાનો, અને જૂના વખતનાં દરિયાખાંના ધુમટ જેવાં મકાનો કેવળ મજબુતાઈ અને ઉપયોગ જળવવા પુરતાં જ બંધાયાં હોય એમ જણાય છે, અને એથી જ એમાં માનવતા ન લાગવાથી જોવાનું મન થતું નથી. દરિયાખાંના ધુમટમાં ભૂત વગેરે કલ્પવામાં અગર દરિયાખાંનું ચારિત્ર ભયંકર દર્શે એમ કલ્પવામાં કેટલું સત્ય દર્શે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ દરિયાખાંએ એ મકાનમાં સૌંદર્યનું કાંઈ ચિન્હ ન કરવાથી, અને જગતનાં મુંઢર મકાનોની હારમાં ઉભાં રહે એવાં અમદાવાદનાં જથ્થાબંધ મકાનોની સામે દરિયાખાંના ધુમટના એકલા વિરોધથી, એ મકાનમાં માનવતાનો અંશ ખીલકુત્ર લાગતો નથી; અને એથી જ એને માટે ભયંકર ખ્યાલ ચાલુ થયો દર્શે. અત્યારે ખૂણે ખંડેર થયેલી નિર્જન પણ અપૂર્વ કારીગીરી-વાળી મસ્જિદ કે રોજે જોઈને જે લાગણી થાય અને કોમળતા ખીસે, તેવી દરિયાખાંના ધુમટ આગળ રોજ સેંકડો માણસ બેસી રહે તો પણ કાંઈ અસર ન થાય. છતાં સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ એના ધુમટની આંધળીમાં જે વિશેષતા છે તે આગળ જોઈશું.

આવી અપૂર્વ કારીગીરી અને અહભૂત સ્થાપત્ય જોઈને જ પરદેશીઓ

અમદાવાદની ગણતરી એક સુંદર શહેરમાં કરે છે. ૧૧ એને જોઇને જ જેમ્સ ફાર્બસને એરેબીયન નાઇટ્સની વાતોમાં વર્ણવેલા પૂર્વના વૈભવ ખરા દર્શે એમ સમજાયું. ૧૨ એને જોઇને જ એડવીન આરનોલ્ડ જેવા અમદાવાદનું સ્થાપત્ય કવિને અમદાવાદનાં મકાનો દુનિયાનાં મકાનોમાં અને પરદેશીઓ “સર્વથી સુંદર નાનકડાં મકાનો” લાગ્યાં. ૧૩ એનાં માત્ર ખંડેરો જ જોઇને થીગ્સને લાગેલું કે આ ભૂમિ કવિની કલ્પના અને ચિત્રકારની પીંછીને માટે છે. ૧૪ એને જોઇને જ ફ્રાન્સ્યુસન અને દાવેલ જેવા સ્થાપત્ય અને કલામાં મોટા પ્રમાણભૂત ગણાતા પુરુષો અમદા-

[૧૧] ફિરિશ્તા વગેરે મુસલમાન લેખકોના મત આગળ જોયા છે.

સરખાવો: Vincent A. Smith: Oxford History of India. p. 271.

“Ahmedabad is particularly rich in noble buildings., and during the time of its glory, extending from its foundation to the eighteenth century—a period of about three centuries—undoubtedly was one of the handsomest cities in the world.” વીનએન્ડ રમીયના અભિપ્રાયમાં અતિશયોક્તિ લાગ્યે જ આવે છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. અને હાલના ઇતિહાસકારોમાં એમનું સ્થાન ધક્કું ઉઠેલું છે. Elphinston: History of India p. 675:—“ Ahmedabad is still one of the greatest cities in India

both from the number of the inhabitants and the magnificence of the buildings.” [૧૨] Forbes: Oriental Memoirs Vol. II. p. 199.

[૧૩] Edwin Arnold: India Revisited: p. 117-124. “Loveliest little buildings in the world.” Briefly, words fail to describe the dainty

loveliness of many among these Mehomedon memorials, dusty and decayed as they are at present.” (1886). [૧૪] Briggs:

Cities of Gujarashtra: “The spirit which characterised the French lady who could not read her prayers unless the volume was

handsomely bound was doubtless the spirit of the early Mehomedans, they too could not pray but in the temples worthy of the

deity of their worship.” “Here is the land for poets conjurations

and painter’s canvas; here too should the youthful student linger a while, and draw from such resources that contemplation

which should leave him a wiser if not a better man.”

વાદના અને ગૂજરાતના સ્થાપત્યને સર્વોત્તમ પંક્તિમાં મુકે છે;^{૧૫} અને અનેક મુસાફરો એનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કરે છે.^{૧૬}

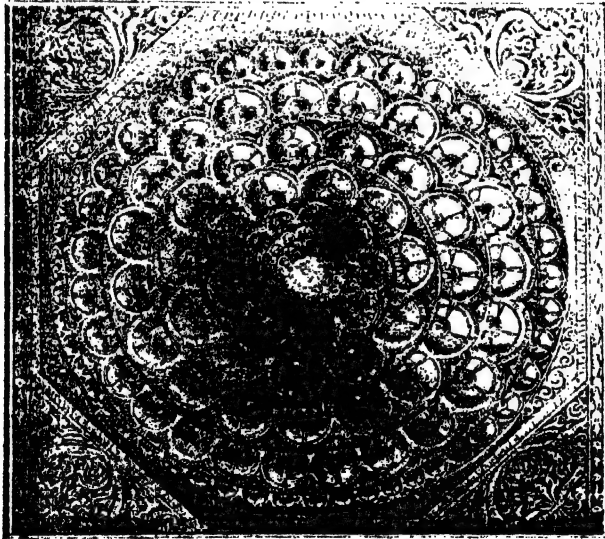
અત્યારે પરદેશી મુસાફરની રોજનીશીમાં આગ્રા અને દિલ્હીનું નામ પહેલું હોય છે. દિલ્હી તથા આગ્રાનું સ્થાપત્ય અને કલા શાહજહાંએ વધાર્યા તે અગાઉ જે સદીઓથી અમદાવાદ સ્થાપત્ય માટે દિલ્હી આગ્રાના પંકાતું હતું. સમયનો એ ભેદ બાબુએ રાખીએ તો સ્થાપત્યનાં બીજા અમદાવાદ અને દિલ્હીની કલામાં કયા ચહે એ જોનારની અમદાવાદમાં આંખ ઉપર આધાર રાખે છે. દિલ્હી આગ્રાનાં કેટલાંક આંધકામ તો આરસની સ્વચ્છ મનોહરતા અને એના જડિત કામથી જ મુદ્દર લાગે છે. દિલ્હી આગ્રાનાં લાલ પથ્થરનાં કામને અમદાવાદ સાથે સરખાવીએ તો તો અમદાવાદ જ ચહે તેમ છે. એમાં

[૧૫] જુઓ Fergusson: History of Indian and Eastern Architecture:- p. 527. "In Ahmedabad itself, however, the Hindu influence continued to be felt through. Even the mosques are Hindu or Jaina in every detail; only here and there, an arch is inserted, not because it was wanted, constructively, but because it was a symbol of faith: *while in their Tombs and palaces even this is generally wanting*. The truth of the matter is, the Mehomadans had forced themselves *upon the most civilized and most essentially building race at that time in India*, and the chalukyas conquered their congnerors, and forced them to adopt forms and ornaments, which were superior to any the invader could have introduced. (The Italics are mine). [૧૬] G. W. Forrest: cities of India: p. 62. "To the traveller, Ahmedabad, the capital of Gujarat, will always be a city of interest as containing some of the most characteristic forms which Saracenic Architecture assumed in India." Journal of India Art: No. 46: John Griffiths: "Ahmedabad is one of the most interesting cities in India, and its architectural buildings both in stone, and in wood are as beautiful as they are picturesque."

અમદાવાદની વિશેષતા આગળ જોઇએ. પરંતુ દિલ્હી આગ્રાને સ્થાપત્ય અને કલામાં અમર કરનાર એ રસિક બાદશાહની સૌંદર્યની ભાવનાને પોષણ ક્યાં મળ્યું હતું એ સવાલ વિચારવા જેવો છે. સૌંદર્યનાં બીજ શાહજહાંમાં જન્મસિદ્ધ તો હતાં; પરંતુ અમદાવાદમાં એના ઉપર જક્કસિયન થયું.^{૧૭} ઉગતી યુવાન અવસ્થામાં એ અમદાવાદનો સુખો હતો. એણે અમદાવાદની કલાનું

[૧૭] James Douglas: Western India p. 508-313. આ વિચારો જેમ્સ ડગ્લાસના છે. અમદાવાદના સ્થાપત્યથી મોહિત થઈ એમણે એમ લખ્યું છે. શાહજહાંએ અમદાવાદના સ્થાપત્ય ઉપરથી પ્રેરણા આપી દિલ્હી શાહજહાં હરો કે કેમ એ માટે ઐતિહાસિક પુરાવો નથી. પરંતુ શાહજહાંના પહેલાં અમદાવાદ હિંદમાં સર્વથી સુંદર શહેર હતું એ ઐતિહાસિક સત્ય છે, અને શાહજહાંને પ્રેરણા અમદાવાદમાં મળી હોય તો નવાઈ પામવા જેવું નથી. સરખાવો:-Shah Jahan! It is not for nothing thou art in Ahmedabad...Thy God is Architecture, and thy light the seven lamps there of. For, as sure, as people say, the Devil is to be seen in Darya's Tomb, Shah Jahan is up, at each rising of the sun,—golden glory, fretted window, tracery and arabesque—watching the flecked light as it fall on panement of marble or alabaster; alone and silent, observing, measuring, comparing, digesting, perhaps copying, drinking in all wisdom, deftness of hand, cunning craft and workmanship, beauty of colour, harmony of form. For the city had already a history and a long line of stout kings for a hundred and fifty years. Ten of her mosques which we can see even today, were built before Columbus discovered America. They existed before one stone had been laid upon another of Ibrahim's-Rouza, or Mahmud's vast dome at Bijapur, long before Baber swam the Ganges, or beheld canopus for the first time from the slopes of the Hindu Kush. Is it too much to suppose, that it was here the master builder drank in the elements of his taste which was to display such glorious results elsewhere—the bud was here: the blossom and fruit to be in Agra? Every thing has a beginning, Greece before Rome, Damascus before Cairo, Agra follows Ahmedabad."

ગ્રીણુવટથી નિરીક્ષણ કર્યું. અમદાવાદના ઉસ્તાદ સ્થપતિએને ધ્યાનમાં રાખ્યા. અમદાવાદની અપૂર્વ, મનોહર, માનવતાભરી, કાવ્યમય કલાએ શાહજહાના મનમાં કલાનો શોખ બલવત્તર કર્યો. એના પિતાને ન ગમેલા અમદાવાદમાંથી એને ભવિષ્યનાં સુંદર આગ્રા અને શાહજહાનાબાદ-દિલ્હીનાં સુંદર ભવ્ય મકાનો દેખાયાં. અને એ પ્રેરણાથી ભરેલો શાહજહાં અમદાવાદમાંથી ગયો. અમદાવાદમાં જે કળા હતી તે આગ્રામાં ખીલી, ફૂલી અને ફળ આવ્યાં. આ પ્રમાણે જેમ રોમ પહેલાં ગ્રીસ હતું, કેરો પહેલાં ડમસ્કસ હતું, અમદાવાદ પહેલાં પાટણ અને દેલવાડા જેવાં ગૂજરાતમાં અનેક સ્થળો હતાં, તેમ આગ્રા પહેલાં અમદાવાદ હતું. એની શરૂઆત શાહજહાંએ અમદાવાદમાં શાહીબાગનો સુંદર મહેલ તથા બગીચો બાંધીને કરી હતી.

જુમામસ્જિદના મહુક ખાતાના ધુમટનાં ચંદરનો નકશો.

૨ અમદાવાદના સ્થાપત્યની વિશેષતાઓ

“શાહુઆલમ સરખજની શોભા શી રીતે વણાય રે
અસલી ઈમારત હુન્નર આગળ ઈન્નેરી લગવાય” —નવલરામ

એ કેવળ વિરોધી તત્વોને એક કરી મુંઢર અને અહભૂત સ્થાપત્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે અમદાવાદ જેમ હિંદુસ્તાનમાં તેમજ દુનીયામાં પણ અનેરું સ્થાન ભોગવે છે, તેમ અમદાવાદના એ સ્થાપત્યની કેટલીક વિશેષતાઓ પણ છે. એ વિશેષતાઓ હિંદના બીજા હિંદુ તથા મુસલમાન કોઈ સ્થાપત્યમાં નથી. અમદાવાદના સ્થાપત્યને લગતી કલામાં પણ વિશેષતા છે. એ બધી વિશેષતાઓને લીધે સ્થાપત્ય અને કલા ઉપર પાંચ સૈકાના કાળનો કરાળ હાથ લાગ્યા છતાંયે અમદાવાદનું સ્થાપત્ય સૌંદર્યના રસિકોનું આજે ધ્યાન ખેંચે છે.

અમદાવાદની વિશેષતાઓમાં પહેલું તો મકાનમાં પ્રકાશ દાખલ કરવાની અપૂર્વ કરામત; બીજું ગોળ તથા જાળીઓની અસાધારણ કોમળતા ભરેલી કોતરણી; ત્રીજું મીનારાની રચના, ગોદવણી, ને શણગાર; અને ચોથું હાલતા મીનારાની અજબબી છે.

૧: મસ્જિદની અંદરનો ભાગ ઘણે ભાગે ઘણો વિશાળ હોય છે. એમાં હવા તથા અજવાળું લાવવાનો પ્રયત્ન ન થાય તો અંદરનો ભાગ અંધારો અને અંધ જેવો લાગે. આ કારણથી અમદાવાદની મસ્જિદોના કારીગરોએ મસ્જિદના વચલા ધુમટને બીજા આસપાસના ધુમટ કરતાં જરા ઉંચો કર્યો, અને એની નીચેના થાંભલાને બીજા થાંભલાથી એવડા ઉંચા કર્યા. એ રીતે કરીને ઉપર

એક માળ જેવું કર્યું, અને એની આસપાસ ઉપરની બાજુમાં નાના થાંભલા મુકી બાકીની અગાશીની બાજુમાંથી હવા અજવાળું આવી શકે એવી ગોઠવણ કરી.

પ્રકાશ લાવવાની રીત ક્ષીરતી દેવળોમાં ઉપલી બાજુ ઉંચે બારીઓ (clerestory windows) હોય છે એવી જાતની આ કાંઈક ગોઠવણ હતી. પણ ક્ષીરતી દેવળોમાં ભીંતની ટોચે નાનાં ગવાક્ષ (વેન્ડીલેટર) જેવી એ બારીઓ હોય છે. એવું મસ્જિદમાં

નહોતું. મસ્જિદમાં ઉપરની બાજુ નાના થાંભલાની વચ્ચે કેટલીકવાર સુંદર કહેરો, જરખો, કે થાંભલાની વચ્ચે સુંદર નકશીની જાળી કરવામાં આવતી હતી. આવી રીતે વચલા ધુમટને કેટલીક વખત એકથી વધારે માળ પણ કરતા, અને મીનારાની નીસરણીમાંથી એમાં જવાતું. બહારનું તેજ થાંભલા વચ્ચેની જાળીમાંથી ધુમટપર આવીને નીચે પડતું.^૧ એ સાથે હવા પણ મંદ મંદ ગળાઈને આવતી. સૂર્યનો તડકો કદી અંદર આવી શકતો નહિ પણ બેઠું અજવાળું આવ્યા કરતું. આમ કરવાથી હવા અજવાળાની સગવડ ઉપરાંત મસ્જિદના ધુમટો અગર અગાશી એક સરખી સીધી થવાથી જે સાદાઇ લાગતી, તેના કરતાં વચ્ચેથી આટલો ભાગ ભાગીને ઉંચો કરવાથી મકાનની ભવ્યતામાં ઘણો વધારો થતો.^૨

હિંદી સ્થાપત્યમાં પ્રમાણ ગણાતા બધાંએ અબ્યાસીઓ અમદાવાદની મસ્જિદોની પ્રકાશ આણવાની આ રીતની નવીનતાની તારીફ કરે છે.^૩ આવી રીતે પ્રકાશ લાવવાની ગોઠવણ ફક્ત અમદાવાદમાં જ છે, અને કોઈપણ જગ્યાએ ખાસ કરીને ગરમ દેશોમાં-હવા અજવાળા માટે જે સગવડો હોય છે તેના કરતાં આ તદ્દન નવીન, સુંદર, અને અચ્છલવાળી છે. આ રીત જૈન મકાનોમાંથી આવી હશે એમ મનાય છે. પરંતુ એમાં હાલ એ બહુ દેખાતી નથી. મેવાડના સાદહીના દેવાલયમાં એ જાતની રીત છે.^૪

[૧] Fergusson: Architecture of Ahmedabad. p. 79-80- [૨] એ જ p. 80. "A most pleasing variety of design is obtained without any undue effort." [૩] એ જ પૃ. ૭૯. "One of the most pleasing peculiarities of these mosques, and so far as is known, it is found only at Ahmedabad." [૪] Fergusson: Ahmedabad Architecture p. 79 & 81 Havell Indian Architecture: p. 72.

ફરગ્યુસન લખે છે કે આ જાતની પ્રકાશ લાવવાની સગવડ અમદાવાદમાં અસંભવની શરૂ થઈ હતી અને છેવટ સુધી કાંઈ ફેરફાર થયા સીવાય એવી રીતે ચાલુ રહી હતી કે પ્રકાશ વગેરે હેતુને માટે એને ઉભી કરી હોય એમ મનાતું

સાદશીનું મંદિર (મેવાડ)

નથી; અને સુંદર કલાની કોઈપણ વસ્તુની ખેંચે એ લાંબા અનુભવનું જ ફળ હોઈ શકે. પરંતુ ફરગ્યુસન આગળ લખે છે કે જે કામને માટે આ રીતની સગવડ કરી છે તેનો હેતુ ભાગ્યે જ સરે છે. સૌંદર્યમાં ફરગ્યુસનનો મત તો એ અવસ્થા વધારે કરે છે. ચઢતા પહોરનો અમદાવાદનો તાપ એનાથી રોકાતો નથી, કારણકે મસ્જિદો પૂર્વાંભિ મુખી છે. સીરિયામાં મસ્જિદો દક્ષિણ તરફની હોય છે; ત્યાં હોય તો આ પ્રકાશની સગવડ સંપૂર્ણ કહી શકાય. ગૂજરાતથી મક્કા જરોઅર પશ્ચિમે છે, એટલે એ અર્થ સરતો નથી. દક્ષિણાયન કે ઉત્તરાયણના સૂર્ય વખતે તાપ, પ્રકાશ વગેરે માટે સરખું જ રક્ષણ મળે છે. પૂર્વનો આખો ભાગ ખુલ્લો હોય છે, અને પશ્ચિમ તદ્દન બંધ હોય છે. આ રીતે પ્રકાશ વગેરે જે ઉદ્દેશથી આ સગવડ કરેલી તે ઉદ્દેશ જરોઅર સરતો નથી. આમાં જે વિરોધો જણાય છે તે જે મસ્જિદોને અનુસરીને પ્રકાશની સગવડ શોધાઈ હોત તો ભાગ્યે જ જણાત.

હાલ તો આ સગવડ ફક્ત મસ્જિદોમાં જ છે. ફરગ્યુસનની ધારણા એવી છે કે સાદહી સીવાય કોઇ જૈન મંદિરમાં આવી સગવડ દેખાતી નથી, અને એમાં પણ કાંઈક ફેર છે. એટલે અસલ મહેલોમાં આવી ગોઠવણ હશે, અને એ ઉપરથી મસ્જિદમાં દાખલ કરી હશે.

ફરગ્યુસનની આ ધારણા છેક કાઠી નાંખવા જેવી નથી. ઇશ્વરથી જાણ અને હિંદી ચીન સુધીના અને ખાસ કરીને હિંદી સ્થાપત્યના આ મોટામાં મોટા પ્રમાણભૂત વિદ્વાનના મતમાં સાધારણ નિર્બળ ફેરફાર સૂચવનાર આજ સુધીમાં એકલા ઈ. બી. હાવેલ થયા છે. પરંતુ અમદાવાદની મસ્જિદોમાં પ્રકાશની આ રીત માટે લખતાં એમણે નવો પ્રકાશ પાડ્યો હોય એમ જણાતું નથી. પ્રકાશની આ મનોહર રીતનાં ફરગ્યુસનના શબ્દોમાં જ વખાણ કરી હાવેલ લખે છે કે આ રીત મૂળ હિંદુ હતી એવું ફરગ્યુસને ઉમેરતું નોંધએ.^૫ હાવેલ પણ એવું હિંદુ મૂળ સિદ્ધ કરવા માટે ફરગ્યુસન કરતાં જૂદી રીતે જીખીમાં લીધેલું સાદહીના જ દેવાલયનું ચિત્ર આપે છે. પરંતુ ફરગ્યુસન સ્પષ્ટ લખે છે કે આ રીતની બાંધણીનું મૂળ જૈન સ્થાપત્યમાં હશે એ હાવેલ પોતાના ઉત્સાહમાં ભૂલી જાય છે.^૬

આ હવા અજવાળાના પ્રબંધની અપૂર્વ રીત ખાસ કરીને અમદાવાદ અને એ ઉપરથી પછી થયેલી ગુજરાતની બીજી મસ્જિદોમાં જ છે એટલે એ બાંધણી ક્યાંથી કેવી રીતે અને કયા સમયમાં પૂર્ણ મસ્જિદનું ભોંયતળી ઉપર દશાએ પહોંચી હશે એ ચોક્કસ કહેવું તો મુશ્કેલ છે. અને બાંધણી પરંતુ મસ્જિદોમાં કેવળ હવા અજવાળા માટે જ એનો ઉપયોગ નહિ હોય એ માટે ફરગ્યુસનનું ધારણું પણ ખરું છે. આ બાબતમાં એક જ અનુમાન થઈ શકે એવું છે. મૌલિક દૃષ્ટિએ

[૫] Havell: Indian Architecture p. 72. "He might have added that the arrangement was not a Saracenic invention but a long standing tradition in Indian temple-building in that part of India."

[૬] જુઓ ફરગ્યુસન: Ahmedabad Architecture p. 79. "...Is probably borrowed from some Jain form of which no examples have yet been found."

મસ્જીદની બાંધણી તદ્દન સાદી હોય છે. એક મોટા ચોરસ કે લંબચોરસ ભાગમાં પશ્ચિમની બાજુએ મોટો વિશાળ ચોરસો (લિવાન) રાખે છે. અને એને ચાંબલા કે કમાનોથી ટેકવેલા ધુમટોથી ઢાંકી પુર્વ બાજુ કમાનો કરીને ખુલ્લો રાખે છે. આગળના બાકી રહેલા ખુલ્લા ચોકમાં કોઇ કોઈ મસ્જીદમાં ઉત્તર દક્ષિણ પડાણીઓ કરે છે. કોઇ મસ્જીદની પડખે કે સામે રોજો પણ હોય છે. આમ મસ્જીદની સાધારણ રીતે બાંધણી છે. એટલે ખરી રીતે આ બાંધણીમાં વૈવિધ્ય, કે એના ભોંયતળીયાની રચનામાં કોઈ જાતની વિચિત્રતા આવી શકતી નથી. જે નાના શણુગાર, બીંતો કે મીનારામાં બાજુબાજુ કરે તેનાથી આખા મકાનના સાધારણ આકારમાં ફેર પડતો નથી. હિંદુ મંદિરોમાં એથી ઉલટું છે. આગળના બે મંડપો અને ગભારાનો ભાગ એ બધાના ધુમટો અને શિખરોની ઉંચાઈમાં ફેર રાખી, આખા મંદિરનો આકાર ચઢતા ઉતરતી કરી, દૂરથી પર્વતના શૃંગો દેખાતાં હોય એવો રાખે છે. હિંદુ મંદિરનો આકાર કૈલાસ પર્વતના આકારમાંથી નીકળ્યો હશે એમ કહેવું તો મુશ્કેલ છે. પરંતુ કેટલાંક મંદિરોના આકાર કૈલાસ શિખરને મળતા છે એટલી બાજતમાં લાવેલનું ધારવું ખરું જણાય છે. ૭ ગૂજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં હિંદુ સ્થાપત્યનો જે અપૂર્વ સહયોગ થયો છે એમાં આ તત્વ બહુ અગત્યનું હોય એમ જણાય છે. મસ્જીદોના સાદા વિશાળ લિવાનમાં અગર લંબચોરસ મંડપમાં હિંદુ મંદિરની પર્વત શૃંગ જેવી ચઢતા ઉતરતી કલા શી રીતે આણવી એની મેળવણીમાં ગૂજરાતી સ્થપતિનું મન ગુંચવાયું હશે. અને પરિણામે મસ્જીદમાં વચલો ભાગ આસપાસના ભાગથી ઉંચો કરી, વચલા ભાગ ઉપર માળ જેવું કરી વચલો ધુમટ બીજા ધુમટોથી ઉંચો લઇ જઈ, એ દેખાવ મંદિરથી કાંઈક જૂદી રીતે સદ્ કર્યો હોય એમ જણાય છે. આમ આ મસ્જીદોમાં માળની ઉત્પત્તિ બે સ્થાપત્યનું ઐક્ય કરી સૌંદર્યને જળવી રાખવાના નવા પણ અપૂર્વ પ્રયત્નથી થઈ હશે એમ માની શકાય. એ થયા પછી આસપાસથી બેઠું અજવાળું ને મંદ લવા આવે, અને સૌંદર્ય સંપૂર્ણ અને એ ખાતર જાળીઓ, જરૂખા વગેરે મુકી આ રચનાને સંપૂર્ણ બનાવી હશે. અમદાવાદની મસ્જીદોને દિલ્લી આગ્રાની પેઠે ચોકની આગળના બહાર રસ્તા ઉપર પડતા દરવાજા મોટા કરવામાં આવતા નથી, પણ

પડાળીની સરખી જ ઉંચાઇના અને હિંદુ આકારના નાના દરવાજા કરવામાં આવે છે. એટલે છેક બહારથી જોતાં મસ્જીદોનો દેખાવ આગળથી ગિરિશૃંગો જેવો ચઢતા ઉતરતી લાગે છે, અને બાજુમાંથી પણ તેમ જ લાગે છે. જુમા મસ્જીદ, ઈસિનપુરની મસ્જીદ, ચાંપાનેરની મસ્જીદ વગેરે જોતાં આ સમજાશે. જે મસ્જીદોની અગાળીઓ સરખી કરી વચસો ભાગ ઉંચો નથી કર્યો તેમાં આવું નહિ જણાય. સરખેજની મસ્જીદમાં એવું છે.

આ સાથે બીજો પણ એક વિચાર આવે છે. માળ અને પ્રકાશની આ રચના ગોદવણીમાં ચઢતા ઉતરતી ઘાટ લાવીને સૈદ્ધ્ય વધારવાના ધરાદા ઉપરાંત એ રચનામાં વાવનાઅષ્ટ કોણ કુવાની રચના ગોદવણીમાં બાંધણીમાં વૈવિધ્ય ખ્યાલ પણ એ સ્થપતિઓએ કર્યો હોય એમ જણાય લાવવા માટે આ છે. મોટી મસ્જીદોમાં, તથા જેમાં એવા માળ એક રચના હોય કરતાં વધારે હોય ત્યાં આ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. વાવ પણ ગૂજરાતની જ એક વિશિષ્ટતા છે, અને આ પ્રકાશની રીતની પેઠે એ પણ બીજો કાંઇ દેખાતી નથી. સૈદ્ધ્યની બધી

[૮] ચઢતા ઉતરતી અને ખૂણા પાડી ભાગતા આકારમાં સૈદ્ધ્યનો વધારો થાય છે એ આપણા કડીઆ હાથ પણ માને છે. ટભોઈના કડીઆ હાથ પણ વખણાય છે. એવા કેટલાક મુસલમાન કડીઆના પ્રસંગમાં હું આવ્યો છું. અને એમને ચઢતા ઉતરતી તથા ભાગતા દેખાવાનાં મકાનોનો એટલો શોખ માણુમ પર્યો છે કે એવા દેખાવ વગરનું સાફું મકાન બનાવવું એ લોકને પસંદ પરતું નથી. ધર્મે મુસલમાન હોવા છતાં હિંદુ સ્થાપત્યના શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તો પરંપરા ગત એમને મળેલા છે અને અમદાવાદમાં ઘણાં મકાનો તથા એક હિંદુ મંદિર પણ એમણે બાંધેલું છે. વંશપરંપરાથી સ્થાપત્યનાં કામ કરનારાઓની તપાસ કરતાં જૂના સ્થાપત્યનાં સિદ્ધાન્તો ઉપર કાંઈક વિશેષ પ્રકાશ પડે છે. આ મુસલમાન કડીઆ જૂદા જૂદા આકાર મેળવી નવા આકારનાં મકાનો પણ ઇજનેરી પ્લેન ન હોય તો પણ બનાવી શકે છે.

સરખાવો “The elevations of the mosques have usually been studiously arranged with a view to express at once the structural arrangements, and to avoid monotony of outline by varied elevation of each division.” Encyclopaedia Britannica 13th Edition Vol. 14 p. 433- એન્સાઇક્લોપીડીઆના લેખકનું આ માનવું ખરું જણાય છે.

વસ્તુઓને નવા સંજોગો પ્રમાણે મેળવીને ગોઠવવાની આપણા સ્થપતિઓની અદ્ભૂત કળા જાણીતી જ હતી. મસ્જિદમાં છેક ઉપલા માળમાંથી નીચે મસ્જિદમાં નજર કરી શકાય છે. અને એ આખો યે દેખાવ સુંદર વાવ જેવોજ લાગે છે. જેમ માળ વધારે એમ આ રચના વધારે સુંદર દેખાય છે. જેને પ્રકાશની રીત તરીકે આપણે ઉપર ઓળખી ગયા, અને બધા લેખકો એમ કહે છે તે અમદાવાદમાં શરૂ થઈ ચાંપાનેરમાં સંપૂર્ણતાએ પહોંચી હતી. એ ચાંપાનેરની મસ્જિદનો ઉપરનો ભાગ જોવાથી સ્પષ્ટ થાય તેમ છે. એ ઉપરથી વાવ જેવો લાગે છે. આ બધો વિચાર કરતાં મંદિરનો ચઢતા ઉતરતી ઘાટ અને વાવની રચના એ બન્નેના સાંદર્યની અજબ મેળવણી કરી એકલા પ્રકાશ માટે નહિ, પણ આકર્ષક દેખાવ અને વૈવિધ્ય લાવવા માટે એ રચના મસ્જિદોમાં થઈ હોય એમ અનુમાન થઈ શકે. અને એ અનુમાન માનીએ તો ફરગ્યુસનની શંકાનો પણ કાંઈક ખુલાસો થાય. પ્રકાશને માટે આ જાતની ગોઠવણની જરૂર ન હતી એ પણ કાંઈક અંશે સધાય છે એ વળી વધારે ખુશીની વાત છે. અમદાવાદની મસ્જિદોમાં આ રચના સાથે મીનારા ઝડપા વગેરે મળવાથી, એક સરખી બાંધણીની નીરસતા (monotony of outline) લાગતી નથી.

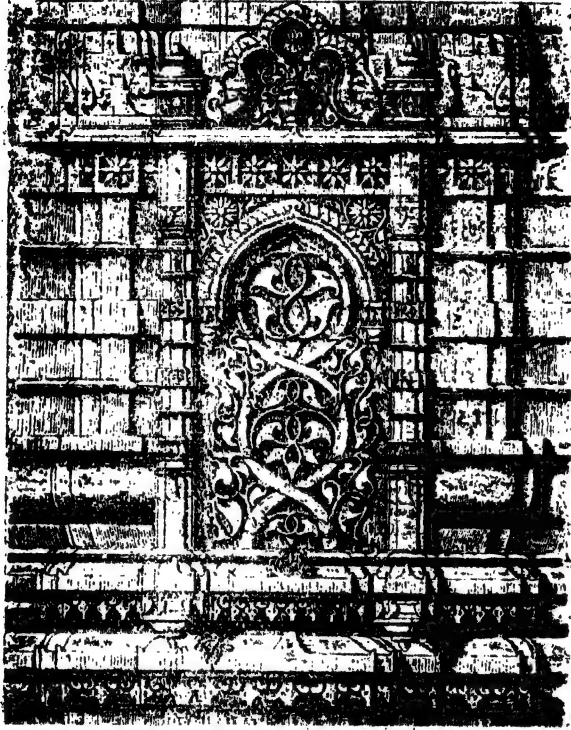
૨: જાળીઓ: અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં બીજી વિશેષતા એની જાળીઓ તથા ગોખની કોતરણીની છે. હિંદુ મંદિરોને અંદર અને બહાર શણગારથી ભરી દેવામાં આવતાં. જૈન મંદિરોમાં એ શણગારને કાંઈક જૈનોના સંસ્કાર ચઢ્યા; અને મંદિરની બહારની બાજુએ મૂર્તિઓ તથા આકૃતિઓની વિપુલતા કાંઈક ઓછી થવા માંડી. મુસલમાની મકાનોમાં મૂર્તિઓને સ્થાન જ નહોતું. એટલે એમના કારીગરોને વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલી શણગાર કરવાની ટેવ ઉપર કાણુ લાવવો મુશ્કેલ હતો. આનું સમાધાન ઉત્તમ રીતે થયું, અને પૌરાણિક મૂર્તિઓને બદલે ભૂમિતીની આકૃતિઓ તથા વનસ્પતિની આકૃતિઓનો છૂટથી ઉપયોગ થયો. આ ઉપયોગ અસલ હતો તો ખરો, પરંતુ હવે એના જ ઉપર સલાટોનું લક્ષ હોવાથી એ કળા સંપૂર્ણ બની, અને પરિણામે અમદાવાદની જાળીઓ તથા ગોખ એવા બન્યા કે એનો જોટો હિંદુસ્તાનમાં તો શું પણ દુનિયામાં પણ મળવો મુશ્કેલ પડે. યુરોપીય લેખકો પણ આ બાબતમાં એક મત છે કે ખ્રીસ્તી દેવળમાં રંગીત કાચની બારીઓ સુંદર તેજ આપવા સાથે ચિત્રામણથી અત્યંત મનોહર લાગે છે. પરંતુ એહું ધીમું તેજ આપવામાં, અને

સૌંદર્યમાં, કાતરેલા પથરની અમદાવાદની નળાઓ કાંઈ રીતે ઉતરતી નથી. સાંધે મંદ મંદ હવા પણ આવે છે એ એની વિશેષતા છે. કેટલીક વખત અસાધારણ સૌંદર્યની અમદાવાદી નળા પાછળ ખુલ્લા આકાશમાં જોઈએ તો વિલાયતી રંગીત કાચની નળાઓ કરતાં પણ એ ઘણી સુંદર લાગે છે. અમદાવાદ જેવી સુંદર નળાઓ હિંદુસ્તાનના હિંદુ કે મુસલમાન સ્થાપત્યમાં બીજે કાંઈ છે જ નહિ. એટલે સરખામણી ફક્ત દિલ્હી આત્રા સાથેજ કરી શકાય. દિલ્હી આત્રામાં નળા કરતાં ભીંતનું જડિત કામ વધારે છે. અને નળાઓ જે છે તે અમદાવાદ જેટલી ઝીણી કાતરણીવાળા, અને આકૃતિઓ વિવિધતાવાળા નથી. આત્રામાં ઇતિમાદીલાની નળાનું કામ સુંદર છે પરંતુ એ અમદાવાદની શાહઆલમની નળા કે વટવાની ભાગી તુટી નળા જેટલું ખારીક નથી. દિલ્હી આત્રાના આરસના કામમાં નળા કરવી સહેલી છે છતાં કામ જડું છે. અમદાવાદના રેતીઆ પથર (sand stone)માં નળા મુસ્કેલ છે. અમદાવાદમાં આવી નળાઓ ઠેર ઠેર છે. સરખેજના રોજની નળાઓ માટે લખતાં ફરગ્યુસન લખે છે કે આપણે યુરોપમાં જે રંગીત કાચની ખારીઓનો ગર્વ કરીએ છીએ તે શું આના કરતાં વધારે સુંદર છે? ભૌમિતિક આકૃતિઓની વિપુલતા અને તેનાથી બેઠું તેજ પડે છે તે બધું ધ્યાનમાં લેતાં આખા દુનિયામાં આવું કામ ભાગ્યે જ જડશે.^૯ ભીંતમાં નાની નળાઓથી આરંભી રોજઓની આસપાસ

[૯] Fergusson: Ahmedabad Architecture p. 88.

"We in Europe are proud of the walls of glass that enclose the naves of our Cathedrals. Are they more beautiful than the wall of trellis-work which encloses the tomb of the Saint? Considering the enormous variety of design involved in such a screen as this, the beauty of the patterns, and the effect of the subdued light which they shed interuallly, there is something in all this which it would not be easy to match in any part of the world- " આ ઉપરાંત સીદી શહીદની મરજીદની નળા માટે જે પ્રશંસાનો ઉલ્લેખ લગભગ દરેક મુસાદ્દર અને કલાના શોખીને કાઢેલો છે તે ઉપરથી અમદાવાદના કારી-બરોની નળાઓ કરવાની હુશિયારી માટે બહારના લોકોએ આપેલી સાબીતીનો પાર રહેતો નથી. અને પથરની આરપાર કાતરેલી નળાઓનું કામ એક વખત અમદાવાદમાં

આખીને આખી ભીંતો ફક્ત ગ્રીણી સુંદર જળાઓની કરેલી છે. શાહુઆલમ

સૈયદ ઉસમાનની મસ્જીદના મીનારાનો ગોખ.

ને સરખેજ, આદશ્વાહ ને રાણીના હથોરા, શાહપુર અને મુહારીઝખાં જેવી મસ્જીદોની ભીંતોમાં મુકેલી નાની જળાઓ, અમદાવાદની જળાઓના અદ્ભુત

એકું થતું હતું કે આખી દુનિયામાં એને સર્વોચ્ચ માનીએ તો અતિશયોક્તિ નથી. અને આવી જળાઓ હાલ પણ કોઈ જગ્યાએ દેખાતી નથી. સીદી રાહીદની જળાઓનું વર્ણન આગળ તેની જગ્યાએ કરીશું. જુઓ Havell: Indian Architecture: p. 140.

"In this class of window tracery India stands alone, it is purely Indian development of sculptor's craft having its origine in the Hindu temple tradition. It owned nothing to Persian Art."

વળી જુઓ: Douglas: Western India. p. 309. "For, as Michael

નમુના છે. બીજા અસંખ્ય રોજાઓમાં અને મસ્જીદોમાં જાળીઓ કરેલી છે. પણ આ બધાંમાં અમદાવાદના નામને, અને જાળીઓ કરવાની અમદાવાદી-ગૂજરાતી કલાકારોની અપૂર્વ કલાને અમેરીકા સુધી પ્રસિદ્ધ કરનાર લાલદરવાજે સીદી શહીદની મસ્જીદની જાળીઓ તો એ માટે અમદાવાદ દુનિયામાં શ્રેષ્ઠ છે એ અતિશયોક્તિ નથી એમ સિદ્ધ કરે છે. વનસ્પતિના આકારોની ગુંથણી ઉપરાંત અમદાવાદની જાળીઓમાં ભૌમિતિક આકૃતિઓ વધારે છે. એમાં પણ અસાધારણ બારીકતા અને વૈવિધ્ય છે. અમદાવાદની જાળીઓની આ આકૃતિઓ જોઈ એક લેખક લખે છે કે અમદાવાદમાં ભૂમિતિ એવી ઉલ્લાસમાં આવી ગઈ છે છે કે ઉન્મત બની નૃત્ય કરે છે. અમદાવાદની જાળીઓ જોઈ આ કથન સત્ય લાગે છે.

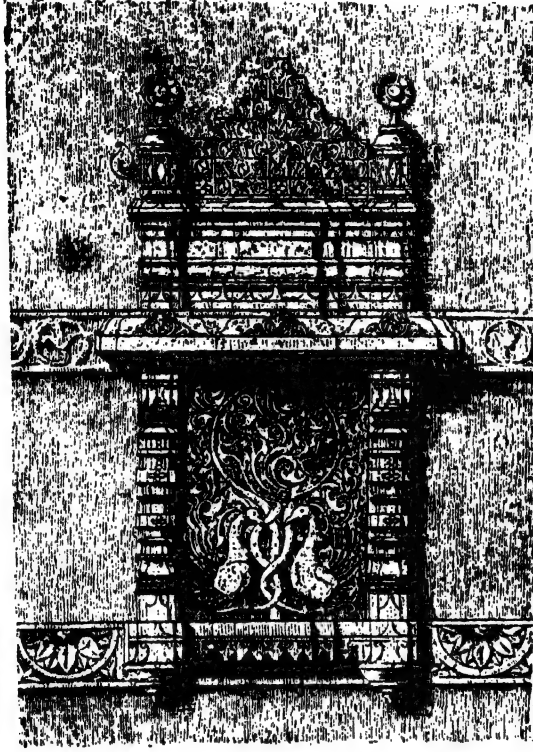
જાળીઓ ઉપરાંત ભોંતો અને મીનારામાં ગોખ કરી એમાં ચિરાગ વગેરે આકારો કરી, અગર તે ગોખમાં ફળદ્રુપ વેલની અપૂર્વ ગુંથણી કરી જે મનોહર દેખાવ કર્યા છે એ પણ એક વિશેષતા છે, જાળીઓની પેઠે એ ક્રાંતરણી આરપાર નથી એટલે એના વિચાર મીનારા સાથે કરીશું. પરંતુ જરૂરની બારીઓનો ઉપયોગ પણ મસ્જીદોમાં થવા માંડ્યો હતો; અને મસ્જીદના મ્હોરા (facade)ની કમાનોની વચ્ચે અને ઉત્તર દક્ષિણના પડખાંમાં એવી બારીઓ જાળીઓને બદલે મુકવામાં આવતી. આ રચના શુદ્ધ હિંદુ છે, અને હિંદુ મકાનોમાથી આખીયે લીધેલી છે. એ બારીઓ, એના ટેકા તથા ડાપડું મસ્જીદની આખીયે રચનામાં અપૂર્વ મનોહરતા ઉમેરે છે. રાણી સીમ્રી, રાણી રૂપમતી અને મુહાફિઝખાંની મસ્જીદોમાં એના ઉત્તમ નમુના છે.

૩ મીનારા: એ અમદાવાદની મસ્જીદોની ત્રીજી વિશેષતા છે. મીનારા

Angleo said of Ghibertis' Gates some of the screens and windows of Ahmedabad were worthy to adorn the Gates of Paradise. "

વળી જુઓ: Forrest. Cities of India: p. 72. "The windows and tracery of the niches of the minarets show how the Hindu sculptor could use his chisel with as free and delicate hand as Raphael could his pencil. "

તો હિંદુસ્તાન અને પરદેશોની ધણી યે મસ્જિદોમાં છે. મીનારાનો સાધારણ ઉપયોગ પ્રાર્થનાના વખતે લોકોને બોલાવવા માટે એના ઉપર ચઢીને થાય છે.

દાદા હરીની વાવનો ગોખ.

અમદાવાદના કારીગરોએ આ ઉપયોગી મીનારા—જે મસ્જિદોનું ખાસ લક્ષણ હતું—એને સાંદર્યના એક ખાસ સાધન તરીકે ફેરવી નાંખ્યા. મસ્જિદના મહેરાની સાદામમાં ખારીઓ, જળાઓ, તથા ગોખ, અને લોંટમાં આંતરીઓ સીવમ ખીજી અલંકાર મુકાય એમ નહોતા, અને આ અધું હદ કરતાં વધારે આવી શકે નહિ. મીનારા મુસલમાની રીત પ્રમાણે ખાસ અગત્યના હોવાથી મસ્જિદની બાંધણીમાં એનું સ્થાન ખાસ હતું. એટલે અમદાવાદના કારીગરોએ પોતાની બધી કળા તથા હુશિયારી મીનારા બનાવવામાં દલવી. મીનારાનો આકાર પણ અદ્ભુત મિશ્રણ કરીને બનાવ્યો. કારીગરોના મન આગળ ચીતોડના કીર્તિસ્તંભ

એવા આકારો હતા. હિંદુ મંદિરોનાં ભાગતી ભીંતનાં ખૂણાઓવાળાં મકાનાં, તથા મહારાની પછીત પણ નજર આગળ હતાં. ભાગતો ખૂણાવાળો દેખાવ સ્તંભમાં ઉમેરો કરે છે એ ગૂજરાતી સ્થપતિઓ સારી એ જાણતા હતા. મંદિરો નીચેથી ઉપર સુધી અનેક ખૂણા પાડી ભાગતા આકારનાં, અને આખુંજ સાથે જોતાં ચઢતા ઉતરતી ધાટનાં હતાં. એટલે મસ્જિદની સીધી ભીંતમાં મીનારા આગળ ઉપસી આવે એવા કરવા એ નવીનતા હતી. એ મીનારાના ધાટમાં કીર્તિસ્તંભ અને મંદિરની બહારની ભીંતોનું અપૂર્વ મિશ્રણ કરીને એક નવો સુંદર ધાટ કારીગરોએ ઉપજાવી કાઢ્યો. ૧૦

મીનારા મસ્જિદની વચલી કમાનની આસપાસ છેક જમીનથી શરૂ કર્યો, અને મસ્જિદની ઉંચાઈ સુધી એમાં અનેક ખૂણા તથા વચ્ચે વચ્ચે ગોખ કરી કારીગીરીથી આખાયે ભરી દીધા. ગોખમાં હિંદુ મંદિરોના કારીગરોની ગોખની મૂર્તિઓને બદલે અસાધારણ બારીક કારીગીરી વાળો ફુલ ચેલાની આકૃતિઓ કરી. મસ્જિદની ભીંતની ઉપરથી મીનારા ગોળ બનાવ્યા. તેમાં થોડે થોડે અંતરે પથરનાં ગોળ છબ્બ કાઢીને તેની નીચે કાતરણીથી ભરેલા ટેકા સુકયા. એના ઉપર એવો જ નકશીદાર કઠેરો બનાવ્યો. છેક ઉપર એ પ્રમાણે વધતો મીનારો અણીદાર શંકુ જેવો બન્યો. અને નીચેથી ઉપર સુધી જવા માટે ગોળ સીડી એની અંદર બનાવવામાં આવી. ૧૧

મીનારાની આ રચનાનાં બીજા ગૂજરાતી કારીગરોમાં હતાં જ. પરંતુ એની ગોઠવણી બરોબર બેસાડતાં એમને સહેજ મંથન થયું જણાય છે. મુસલમાનોની મસ્જિદમાં મીનારાની જરૂર હતી. કારીગરોએ કીર્તિસ્તંભો સીવાય એવું કંઈ જોયું નહોતું. અમદાવાદના મીનારામાં કીર્તિસ્તંભ કરતાં કાંઈક જૂદી જ વિશેષતા

[૧૦] જી. હાવેલ. Havell: Indian Architecture p. 70. "The beautiful minarets which are so characteristic of this and other mosques in Gujarat have none of the Saracenic feeling of the Qutb Minar at Delhi, but are entirely Hindu in style, being only adaptations of the splendid Rajput Towers of Victory at Chitor. [૧૧] અમદાવાદ જોડેની અર પૃ. ૨૬૫-૨૬૬.

છે તે ક્યાંથી આવી ? અસ્માતની મસ્જીદોમાં એવું કાંઈ નથી. સરખેજ અને વટવાની મસ્જીદમાં મીનારા ક્યાં જ નથી. લાદની અહમદશાહની મસ્જીદમાં પહેલો મીનારાનો પ્રયત્ન થયો છે. પરંતુ તે દેખાવના જ છે. અને ઉલ્લા શોભા અગાડે છે. હૈબતખાંની મસ્જીદ શહેરના મકાનોમાં બીજી બંધાઈ છે. એમાં પણ ધૂમાડીઆ જેવા નાના મીનારા દેખાવ માટે જ ક્યાં મીનારાની બાંધણીની વૃદ્ધિ છે. સૈયદ આલમની મસ્જીદમાં મીનારા સુધાર્યાં. એટલે અમદાવાદમાં ત્રણેક મસ્જીદો બંધાઈ એટલામાં તો જુમા મસ્જીદ જેવા લગ્ન મીનારા બાંધવા જેટલી અને તેને ચોગ્ગ સ્થળે જોડવવા જેટલી કળા આવી ગઈ. કયાં કયાં ચીજોના આકારનું મિશ્રણ કરવાથી મીનારા સારા દેખાશે એ ગૂંજરાતી સ્થપતિઓએ ધણા જ ટુંકા સમયમાં જાણી લીધું અહમદશાહના જ રાજ્યકાળમાં મીનારા સુધારી નાંખ્યા, અને એ કળા સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં શિખરે પહોંચી. વચલી કમાનની આસપાસ રાખવાને બદલે મસ્જીદને છેડે મીનારા કરવા માંડ્યા. છેવટે અંદરની સીડી પણ કાઢી નાંખી રાણી સીપ્રીની મસ્જીદની પેઠે જરૂર તથા શોભા બંને માટે નહિ પણ કેવળ શોભાને જ માટે મીનારા કરવાની રીત દાખલ થઈ. એ રીત પણ મસ્જીદ બંધાવનારની ઇચ્છા ઉપર હતી. કારણ કે ગૂંજરાતી બાદશાહીના અંત સુધી જૂદી જૂદી વખતે બંધામલી મસ્જીદોમાં જૂદા જૂદા આકાર અને બાંધણીના મીનારા દેખાઈ છે.

આ મીનારા, એની બાંધણી, આકાર, અને કારીગીરી અમદાવાદની જ એક ખાસ વિશેષતા છે. બીજી કેટલીક જગ્યાની પેઠે, મીનારા અહીં જૂદા નથી, પણ મસ્જીદનો જ એક ભાગ છે. નકશીની સમૃદ્ધિમાં, અને આકારની સુંદરતામાં ફેરાના મીનારાથી ચડે એવા મીનારા અમદાવાદમાં જ છે. અને પશ્ચિમે ફેરા (ઇજીપ્ત) થી પૂર્વમાં મુસલમાન ધર્મ જ્યાં સુધી હશે ત્યાં સુધી કોઈ જગ્યાએ અમદાવાદ જેટલા સુંદર મીનારા નથી એ માટે સ્થાપત્ય અને કલાના સંઘર્ષ વિવેચકો એકમત છે. ૧૨

[૧૨] Douglas: Western India p. 309. "Had he wandered to Cairo he would have seen no more graceful minarets." ફરયુસનને ઉતારો અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમાં અપેલો છે.:- "Their minarets the only minarets that in beauty of outline and richness of detail surpass those of Cairo are the chief glory of the Ahmedabad mosques."

ફરગ્યુસન લખે છે કે ઇજ્ઞમની મસ્જીદોમાં અમદાવાદ કરતાં ૨૫૦ વર્ષ પહેલાં મીનારા કલાની ઉંચી કક્ષાએ પહોંચ્યા હતા. પરંતુ મસ્જીદના જ ભાગ તરીકે મીનારા મુસલમાન સ્થાપત્યમાં પહેલવહેલા અમદાવાદે જ વાપર્યા છે. ગીજનીની સત્તા નીચે (ઈ. સ. ૯૭૫-૧૧૩૯), અને દિલ્હીના પઠાણ રાજ્યમાં (ઈ. સ. ૧૧૯૨ થી ૧૫૫૮) મીનારા કીર્તિસ્તંભ તરીકે જૂદા થતા પણ મસ્જીદના મીનારા તરીકે નહિ. જુવાનપુરના સ્થાપત્યમાં (૧૩૯૭-૧૪૭૮) દિલ્હીની પેઠે તે સમયે મીનારા લાગ્યે જ હતા; અને બંગાળના ગૌડના સ્થાપત્યમાં (૧૨૦૩-૧૫૭૩), માંળવાના માંડુમાં (૧૪૦૧-૧૫૬૮) અને ગુલબર્ગીમાં (૧૩૪૭-૧૬૦૯) મસ્જીદોને મીનારા નહોતા. અમદાવાદના બાદશાહોને કેાઇ પશ્ચિમ એશિયાના ઉસ્તાદોએ એ સૂચન કર્યું હોય. પરંતુ અમદાવાદના મીનારાની રચના બધી યે હિંદુ ધાટની છે; ચીતોડના બીજા કીર્તિસ્તંભ જેવી કાંઈક જણાય છે, અને ગૂજરાતનાં મંદિરોની બહારની નીચેની બાંધણીને કાંઈક મળે છે.”^{૧૩}

ફરગ્યુસનનું અને અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખકનું આ માનવું ખરું છે. પરંતુ મીનારાના ધાટ માટે એ લેખક હિંદુ મંદિરોના બહારના ધાટના છે એમ છેવટે લખે છે તે જ ઉધાતું સત્ય છે.^{૧૪} પશ્ચિમ એશિયાના કેાઇ ઉસ્તાદે સૂચના કરી હશે એવો તર્ક પણ કરવાનું સ્થાન નથી. અમદાવાદની મસ્જીદોના મીનારા નજરે જેવાથી, તથા ચિત્રોથી પણ આપોઆપ સમજણ પડે તેમ છે. આ બધું જોતાં જણાશે કે મીનારા અમદાવાદના સ્થાપત્યની એક ખાસ વિશેષતા છે.

[૧૩] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૬. [૧૪] સરખાવો અમદાવાદ ગેઝેટીઅર મૃ. ૨૬૬. નોંધ ૬, ફરગ્યુસન અને ફેર્ગુસનમાંથી ઉતારા:—“The bases of the Ahmedabad minarets are, except for the change from images to tracery, elongated copies of the perpendicular parts of the base-ments of Hindu Temples (Ferg. His. Arch. III 532). So also, Forbes: The minarets of Ahmedabad mosques, if, for their arched foliated panels, idol-sculptured alto-reliefs are substituted, are on a small scale perfect representations of the two stories of a shrine tower to which the imagination can easily add a curvilinear spire.”

...

...

...

...

...

અને એની કારીગીરી, રચના, મસ્જદ સાથેનો સંબંધ^{૧૫} વગેરે જોતાં દુનિયાની કોઇ પણ મસ્જદના મીનારા કરતાં ચઢે તેમ છે, અને કોઇ પણ કીર્તિસ્તંભ કે હાલના ઘડીયાળોના ટાવરો કરતાં વધારે સુંદર છે. હેનરી કઝીન્સ લખે છે કે ‘સાધારણ રીતે લોકની માન્યતાની વિરૂદ્ધ હીંમત કરવા જેવું લાગે પણ મને તો તાજ-મહાલના બોડા મીનારા કરતાં અમદાવાદના મીનારા વધારે સુંદર લાગે છે અને ઘણું કરીને આખા હિંદમાં એ સર્વથી સુંદર છે.’

૪ હાલતા મીનારા: આ અમદાવાદની વળી એક નવી જ વિશેષતા છે. અમદાવાદની મસ્જદોના મીનારા હાલે છે ! મીનારાના ઉપલા માળની ખારી આગળથી જરા હલાવીએ એટલે મીનારા સારી રીતે ધ્રુજતા હોય એમ માલુમ પડે છે. પરંતુ તેથી પણ વધારે નવું એ છે કે એક મીનારો હલાવીએ એટલે એની જોડેના બીજો પોતાની મેળે ગતિવાળો થઇ હાલે છે. એક ઉપરથી ગતિ બીજા ઉપર શી રીતે જાય છે તે સમજતું નથી. બન્ને મીનારાની વચ્ચેની મસ્જદની અગાશીમાં કાંઇ કરામત હોય તો એકના હાલવાના તરંગ બીજામાં જાય તે ખબર પડે. પરંતુ એવી કાંઇ ખબર અગાશીમાં એ વખતે ઉભા રહી તપાસીએ તો જાણીતી નથી.

આ વિચિત્રતા સ્થાપત્યના જ કોઇ સિદ્ધાન્તની અભ્યક્તિ છે, કે બીજું કાંઇ છે એનો પાર કોઇ પામી શક્યું નથી. હાલના ઇજનેરી જ્ઞાનવાળા પણ

[૧૫] મસ્જદોમાં મીનારા છુટા કરવામાં આવતા પણ મસ્જદના એક ભાગ તરીકે મીનારા અમદાવાદમાં પહેલવહેલા થયા. જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૬. ફરયુસનની આ માન્યતા ઉપર ગેઝેટીઅરનો લેખક નોંધમાં લખે છે કે ખંભાત અને પાટણમાં મીનારા થતા હતા એવા ઉદ્દેશો છે. પરંતુ ગૂજરાતી કારીગરોની જ એ રચના કહેવાય એટલે મીનારા પહેલા કરવા માટે અમદાવાદને યશ ન મળે તો પણ વાંધા જેવું નથી. જુઓ. Henry Cousens Architectural Antiquities of Western India p. 67. હેનરી કઝીન્સ આર્કીઓલોજિકલ સર્વેના મોટા અમલદાર છે. એમને પણ લોકમત વિરૂદ્ધ તાજમહાલ સામે દીકા કરતાં શબ્દોની પાળ બાંધવી પડે છે. દેલવાડાનાં મંદિરો વિગતમાં તાજ કરતાં વધારે સુંદર છે. પણ એ ઢીલા ગૂજરાતને એક ખૂણે પડ્યાં છે. તાજની જડિત નકશી ખાસ અપૂર્વ સુંદરતાવાળી છે. તે સીવાય તાજ એની આસપાસના દેખાવ અને મકાનોની સમગ્રતામાં જ રમ્ય છે. ગૂજરાતની કલાની પેઢે એનો એકે કકડો છુટો જોવો ન ગમે. પરંતુ તાજ માટે ખરી દીકા હાલ લોકને રચતી નથી.

આ બાબત કાંઈ સમજી શક્યા નથી. તેમ જ કોઇપણ જગ્યાએ એનો ખુલાસો મળતો નથી. આ બાબતની સૌથી પહેલી નોંધ મીરાતે અહમદીમાંથી મળે છે. યુરોપીયન જોનારાઓમાંથી સર્વથી પહેલી નજર કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સની ખેંચાઈ છે. અમદાવાદ ગેઝેટીઅર લખાતા પહેલાં ફોર્મ્સ, ઓગ્ગ વગેરેનું ધ્યાન આ તરફ નથી ગયું. તેમજ ફરગ્યુસન જેવા પ્રમાણુ જૂત પુરુષે આ બીના લક્ષમાં જ નથી લીધી. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમાં નીચે નોંધમાં મોનિયર વિલિયમ્સનો મત ફક્ત ટાંક્યો છે. અને આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમાં ડૉ. બર્નેસે પણ આ હકીકતની સાધારણ નોંધ લીધી છે, પણ ખુલાસો કયો નથી.

કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સે નોંધ લીધી તેને પણ આજે ૧૨૦ વર્ષ થયાં છે. મોનિયર વિલિયમ્સ સરકારના સર્વેયર જનરલ હતા. એ તા. ૩૧ મે ૧૮૦૯ને રોજ પોતાની રોજનીશીમાં અમદાવાદના મીનારાની બીના લખે છે. અમદાવાદમાં રાજપુરવાળી મસ્જીદના મીનારા પણ હાલે છે એ પ્રસિદ્ધ વાત હતી અને આજે પણ છે. પરંતુ ગમે તે કારણથી એ હકીકતની નોંધ કોઇએ લીધી નથી. ઇ. સ. ૧૮૦૯માં કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે અમદાવાદની જુમા મસ્જીદના પ્રસિદ્ધ મીનારા પડી ગયા નહોતા; એ

હાલતા મીનારાની
વાત જૂના સમયથી
જાણીતી છે

૧૮૧૯ના ધરતીકંપમાં પડી ગયા. શહેરના ધણાખરા મીનારા એ વખતે ઉભા જ હતા. ઇ. સ. ૧૮૧૯ પછી ધણાખરા મીનારા પડી જવાથી, તથા બાકી રહેલા ધણે ભાગે શહેર બહાર હોવાથી કોઈના ધ્યાનમાં નહિ આવ્યા હોય. અમદાવાદ ગેઝેટીઅર, અને હોપ-

ફરગ્યુસનના સ્થાપત્યના પુસ્તકમાં તો, તે વખતે ખાસ પ્રસિદ્ધ રાજપુરવાળી મસ્જીદના જ હાલતા મીનારા જણાવ્યામાં હતા તેથી, અને એ મસ્જીદની નોંધ જ લેવી રહી ગઇ છે તેથી, એ આખી યે બીના રહી ગઇ હશે. પરંતુ ડૉ. બર્નેસે રાજપુરવાળી મસ્જીદની નોંધ લીધી છે એમાં આ બીના જણાવેલી નથી. વળી મીરાતે અહમદીની પુરવણીમાં હાલતા મીનારાની વાત જણાવેલી છે, અને એ પુરવણી ફોર્મ્સ, હોપ, ફરગ્યુસન વગેરેના સમયમાં બહાર પડી નહોતી. હાલતા મીનારા સંબંધી પહેલો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે મીરાતે અહમદીમાં કરેલો છે. એટલે આજથી પોણાગસો વર્ષ પહેલાં એ વાત અમદાવાદમાં જાણીતી હશે. એ પછી ૧૮૦૮માં કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સનો ઉલ્લેખ છે, અને ગેઝેટીઅર

એની લીધેલી નોંધ સીવાય એ વાત વીસારે પડેલી છે. પશ્ચિમ હિંદનું સ્થાપત્ય પહેરવેશ અને સૃષ્ટિ સૌંદર્ય વિશે પુસ્તક લખતાં ગ્રીન્ડલેએ મોનિયર વિલિયમ્સનો ઉતારો ટાંક્યો છે. એ પછી છેક ૧૯૨૬માં આર્કીઓ લોન્ડન સર્વેયાળા હેનરી કઝીન્સે પોતાના પુસ્તકમાં આ ઉતારો ટાંકી પોતાનો અનુભવ પણ સાથે ઉમેર્યો છે. એ આખોયે ઉતારો અત્રે જાણવા જેવો છે:—

“ પરંતુ આ મકાનમાં (જુમા-મસ્જિદમાં) ખાસ નવાઇની બીના એ છે કે મકાનની વચમાં ઉભેલાં મીનારાના ઉપલા છબ્બમાં જરા હલાવતાં ગતિ પેદા થાય છે. સ્થાપત્યની આ ચમત્કારિક બીના મોનિયર વિલિયમ્સનો (architectural phenomenon) સમજાવવા અનુભવ માટે અનેક સિદ્ધાન્તો કહેવામાં આવે છે. પરંતુ એકેથી મનનું સમાધાન થતું નથી; અને એક મીનારાને હલાવતાં બીજે એની મેળે ગતિવાળો થાય છે અને એની કાંઈ પણ અસર વચ્ચેની અગાશી ઉપર જણાતી નથી તેથી શંકામાં વધારે ઉમેરો થાય છે. સર્વેયર જનરલ કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સ લખે છે કે જુમા મસ્જિદના મીનારા તપાસતાં અમને લાગ્યું કે એ મીનારા બીજી મસ્જિદોના મીનારા કરતાં પણ વધારે હાલે છે; અને બીજી (રાજપુર)ની મસ્જિદની પેઠે એક મીનારામાંથી બીજામાં ગતિ જાય છે. ખરેખર અમે શહેરમાં અને બહાર બધા આખા મીનારાની જોડીઓમાં આ અખતરો કર્યો અને એ જ પરિણામ આવ્યું. એકના હાલવાની ગતિ બીજામાં જાય છે તે વચ્ચેની અગાશીમાંથી જતી હોય એમ ધારી હું બન્ને મીનારાની વચ્ચે સુધી રહ્યાં અને બીજાં માણસોએ મીનારા હલાવ્યા, પણ મને કાંઈ પણ ગતિ માત્રુમ પડી નહિ અને મારી નીચેનો અગાશીનો ભાગ ગતિ વગેરેનો જ હતો. ” ૧૬

આમાં હેનરી કઝીન્સ પોતે નીચે મુજબ ઉમેરે છે:—

[૧૬] Supplement to Mirat Ahmedi: Navab Ali & Seddon p. 10-11. મીરાતે અહમદીની ગૂંજરાતી આવૃત્તિમાં પણ એ પ્રમાણે હકીકત છે. કર્નલ મોનીયર વીલીયમ્સની ડાયરીનો ઉતારો ગ્રીન્ડલેએ લીધો છે, અને એમાંથી ડોસાભાઈ એદલજીએ પોતાના ગૂંજરાતના અંગ્રેજી ઇતિહાસમાં પણ લીધો છે. બર્નેસ તથા હેનરી કઝીન્સે પણ એ જ ઉતારાનો ઉપયોગ કર્યો છે.

“હું જ્યારે છેલ્લી તા. ૩૧ મી મેને દીવસે (ઈ. સ. ૧૯૦૪-૫) અમદાવાદમાં હતો ત્યારે મોનિયમ વિલિયમ્સની ઉપરની નોંધને આશરે એક સૈકા થઈ ગયો હતો. એ વખતે મને કહેવામાં આવ્યું હેનરી કઝિન્સનો રેલ્વે સ્ટેશન પાસે સીદી બશીરની મસ્જીદમાં (સારંગપુર અનુભવ દરવાજાની સામે) પણ એ જ વિશેષતા છે. હું એક મીનારાના છેક ઉપલા માળમાં ચઢ્યો, અને બીજા બે ત્રણ માણસો બીજા ઉપર ચઢ્યા. એ લોકોએ એ બીજા મીનારા ઉપર પોતાનું વજન નાંખીને હલાવવા મંડ્યા. થોડી (સેકન્ડ) ક્ષણ સુધી મને મારા મીનારા ઉપર કાંઈ લાગ્યું નહિ. હું આ બધી વાત કેવળ કલ્પનાની છે એમ માનવા જતો હતો એવામાં મહારાવાળો મીનારો ધીમી, નરમ, (resilient) ગતિથી લાગ્યો, અને એ ગતિ ધીમે ધીમે વધતી ગઈ. છેવટે ન છુટકે મારે ગતિ ડોલવા બંધ કરવા માટે કહેવું પડ્યું. ”૧૭

હેનરી કઝિન્સ આ વિચિત્ર બીનાના છેલ્લા પ્રમાણભૂત નોંધનારા છે. પરંતુ એમણે પણ કાંઈ ખુલાસો કર્યો નથી, હાલની આજળ વધેલી પાશ્ચાત્ય ઇજનેરી આ બાબતનો ખુલાસો આપી શકતી નથી. મુસલમાનોને પુછીએ છીએ ત્યારે એ લોકો કરામત અને ઇલમ છે એમ બધી મસ્જીદોના કહે છે. કોઈ સારા યોગમાં કોઈ સંતને હાથે પાયો નંખાયો મીનારા હાલતા હશે તેથી મીનારા હાલે છે એમ કેટલાક મુસલમાનો કહે છે. કેટલાક કહે છે કે મસ્જીદો જૂની થઈ એટલે જીર્ણ થવાથી મીનારા હાલતા હશે. પરંતુ એમ કહેનારા એક મીનારાની ગતિ આપોઆપ બીજામાં શી રીતે જાય છે તેનો ખુલાસો કરી શકતા નથી. વળી આજે મસ્જીદો જૂની થઈ ગણીએ તોપણ આજથી બસો વર્ષ પહેલાં પણ મીનારા હાલતા હતા અને ગતિ આ પ્રમાણે જ એકમાંથી બીજામાં જતી હતી. એટલે એ દલીલ નકામી છે. મીરાતે અહમદી મસ્જીદોના વર્ણનમાં ત્રણ જ મસ્જીદોનાં નામ ઉત્તમ કારીગીરી માટે લખે છે. તે ત્રણમાં મીનારા હાલતા, અને એક હલાવતાં બીજે પણ હાલતો એમ લખે છે. એનું કારણ તો પ્રભુ જાણે એમ

પણ લખે છે. મોનિયમ વિલિયમ્સ શહેરમાં આખા મીનારાવાળા બધીયે પત્થરની મસ્જીદોના મીનારા હાલે છે એમ લખે છે, એ ખાસ ધ્યાન રાખવા જેવું છે. અહમદી ત્રણનાં નામ લખે છે, પણ એના લખાણ ઉપરથી અને મોનિયર વિલિયમ્સના કહેવા ઉપરથી પણ અમદાવાદની બધી પત્થરની મસ્જીદોની આ વિશેષતા હોય એમ સમજાય છે. પરંતુ દીલગીરી એટલી જ છે કે કોઈએ પણ કોઈ ખુલાસો કર્યો નથી.

આ ઉપરથી એટલું તો સમજાય છે કે હાલતા મીનારાની અદ્ભુત કરામત તે કેવળ અમત્કાર તો ન હોય. એમ હોય તો એક બે મસ્જીદોમાં જ એવું બને. મીનારાની વચ્ચેની અગાશીમાં પણ કોઈ હોય નહિ. કારણ કે હેનરી કઝીન્સે નોંધેલી સીદી બશીરની મસ્જીદને તે વખતે અગાશી નહોતી પણ કમાન અને મીનારા જ રહ્યા હતા. એટલે આ કોઈ હાલ અગમ્ય એવી સ્થાપત્યની વિચિત્ર કૃતિ છે. બધી મસ્જીદોમાં એમ હતું એટલે સ્થાપત્યની કોઈ કૃતિ સીવાય બીજું મનાય નહિ. ફરગ્યુસન લખે છે કે ‘અમદાવાદની જગ્યાએ કર્ણાવતી મોટું શહેર હતું, અને સ્થાનિક આબોહવાને લાયક બાંધકામનો અનુભવ અહમદશાહને ત્યાંથી જ મળ્યો હોય.’^{૧૮} હવે એક વાત અહીં ખાસ વિચારવા જેવી છે કે ગૂજરાતમાં ધરતિકંપ અસલ બહુ થતા. બ્રીગ્સે એ વાત ખાસ નોંધી છે.^{૧૯} અમદાવાદમાં પાણીના નળની યોજના કરવા માટે વિચાર થયા

[૧૮] Architecture of Ahmedabad p. 75-76. “At the time when Ahmad Shah undertook to convert Kutuawatee into the new capital of his dominions, that city no doubt possessed many structures in the Jain style of Architecture. and their destruction afforded not only materials for his new buildings, but hints as to what was most suited to the climate” (The italics are mine) આ ઉપરથી ગૂજરાતી કારીગરો સ્થળની આબોહવાને અનુસરીને મકાનો કરતા હશે એમ સમજાય છે. પરંતુ કર્ણાવતી કે એવી જગ્યાનાં પ્રચીન મકાનો સંબંધી હાલ જાણવાનું સાધન મળતું નથી. [૧૯] Briggs cities of Gujarashtra: ખંભાતના અખાત વિશે લખે છે કે:—*that successive earthquakes to which Gujarat is susceptible* allowed the wathers of the Indian Ocean etc.” આ ઉપરથી ગૂજરાતનો આ બધો ભાગ ધરતિકંપ વારંવાર થાય તેવો હશે એમ

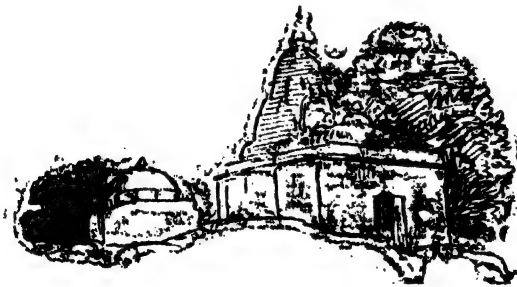
હતા ત્યારે સર ટી. સી. હોપે અમદાવાદમાં ધરતીકંપ બહુ થાય છે તેને અનુસરીને બાંધણી વગેરે બધો વિચાર ગોઠવવા માટે ખાસ સૂચન કર્યું હતું.^{૨૦} આગળ જોયું એમ અમદાવાદની સ્થાપના વખતે ગૂજરાતી સ્થાપત્ય ઉંચામાં ઉંચા સિખરે પહોંચેલું હતું. એટલે જાહેર મકાનોમાં ધરતિકંપની ઓછામાં ઓછી અસર થાય એવું કાંઈ શોધી કાઢવા માટે એ સમયના સ્થપતિઓએ ભારે પ્રયત્નો કર્યા હોય એમાં નવાઈ નથી. ફરગ્યુસન સૂચન કરે છે તેમ એ સમયે અમદાવાદની ભૂમિ ઉપર કેવાં બાંધકામ કરવાં જોઈએ એ સમજનારા માણસો હોઈ શકે. આ બધું વિચાર કરતાં અમદાવાદની મસ્જિદો ધરતીકંપના આંચકા ખમી શકે એવી બનાવવા એ સમયના ગૂજરાતી સ્થપતિઓએ મીનારા હાલે એવી કરામત કરી હોય એમ મનાય.^{૨૧} કેટલાયે ધરતિકંપ ખમી એ મીનારા ૧૮૧૯ સુધી ઉભા હતા; અને એ વર્ષના ભારે ધરતિકંપમાં પડતાં પડતાંયે હાલ થોડા ઉભા છે. ધરતિકંપ સામે ટકવાની કળા આપણા સ્થપતિઓ જાણતા હોય. આપણા લોકની રીત પ્રમાણે થોડાના જાણવામાં એ રીત હોય અને એ કાંઈને શીખવતા ન હોય, તેથી છેવટે કળા નાશ પામી હોય, અને ભૂલાઈ પાડ્યું હોય. પરંતુ આ કેવળ નિરાધાર અનુમાન છે. અને એથી હાલતા મીનારાના કારણને કાંઈ ખુલાસો બરાબર થતો નથી. વળી આ અનુમાન ખરું હોય તો પણ મોટા ધરતિકંપે જ છેવટે એ મીનારા પાડ્યા છે. એટલે એને વિરોધ આવે છે. પરંતુ બહુ મોટા ધરતિકંપને મીનારા ન ખમી શક્યા હોય એમ મન વાળી શકાય.

સમજાય છે. [૨૦] જુઓ રણછોડલાલ ઝોટલાલના જીવન ચરિત્રમાં સર ટી. સી. હોપને પત્ર પૃ. ૬૩. "Which-ever scheme be adopted, however, the liability to earthquakes of which the city abounds in evidences, and I remember one which rent a massive bastion tower from top to bottom...etc. [૨૧] હિંદુ મંદિરો બહુ ઉંચાં થતાં નથી એટલે હિંદુ મંદિરોમાં એ કરામતની જરૂર ન પડે. મીનારા ઘણા ઉંચા થતા હોવાથી ધરતિકંપથી રક્ષણ કરવું પડે. સ્થાપત્યમાં રસ લેનાર એક ગૃહસ્થે મને કહેલું કે ધરતિકંપ માટેજ મીનારા હાલતા કરેલા. એ કરામત અસલ કોઈ કોઈ સ્થપતિઓને આવડતી. વલ્લભીપુરમાં આવી કરામત હતી, અને એવા મશાલાવાળી છટો જડે છે. આ વાત મને તો માનવા જેવી લાગતી નથી. વલ્લભીપુરની ભૂમિનું સંશોધન થશે ત્યારે કોઈ પ્રકાશ આપણાં બાંધકામ (છઠ્ઠી અને સપ્તમી સદી) ઉપર પડશે ખરો.

આપણા સ્થાપત્યનાં પ્રાચીન પુસ્તકો હજી પુરાં શોધાયાં નથી; અને શોધાયાં છે તેના પારિભાષિક શબ્દો પુરાં સમજતા નથી. આપણા પ્રાચીન સ્થાપત્યના સાહિત્યની વધારે શોધ થશે ત્યારે આ સંબંધી જરૂર કાંઈ પકાશ થશે. ધરતિ-કંપને લીધે મીનારા હાલતા કર્યા હશે એમ માનીએ તોપણ એકમાંથી ગતિ શી રીતે જતી હશે એ શંકા ઉભી જ રહે છે.

આ પ્રમાણે અમદાવાદના સ્થાપત્યની આ ચાર વિશેષતાઓ એમનાં સ્વરૂપ તથા રચનામાં સર્વથા અદ્ભૂત છે. એવું બીજે કાંઈ જોવામાં આવતું નથી. હિંદુ-સ્તાનમાં નહિ પણ હિંદ બહાર પણ બીજે કાંઈ આ વસ્તુઓના જોડા નથી. છતાં નિર્માત્ર થયેલા પરતંત્ર હિંદુસ્તાનના પણ એક ખૂણામાં પડેલા ઢીલા ગણાતા ગૂજરાતના પાટનગરની આ અપૂર્વ વિશેષતાઓને જગતના 'નવ ચમત્કારો'માં કોઈ ગણતું નથી. એ નવ ચમત્કારો કરતાં અમદાવાદની આ ખૂબીઓ કોઈ રીતે ઉતરે તેમ નથી. છતાં ગરીબ હિંદુસ્તાનનાં કેટલાંય રત્નો આજ એમજ અણુઓળખ્યાં પડ્યાં છે.

૩ મકાનોની રચના—બાંધણીનો ઇતિહાસ

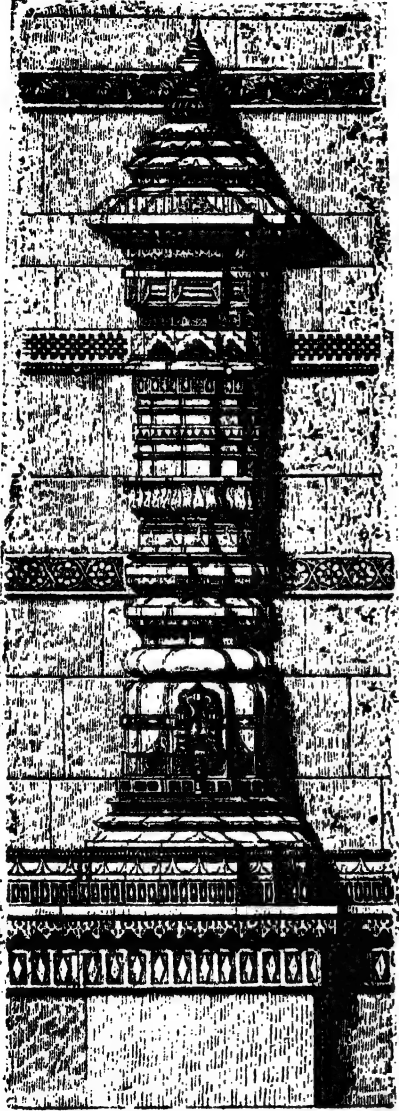
આ ગળા જોયું તેમ અમદાવાદ વસ્યું એ વખતે તો આખોયે ગૂજરાત સ્થાપત્ય અને કલામાં ઉંચા શિખરે પહોંચેલો હતો, અમદાવાદની પાસે જ આશાવલમાં અનેક હિંદુ મકાનો હતાં. એમાંથી જોઈએ એટલો સામાન અને નવા શહેરની રચનાનાં સાધન મળી રહે એમ હતું. મંદિરોમાંથી મસ્જિદો બનાવવાનું પણ બહુ મુશ્કેલ નહોતું; એટલે ઈ. સ. ૧૪૧૧માં શહેર વસ્યા પછી ઈ. સ. ૧૪૪૩ સુધી અહમદશાહના મરણ સુધીનો બાદશાહીનો સમય ધણે ભાગે અમદાવાદ બહાર લટાઇએ લટવામાં ગયો છે છતાં પણ અમદાવાદમાં એક પછી એક ઉત્તમ સ્થાપત્યવાળી મસ્જિદો ઉભી થતી ગઇ.

આ શરૂઆતના બાંધકામમાં એકાએક તો સંપૂર્ણ ન આવી. સૌથી પહેલી મસ્જિદ અહમદશાહે ભદ્રમાં પોતાના મહેલના પાસે બંધાવી હતી. એમાં હિંદુ મંદિરોનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. મીનારાની શરૂઆત સાધારણ જ રહે છે, અને વચલી કમાનની ભીંતનો ભાગ સહેજ ઉંચો કરી ચઢતા ઉતરતી ઘાટનો પ્રયત્ન થયો છે પણ પ્રકાશ વગેરે માટે પાછળ બંધાયેલી મસ્જિદોની પેઠે, માળ નથી—એ પછી તુરત બંધાયેલી હેબતખાની મસ્જિદ પણ હિંદુ મંદિરની જ બનાવેલી છે. એના મીનારા તો નીચે જમીનથી ન લેતાં ભીંત ઉપર ધૂમાડીઆની પેઠે જ લીધા છે. મસ્જિદોના

અમદાવાદની
મસ્જિદોનાં
બાંધકામની
પ્રગતિ

સ્થાપત્યની આ ઘટના જુમા મસ્જિદથી બદલાય છે.^૧ એ મસ્જિદમાં ચઢતા ઉતરતા લાગ પાડી માળ પણ કર્યા છે. મીનારા મુખ્ય દરવાજાની આસપાસ કર્યા છે, અને કોતરણી કાંઈક વધતી જાય છે. જુમા મસ્જિદનું સ્થાપત્ય એને શોભે એવું છે. જુમા મસ્જિદ પછી અહમદશાહ તથા કુતુબુદ્દીનશાહના સમયમાં બંધાયેલી મસ્જિદોમાં રચનામાં કાંઈ ખાસ ફેર પડતો નથી. અહમદશાહે તે એના અમીરોએ થઈને શહેરમાં સારી સંખ્યામાં મસ્જિદો બંધાવી હતી. એના પુત્ર મુહમ્મદશાહે સરખેજમાં શેખ અહમદ ખટુ ગંજબક્ષનો રોજો વગેરે મકાનો બંધાવવાં શરૂ કર્યા હતાં; એ સરખેજની મસ્જિદમાં પણ થાંભલાવાળું સાદું કામ, ઉઘાડો મંદિરો, અને સીંધી અગાશી જ છે. સાદાઈ હદ ઉપરાંત જળવી છે. મીનારા પણ નથી. એ મસ્જિદ પણ અમદાવાદના સ્થાપત્યના કેટલાક અપવાદોમાં છે. પરંતુ મહમૂદ બેગડાના સમયમાં ઉસમાનપુરમાં સૈયદ ઉસમાન શમે જુરહાનીની મસ્જિદ બંધાતા સુધી, વચ્ચે મુખ્ય કમાન, એની ઉપરનો ધુમટ જરા બીજાથી ઉંચો અને એમાં માળની સગવડ, તથા મુખ્ય કમાનની આજુબાજુ મીનારા એ અમદાવાદની સાધારણ રીત જ ચાલુ રહી હતી. કુતુબુદ્દીનશાહના સમયની મસ્જિદોમાં કોતરણીની ઝીણવટ સાથે જગપણું પણ બહુ હતું એટલે દેખાવ સુંદર છતાં જડો લાગતો. એના દાખલા સારંગપુરની મસ્જિદમાં અને કુતુબુદ્દીન-શાહની મસ્જિદમાં ખાસ દેખાય છે. સૈયદઉસમાન શમે જુરહાનીની મસ્જિદમાં કમાન કાઠી નાંખી સીંધીની પેદ ખુદ્દા થાંભલાનો મંદિરો રાખ્યો, અને મીનારા મુખ્ય દરવાજાની આસપાસ રાખવાને બદલે મસ્જિદને બંને છેડે ખસેડ્યા. આ ફેર પહેલવહેલો એ મસ્જિદમાં થયો છતાં, એ પછી પણ થોડો સમય મીનારા કમાનની આસપાસ થવા ચાલુ રહ્યા હતા.

[૧] ચઢતા ઉતરતા ઘાટ કરી વચ્ચેના ધુમટ બીજા કરતાં ઉંચો કરી પ્રકાશ લાવવાની રીતની શરૂઆત અલીમ પુરવાળી મલીક અલીમ (આલમ)ની મસ્જિદથી થઈ એમ એને લગતા દરેક અંશમાં વાળું છે. અને એ મસ્જિદને જુમા મસ્જિદ કરતાં પહેલી મુકવામાં આવે છે. આમ પહેલી મુકવા માટે કાંઈ ખાસ આધાર જણાયો નથી, તેમજ અહમદશાહથી મલીક અલીમ સુધીની મસ્જિદો બાંધતી વખતે એ રીતની કોઈને બબર નહોતી એમ પણ કહી શકાય નહિ. ગુજરાતના સ્થપતિઓને એ રીત બબર હતી પણ શરૂઆતની મસ્જિદોમાં વાપરેલી નહિ અને પછી નીરાંત મળ્યે વાપરી હશે એમ માનવું ઠીક છે.

મુદ્દાક્ષિણાની મસ્જિદનો પાછલો ટેકો

*કંદોરા. [૨] Architectural Antiquities of Western India Henry

મસ્જિદોની રચના બહુ સાદી હોવાથી કોઈપણ મસ્જિદના ભોંયતળિયાની રચનામાં બનતા સુધી કાંઈ નવીનતા આવી શકતી નથી. પ્રાર્થના કરવાના મુખ્ય મોટા ઓરડામાં પણ દારબંધ થાંભલા સીવાય બીજું કાંઈ હોતું નથી. હેનરી કઝીન્સ આ પ્રમાણે ભોંયતળિયામાં (પ્લેન) વિવિધતા ન આવવાથી જોનારને કંટાળો ઉપજે છે એમ લખે છે.^૨ પરંતુ એ માટે એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે મસ્જિદના ભોંયતળિયામાં વિવિધતા લાવી શકાય તેમજ નથી. એટલા માટે બાંધનારા ઉપરદળ તથા મ્હોરાના દેખાવમાં (Elevation) નવીનતા કરે છે. ઉપરદળના દેખાવમાં નવીનતા લાવવામાં અમદાવાદના કારીગરો સર્વથી વધારે સફળ થયા છે, અને બળી, બારી, ગોખ, મીનારા ઉપરાંત મકાનના દેખાવમાં પણ મનોહરતા લાવી શક્યા છે. આ ઉપરાંત અંદરના ભાગમાં થાંભલાની રચનામાં પણ નવીનતા અમદાવાદમાં આવી શકી છે. મુખ્ય મુખે નીચે થાંભલા અષ્ટ કોણથી ગોઠવાયલા હોવાથી થાંભલાની દાર એક સરખી કંટાળો આપે એવી લાગતી નથી. મ્હોરામાં પણ એ જ પ્રમાણે વિવિધતા બળવી છે.

કેટલાક મ્હોરા કમાનોવાળા કર્યા છે. રાણી સીપ્રી, તથા ઉસમાનપુરની મસ્જિદમાં થાંભલા જ ફક્ત રાખેલા છે. મીયાંબાં ચીસ્તીની અને એના જેવા બીજી મસ્જિદોમાં વચ્ચે કમાનો અને છેડાની પાંખોમાં થાંભલા રાખ્યા છે. અને એ થાંભલાની વચ્ચે દેખાવ પુરતી ટોચ ઉપર કમાનો વાળેલી છે.

મસ્જિદોનું ભોંયતળિયું ઇસનપુરની મસ્જિદમાં મ્હોરાનો આકાર અમદાવાદની ધણે ભાગે સરખું બધી મસ્જિદોથી જૂદો જ બનાવ્યો છે. આ બધી છતાં દેખાવમાં રચનાઓમાં અપવાદ પણ છે. સરખેજ તથા વટવાની વિવિધતા મસ્જિદો કેવળ સાદી છે. લદ્રમાં મલીક શાહાની મસ્જિદ દિંદુ મંડપની જ બનાવી હોય એવી છેક જૂદી પડે છે.

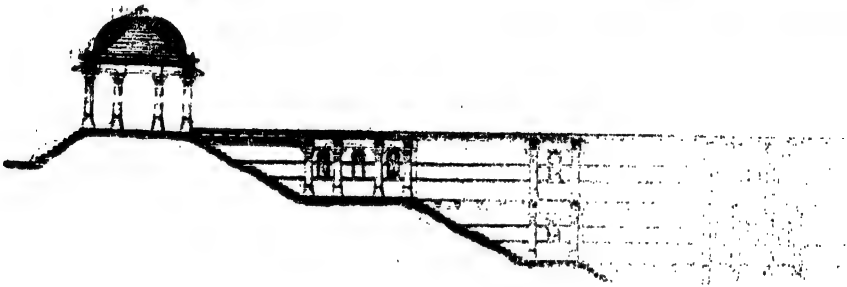
સાદી શહીદની સુપ્રસિદ્ધ મસ્જિદમાં થાંભલાની ગોઠવણ જૂદી જ જનનની છે. મીનારા છેડે છે, અને અષ્ટકોણ ધ્રુમટને બદલે એક થાંભલામાંથી ચાર કમાનો નીકળે છે અને એ રીતે ઉપર અગાશી કરવામાં આવી છે. મુદમ્મદ ગોસ ગ્વાલિયરીની મસ્જિદનો આકાર જુવાનપુરી છે, અને અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં એ અલગ પડી જાય છે. રાણી સીપ્રી તથા એને અનુસરીને થયેલી બીજી નાની મસ્જિદોમાં આકાર અને રચના દિંદુ જ રાખવામાં આવી, અને મીનારા છેડે લીધા હતા તે અંદર ચઢી શકાય તેવા ન કરતાં ફક્ત શોભાને માટે જ કરવામાં આવ્યા. આમ મહમૂદ બેગડાના સમયના અંત સુધીમાં મસ્જિદોની બાંધણીમાં ઘણા ફેરફાર કર્યા હતા. અંદરના ભોંયતળિયામાં (પ્લેન) ફેરફાર ન છતાં અનેક રીતે વિવિધતા જનળવી હતી. અર્ધ મુસલમાન અર્ધ દિંદુ એવું સ્થાપત્ય શુદ્ધ દિંદુ સ્થાપત્યની સાથે સાથે જ અમદાવાદની મસ્જિદોમાં ખીલતું હતું.

સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયના અંત સુધીમાં (૧૫૧૧) ગુજરાતી કારીગરોએ મસ્જિદો બાંધવાની કળામાં ભારે નિપુણતા મેળવી હતી; શરૂઆતની

Cousens. p. 67. "Not with standing the elaborate work lavished upon these buildings, and the great variety of detail, they begin, to some extent, to weary the eye by their sameness of design. A mosque with its rigid requirements, does not lend itself well to any originality of design, so that we get few stock plans. × × × This is because they were built once for all, and did not grow gradually like the great Cathedrals of Christendom."

અહમદશાહ અને હિંદુઓની મસ્જિદોમાં જે શુદ્ધ હિંદુ લીવાનની સાથે (અંદરના ભાગ) બહાર સખ્ત રીતે મુસલમાની દેખાવની સાદાઈ દેખાય છે, તેમજ રાણી સીમ્રી જેવી મસ્જિદોમાં જે કેવળ હિંદુ આકાર દેખાય છે, તેને બદલે રાણી રૂપમતી અને અચ્યુતકુકીની મસ્જિદ જેવાં મકાનોમાં એવી ખૂબીવાળી મેળવણી કરી કે આંખને મહાવરો ન હોય તો હિંદુ અને મુસલમાન સ્થાપત્ય જુદું પાડવું મુશ્કેલ પડે. અલંકારોની ગોઠવણ પણ સારામાં સારી રીતે કરવાનું એ કારીગરો હવે બરોબર શીખી ગયા હતા.

ગુજરાતી કારીગરોની આ દક્ષતા કેવળ મસ્જિદોમાં જ ન રહી. બાંધકામનો શોખ પ્રજાના જીવનમાં ઘણા જમાનાઓથી ઓતપ્રોત થયેલો હતો. બાંધવા ખાતર મકાન બાંધવું કે કેવળ મંજુલી ખાતર જ વાવ અને તળાવ બાંધવું એવો હાલનો જરૂરવાદ એ વખતે આવ્યો નહોતો. ઉત્તમ મકાન બાંધવું અને એને શણગારવું એ ગુજરાતી પ્રજાનો સ્વભાવ થઈ ગયો હતો. એટલે સાધારણ જરૂરિયાતવાળાં

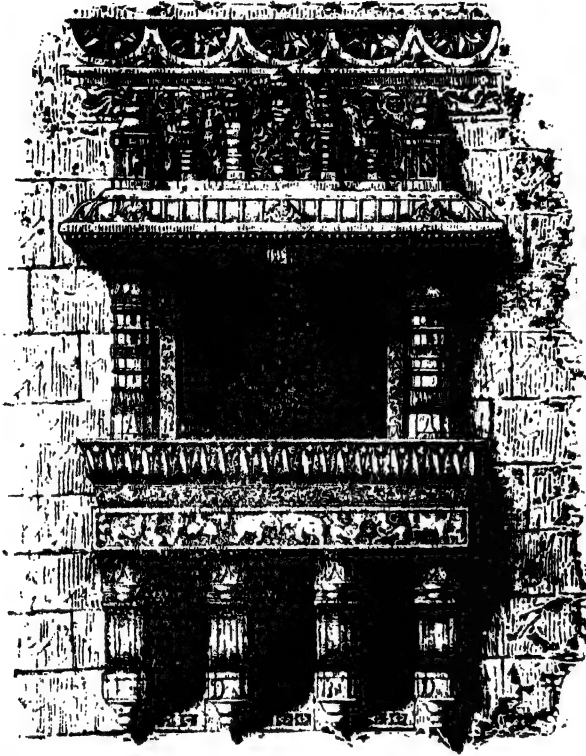

૧. દાદાહરીની વાવનો છેદ. ૨. દાદાહરીની વાવનું તળ.

(છેદનો સ્કેચ તળના કરતાં બમણો મોટો રાખ્યો છે.)

સ્થળો-કુવા તથા તળાવોની બાંધણીમાં પણ બેડોળપણું કે બડપણ આવે એમ હતું જ નહિ. કુવા-(વાવ) પાણી સુધી પગથીઆં કરી પહોંચી શકાય તેવા કરી

તેને અલંકારથી શણગારવાની રીત ગૂજરાતમાં ઘણા જૂના કાળથી ચાલતી હતી, અને મુસલમાનોએ આ વાવોનાં ખાંધકામમાં કાંઈ ફેર કયો નહિ.

અરાલગની વાવનો હરખા

અમદાવાદમાં એના વરયા પહેલાંનું ખડું નાશ પામ્યું પણ માતરલવાનીની વાવ રહી:* અને મુસલમાની સમયમાં બીજી ઘણી બંધાઈ. પરંતુ પાટણની રાણી-વાવના નાશ પછી ગૂજરાતની એક ખાસ વિશિષ્ટતાને તાજ રાખનાર એ

* જે માતરલવાનીની વાવ શહેર વરયા પહેલાંની છે એમ હોય વગેરેનું કહેવું માનીએ તો.

સર્વોત્તમ વાવો અમદાવાદમાં મહમૂદ બેગડાનાં સમયમાં બંધાઈ છે. અડાલજ અને દાદાહરીની વાવ અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં એક નવીન રમણીય વિવિધતા ઉમેરે છે. તળાવના કીનારા તથા તેના ઉપરના મેડપોમાં અને તળાવમાં પાણી ભાવવાના ધરનાળામાં પણ કારીગીરી કરેલી છે. વાવ, અને તળાવનાં ધરનાળાંમાં બાંધકામની મજબુતાઈ સીવાય કાંઈ ખાસ અલંકારની જરૂર હોતી નથી. છતાં એમાં પણ અપૂર્વ કારીગીરી ભરેલી છે; એ લોકોમાં કલાની દૃષ્ટિ કેવી ખાસેલી અને ઓતપ્રોત થયેલી હશે તે સિદ્ધ કરે છે.^૩ ઈ. બી. હાવેલ લખે છે કે રાજ પાણી ભરવા આવનારને માટે સંસ્કારોનો આ કેવો ખગ્ગનો કરેલો છે ! આવા કારીગરો અને બાંધનારાઓને યૂરોપીય બાંધણીનું હલકાપણું શીખવવું એ મૂર્ખાઈ નથી ?^૪ બીજા દેશ જ્યાં સાદી મજબુતાઈ જ ધ્યાનમાં રાખી કલા અને કારીગીરી બીલકુલ નથી વાપરતા, એવી જગ્યાઓ પણ અલંકારથી ભરી દેનાર અમદાવાદ-ગૂજરાત-નીમ્નગ્રામમાં કલા નહોતી એમ કહેવું એ આપણી બનતને સારા કહેવાની અતિશયોક્તિ કરતાં વધારે ખરાબ છે; અસત્ય છે. પરંતુ હાલ કલાની એ ભાવના ઉપર આચ્છાદન આવી ગયું છે. વાવ અને તળાવના આવા નમુનાં સારી સ્થિતિમાં હાલ અમદાવાદમાં જ રહેલા છે. વાવની પેઠે કેટલાક કુવાઓમાં પણ તાપના વખતમાં અંદર ઉતરીને બેસાય એવી ગોઠવણ હોય છે. એવા કુવા અમદાવાદમાં અસલ થતા હતા. મહેમદાવાદના ભમરિયા કુવા જેવા કુવા અમદાવાદમાં હતા. દુધેશ્વર ચીનાબાગમાં અને શાહીબાગમાં સર ફરતમજીના બંગલામાં એવા કુવા હાલ પણ છે.

[૩] Fergusson: History of Indian & Eastern Architecture p. 537. "No where did the inhabitants of Ahmedabad show how essentially they were an architectural people as in these utilitarian works. It was a necessity of their nature that every object should be made ornamental and their success was as great in these as in their mosques or palace. [૪] E. B. Havell: Indian Architecture: p. 144. "What a profanity and impertinence for Europeans to transport their modern secular vulgarity to India under the pretence of teaching principles of design to a school of craftsmanship inheriting such traditions !"

રાજવંશના નામના સ્થાપત્યના ગ્રંથના ચોથા અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે, એક મુખની ત્રણ ફૂટની વાવ 'નંદા' કહેવાય છે; બે મુખની છ ફૂટ વાળી વાવ 'ભદ્રા' કહેવાય છે, અને ત્રણ મુખની નવ ફૂટવાળી વાવ 'જયા' કહેવાય છે. ચાર મુખની વાવ તે 'વિજયા' કહે છે. અમદાવાદમાં નંદા જાતની માતર-ભવાનીની વાવ જેવી સાધારણ વાવ કેટલીક છે. દાદાદરીની વાવ ભદ્રા જાતની છે. અડાલજની વાવ જયા જાતની છે પણ તેને નવ ફૂટ નથી. ચોથી જાતની વાવ અમદાવાદમાં નથી. વાવના ખંડ ઉપરના થાંભલા ઉપરની દેહરીને ફૂટ કહે છે.

મહમૂદ બેગડા પછી મુઝફ્ફરશાહ બાંધેલો અને બહાદુરશાહનો હુકમ રાખ્યોનો સમય ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ જાહેજલાલીનો હતો. એ બન્ને

મહમૂદ બેગડા પાછી	બેગડાનો	બેગડાનો
અમદાવાદની	અમદાવાદની	અમદાવાદની
બાંધણીમાં	બાંધણીમાં	બાંધણીમાં
થયલાં મકાનો	થયલાં મકાનો	થયલાં મકાનો

બેગડાનો એ બે દશકાથી વધારે રાજ્ય કર્યું નથી. પરંતુ દેશની આબાદી અને શાંતિ એવી છેક અકબરના સમયમાં જ આવી. એવા સમય વખતમાં સ્થાપત્ય પણ તદનુરૂપ બીજું જ હતું. પરંતુ એ સમયનાં મકાનો હાલ મોટી સંખ્યામાં નથી. રાણી સીમ્રીની, અને એના જેવી અંધાયલી નાના કદની મસ્જિદો ઘણે ભાગે મુઝફ્ફર-શાહના સમયમાં અને તે પછી અંધાયલી છે. સુલતાન બહાદુરશાહના સમયનાં મકાનો તો નહિ જેવાં જ છે. એટલે તે સમયનો ખ્યાલ પણ બાંધવો મુશ્કેલ છે. બહાદુરશાહ પછીની અવ્યવસ્થામાં અમદાવાદમાં ત્રણ મસ્જિદો અંધાઈ છે તે હાલ પણ છે. અશાંતિના સમયમાં અંધાયલી એ ત્રણે મસ્જિદો અધુરી રહેલી છે. એક શાહપુરમાં હુસેન મુહમ્મદ ગૌસની અને બીજી જમાલપુર દરવાજા બહાર નદી કિનારે ગાવા લુલુઈની. એ બન્ને મસ્જિદ અમદાવાદની જૂની મસ્જિદો કરતાં દેખાવમાં જૂદી પડે છે. બાંધણી પણ જૂદી છે અને અલંકાર ઉત્તમ જાતના છે. ગૂજરાત સલ્તનતમાં અંધાયલી એ છેલ્લી મસ્જિદો ગણી શકાય. સીદી શહીદની, શાહઆલમની, અને મુહમ્મદ ગૌસની મસ્જિદો પણ આ સમયમાં બાંધાઈ છે, એ એમાં થાંભલાને બદલે કમાનો ઉપર અગાસી ટેકવી છે એથી નક્કી થઈ શકે છે. એટલે મહમૂદ બેગડા પછી અંધાયલી રાણી સીમ્રીની મસ્જિદથી શાહપુરની મસ્જિદ સુધીમાં અમદાવાદનાં સ્થાપત્યમાં બાંધણીનું વૈવિધ્ય તો ચાલુ જ હતું. મકાનોનાં કદ કાંઈક નાનાં થતાં જણાય છે, પરંતુ તે સાથે અલંકારની સમૃદ્ધિ વધારે મનોહર બનતી જાય છે. બહાદુરશાહના

સમયમાં અંધાયલો એક રોન્ને હાલ હાલોલમાં જીર્ણુ દશામાં પડયો છે. તે પછી અડધી સદીમાં મહેમદાવાદ પાસે સૈયદ મુબારકનો, અને અકબરના રાજ્ય વખતે અંધાયલો મીર અબુતુરાબનો રોન્ને છે, આ રોન્નેઓમાં અમદાવાદના હિંદુ આંધણીના રોન્ન કરતાં જૂદો જ ઘાટ છે; અને બોંયતળિયાં તથા મ્હોરા (plan & elevation)ની વિવિધતા માટે ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. એટલે એ સમયના સ્થાપત્યના બીજા વધારે નમુના અમદાવાદમાં હાલ હોત તો અમદાવાદના સ્થાપત્યની પ્રગતિનો ખ્યાલ બરોબર આવત.

ઈ. સ. ૧૫૭૨થી અકબરનો સમય અને મોગલાઈ શરૂ થાય છે. મોગલાઈમાં રાજધાની આગ્રા તથા દિલ્હીમાં હોવાથી એ બે શહેરો શાણુગારવામાં આપ્યા દિલ્હી મહારાજ્યનો પૈસો વધરાય છે. એટલે પ્રાંતોનાં શહેરોનો હીસાબ આજની પેઠેજ રહેતો નથી. કોઈ પ્રતાપી સુબો આવી જાય, અને તેને અંધાયવાનો શાખ હોય તો કાંઈ અંધાયે. તેરીવાય ખાનગી લોકોદ્વારા જ સ્થાપત્યને ઉત્તેજન મળતું. મોગલાઈના સમયમાં ઔરંગઝેબના સમય સીવાય

મોગલાઈનું
સ્થાપત્ય

ધર્મજનુન પણ પ્રમાણમાં નરમ હોવાથી હિંદુ મંદિરોને પણ બોંયરામાંથી બહાર નીકળવાનો સમય મળે છે. અને એ સમયમાં સરસપુરમાં શાંતિદાસ શેઠે ચિંતામણનું દેવળ

અંધાવ્યું હતું તેમ બીજાં દેવાલયો પણ થયાં દશે. આશરે દોઢસો વર્ષની મોગલાઈમાં અમદાવાદની સ્વતંત્ર આદશાદીના પ્રમાણમાં નહિ જેવાં જ મકાનો અનેલાં જણાય છે. જૂની મસ્જીદો આગળ મોગલાઈની સુન્નતખાંની મસ્જીદ તથા સરદારખાંની મસ્જીદો તદ્દન ઝાંખી પડે છે. એનાં બોંયતળિયાંની રચના કે મ્હોરામાં કાંઈ પણ વૈવિધ્ય નથી. ફક્ત ધુમટ સારા છે. આ સમયના બે મહેલો આજ સુધી કાયમ રહ્યા છે એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવાં પાત છે. એક ભદ્રમાં આઝમશાહનો મહેલ શાહજહાંના સમયમાં (૧૬૩૮) અંધાયલો, અને બીજો જહાંગીરના સમયમાં શાહજહાંના હુકમથી અંધાયલો મહેલ. આ બન્ને મકાનો તથા ઉપરની મસ્જીદો અમદાવાદના જૂના સ્થાપત્યથી આકાર આંધણી વગેરેમાં અલગ પડે છે, અને કમાનો, ધુમટો વગેરે મોગલાઈનાં મકાનોના આકારનાં અંધાય છે. એમ કરવા જતાં દિલ્હી આગ્રાની નકલ અમદાવાદમાં છેક ઝાંખી પડે તેવી જ થાય છે, અને મોગલાઈનું સ્થાપત્ય અમદાવાદમાં રોષ્ટ પડે એવું જ રહે છે. મોગલાઈમાં અમદાવાદની આબાદી તો વધી હતી પરંતુ એ શાંતિ અને આબાદીના સમયમાં

સ્થાપત્યને કાંઈ જોર મળ્યું હોય એમ હાલનાં અવપેશો ઉપરથી જણાતું નથી. રહેવાના ઉપયોગનાં (secular) મકાનોના નમુના જે હાલ મોગલાઈના જોધએ છીએ તેવા બાદશાહી સમયના નથી એ ખેદની વાત છે. સરખેજનો મહેલ છેક પડતી દશામાં છે. એટલે સુલતાની સમયના મહેલોનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી.

અમદાવાદની દરગાહો સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં હિંદુ મંડપોના ઘાટ ઉપરથી જ કરવામાં આવતી, અને એની આસપાસ કોતરેલી જાળીથી એની મનોહરતા વધતી. કેટલીક દરગાહોમાં જાળીઓ ન કરતાં સાદા થાંભલા જ રાખવામાં આવતા. થાંભલાની ગોઠવણી એકંદરે હિંદુ મંડપના આકાર પ્રમાણે જ રહેતી, છતાં રોજની જગ્યાના મસ્જિદ સાથેના સંબંધ ઉપર એનો ખાસ આધાર રહેતો. રોજને મસ્જિદની સામે હોય તો મસ્જિદના થાંભલા સાથે વેધ ન આવે તેમ રોજના થાંભલા ગોઠવવામાં આવતા; ઉસમાનપુરની

અમદાવાદના રોજ મસ્જિદમાં તથા રાણી સીમ્રીની મસ્જિદમાં એવું થયેલું છે. રોજઓમાં પણ કાંઈક વૈવિધ્ય અમદાવાદમાં દેખાય

છે. અમદાવાદી બાદશાહીના વખતમાં જ દરિયાખાંના ધુમટ અમદાવાદના ખીજા રોજઓ કરતાં કેવળ જૂદો જ આકાર કર્યો; અને આજમ-માજમખાંના રોજમાં તેથી પણ જૂદો આકાર દેખાયો. આ બન્ને રોજઓનાં ભોંયતળિયાંની રચના તથા મહોરા આંધણીની દૃષ્ટિએ અગત્યના છે. મોગલાઈની શરૂઆતમાં બનેલા શાહ વજી-ઉદ્દીનના રોજમાં અમદાવાદના રોજઓ કરતાં સહેજ જ ફેર પડ્યો અને મીર અય્યુ તુરાબે વળી જૂદો જ ટપ્પ પસંદ કરી. થાંભલાથી ધુમટ ટેકાવીને આસપાસ જાળી ભરી લેવાની જુની રીતને સિકંદર શાહના હાલોલના રોજથી ફેરવી એમ લાગે છે. કમાનો ઉપર ધુમટ કરવાની એ રીત મહેમદાવાદના સૈયદ મુખારકના રોજમાં ખીલી. અય્યુ તુરાબેનો રોજને નાનો તથા સાદો પણ એ રીતની આંધણીને કાંઈક મળતો છે. સત્તરમી સદી પછી અંગાળી વાંસની ઝુંપડીના ગોળ છાપરાંના આકારના ધુમટ આખાય રોજ ઉપર વાળી, નવી જાતનું ઇંટ ચુના કે પથ્થરનું છાપરું કરવાનો રીવાજ કાનપુર-દિલ્લી-આગ્રા વગેરે જગ્યાએ થઈ અમદાવાદમાં દાખલ થયો હતો; શહેર બહાર નાની દરગાહો એ ઘાટની થવા લાગી હતી. અગાશી અને તેના ઉપર અર્ધગોળ ધુમટને બદલે આ આકાર પણ સારો દેખાવ આપતો હતો, પરંતુ તે નાનાં મકાનાં જ ઠીક શોભતો.

આમ મોગલાઈમાં સરકારી મકાન તરીકે તો ખાનપુરમાં શાહજહાંએ

બંધાવેલા મહેલ અને શાહીઆગનો મહેલ જ હતો. આજમખાં જેવા સુબાઓએ બંધાવેલા મહેલો અને બગીચાના બંગલા જદા હતા. આસપાસનાં પરાંમાં જૈનોની પણ મોટી વસ્તી હતી, એટલે સરસપુર પાસેના ચિંતામણુના મંદિર ઉપરાંત ખીજાં જૈન મંદિરો પણ હશે જ. ચિંતામણુનું દેવળ હાલ હડીસિંહનું મંદિર છે તે જ બાંધણીનું હતું. પણ એમાં અલંકાર વધારે હતા. એટલે ફરગ્યુસન લખે છે તેમ સ્વતંત્ર બાદશાહીનો નાશ થયા પછી દરેક જાતનાં મકાનોઃસંખ્યા, કદ, તથા સુંદરતામાં ઓછાં થતાં જાય છે, પણ લોકમાં કલાની ભાવના નૈસર્ગિક હોવાથી જ્યારે જ્યારે તક મળતી ત્યારે એ ભાવના ખીલી નીકળતી.^૫

ઈ. સ. ૧૭૦૭માં ઔરંગઝેબનું અવસાન થાય છે, અને એ પછી અડધી સદી મોગલાઈ લંબાય છે. એ આખોયે સમય ટંટા બખેડાનો છે. એટલે એ સમયમાં અમદાવાદનાં પરાં, એનાં સુંદર મકાનો, બગીચાઓ, વગેરેનો ધીમે ધીમે નાશ થાય છે. એ સમયમાં મરેઠા લશ્કરના વારંવાર હુમલાથી લોકમાં અસાધારણ ત્રાસ હતો. ઘણી નાશભાગ પણ એ સમયમાં થઈ છે. અદારમી સદીનો પૂર્વીધે પુરો થતામાં તો મરેઠા સત્તા અમદાવાદમાં કાયમ થવાનાં ચિન્હો થઈ ગયાં હતાં, અને મરેઠાઓએ અસ્ત પામતી મોગલાઈની સાથેના બખેડામાં જે નાશ શરૂ કર્યો તે પોતે આવ્યા પછી સાઠ વર્ષ રાજ્ય કરી પૂરો કર્યો. એટલે આવા સમયમાં સ્થાપત્યને ઉત્તેજન તો ન જ મળે. જૂનું ભાંગતું જાય તેની મરામત ન થાય ત્યાં નવું થવાની આશા ક્યાંથી રહે. મોગલાઈનો અંત અને મરેઠાના રાજ્યનો સમય મળીને એ સદીમાં અમદાવાદમાં જે હતું, તે જ લગભગ નાશ પામ્યું. એટલે એ સમયનું નવું સ્થાપત્ય કાંઈ પણ નથી. મરેઠા હિંદુ હતા. એમના સમયમાં બહુ નહિ

[૫] Fergusson: Architecture of Ahmedabad: p. 93. "After the destruction of national independence by Akber (1572), the monuments of every class became fewer and less pleasing than those of the earlier epoch; but the spirit of Art was inherent in the people, and whenever it had an opportunity it still cropped out, but more in their tombs and smaller buildings than in their mosques and palaces."

તો એકાદ સાઈ હિંદુ મંદિર થાય એવી આશા રાખી શકાય. પરંતુ એ સમયમાં મહાદેવ, રામ, અને હનુમાનનાં જે થોડાં મંદિર થયાં છે તેમાં એકપણ મંદિર કદ કે દેખાવ માટે સ્થાપત્યના નામને લાયક નથી. ભીમનાથ મહાદેવનું મંદિર કદમાં કાંઈક ઠીક છે, પરંતુ દેખાવમાં હિંદુ સામ્રાજ્યને પૈસા પુરા પાડનાર પ્રાંતના પાટનારને શોભે તેવું નથી. કર્ણદેવ વાઘેલા પછી સાડાચારસો વર્ષે ગૂજરાતે અને અમદાવાદે હિંદુ બાદશાહી ફરીથી દેખી, અને એ ૬૩ વર્ષ રહી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે એ બાદશાહી સમૃદ્ધિ વધારવાને બદલે ઓછી કરનારી થઈ પડી. એટલે રાજ્યે કાંઈ ન કર્યો છતાં લોકોનો બાંધકામ માટે જે નૈસર્ગિક ગુણ હતા તે પણ દબાઈ રહ્યો, અને મરેઠા કાળમાં ખાનગી દ્રવ્યથી પણ કોઈ ઉત્તમ મકાન કે મંદિર ન થયું. જે એવું કોઈ મકાન થતું તો એના ઉપર રાજ તરફથી રક્ષણને બદલે ત્રાસ મળતો. એટલે લોક જેમ અને તેમ પોતાની સમૃદ્ધિ છુપાવવા પ્રયત્ન કરતા. જૈન જેવી ધનવાન કોમે મુસલમાનની રાજ્યના ધર્મ માટે કેવળ વિરોધી વાતાવરણમાં પણ મંદિરો આંધવાની પ્રવૃત્તિ ખાસ બંધ પાડી નથી. મુસલમાની સમયમાં એક બે બાદશાહની રાજનીતિને લીધે થોડો સમય જૈન અને હિંદુ મંદિરોને ભોંયરામાં પેસી જતું પડ્યું હતું એ ખરી વાત છે. પરંતુ એવા અપવાદો સીવાયના ખીજ બાદશાહોના સમયમાં ઉત્તમ સ્થાપત્ય થયું છે, અને લોકની સાધારણ આબાદી ચાલુ હોવાથી જીવનનો ત્રાસ કોઈને બહુ પડ્યો નથી. મરેઠા સમયમાં ભોંયરાનાં મંદિરોને બહાર કોડાકે કરવાનો વખત મળ્યો એ પણ ખરી વાત છે. પરંતુ બાંધકામ માટે રાજ્યની હોસ અને રસ તો નહોતો જ. રાજનીતિ પણ કેવળ લૂંટવાની જ હોવાથી લોકને જીવનનો ત્રાસ બહુ પડ્યો. એટલે કેટલાંક મંદિરોએ તો ભોંયરામાં જ રહીને બહાર માત્ર ધ્વજ જ કાઢી, અને કેટલાંકે સાધારણ દેખાવનાં મંદિરો કર્યા. મરેઠા સમયનું એવું કાંઈપણ આકર્ષક હાલ છે નહિ એ ઉપરથી એ સમયમાં જનમાલની સલામતી કેવી હશે, અને તેથી રાજ્યે તો નહિ પણ લોકોએ પણ ઉત્તમ બાંધણી કરી નથી, એ ખાસ જણાઈ આવે છે.

ઇ. સ. ૧૮૧૮ થી મરેઠા રાજ્યનો અંત આવ્યો અને અંગ્રેજોનો અમલ શરૂ થયો. એ રાજ્ય પરદેશી હતું. આખા મહારાજ્યનું કેન્દ્ર કલકત્તામાં થયું હતું. પ્રાંતોની રાજ્યધાનીઓ પણ મુંબાઈ મદ્રાસ આદિ જગ્યાએ હતી. એટલે ગૂજરાત તથા એના પાટનગરને માટે બહુ કાળજી ન હોય એ સ્વાભાવિક

છે. હવે કોઇ બાદશાહ કે એનો સુબો પોતાનું માનીને રહેવા આવનાર નહોતો. બાદશાહી અને મોગલાઇની સરખામણીમાં તો સાધારણ પાયરીના અમલદાર

આ રાજ્યમાં અમદાવાદમાં રહેતા અને વારંવાર બદલાતા.

અંગ્રેજ રાજ્યની
શરૂઆતનું
સ્થાપત્ય.

જમાનો પણ સાથે સાથે બદલાતો હતો. કેવળ સૌંદર્યની ખાતર અલંકાર કરી દ્રવ્યનો વ્યય ન કરવો એવી ભાવના વધતી જતી હતી. એટલે

મકાનો ખાસ મજબુતાઇ ધ્યાનમાં રાખીને જ બંધાવા

લાગ્યા અને સૌંદર્ય ધીમે ધીમે ઓછું થયું. રાજ્યનું ધ્યાન મુખ્યત્વે જેવાં નવાં મોટાં થયેલાં શહેરોમાં હોવાથી ઝાંઝાક વગેરે જે પાશ્ચાત્ય સ્થાપત્ય શરૂ થયું હતું એના ઉત્તમ નમુના એ શહેરોમાં જ રહેતા, અને અમદાવાદમાં તો બેડોળ નકલો આવતી. અંગ્રેજ રાજ્યે શરૂઆતમાં તો જૂનાં મકાનો, મરજીદો અને મહેલોમાં જ કચેરીઓ વગેરે કરવા માંડ્યું એટલે નવાં મકાનો બહુ બાંધવાની જરૂર ન પડી. અંગ્રેજ અમલમાં જે ખ્રીસ્તી મંદિરો અને કચેરીનાં મકાનો બંધાયાં તે સ્થાપત્ય અને કલાની દૃષ્ટિએ જરા પણ આકર્ષક ન બન્યાં.

આવું છેક સુધી ન ચાલ્યું. ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધના અંત સુધીમાં પહેલાંના રાજ્યની અસ્થિરતા અને ભય જતો રહ્યો હતો, અને અંગ્રેજ રાજ્યમાં

ખાસ કરીને લોકને શાંતિ તો મળી હતી. એ શાંતિમાં

અંગ્રેજ સમયનાં
મંદિરો

અમદાવાદના લોકને પડી ભાગેલો વેપાર ધીમે ધીમે ખીલતો ગયો એટલે બાંધકામનો નૈસર્ગિક રસ પણ ખીલ્યો. ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધના અંતમાં શેઠ

હઠીસિંહે દિલ્હી દરવાજા બહાર મોટું દેવાલય બાંધ્યું. શાંતિદાસ શેઠના મોટા દેવાલયના નાશ પછી એવું મોટું મંદિર આ જ હતું. શાંતિદાસના મંદિરની બાંધણીના જેવી જ એની બાંધણી કરવામાં આવી. છેક બહારના દ્વાર ઉપરના ઝરૂખા વગેરે બાદ કરતાં આ મંદિરની બાંધણી દેલવાડાનાં મંદિરને અનુસરીને છે. પરંતુ મોગલાઇ પછીની અવ્યવસ્થામાં ભાગેલા થાકેલા શ્વાસ લેતા હિંદુસ્તાનના બીજા કોઈ પણ પ્રાંતમાં એ સમયે આવી ઉત્તમ કારીગરીનું મંદિર ભાગ્યે જ થયું હશે, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. હઠીસિંહના મંદિર પછી વીશ વર્ષે સ્વામીનારાયણનું મંદિર થયું. ભવ્યતા તથા સૌંદર્યમાં એ પણ અમદાવાદને શોભાવે એવું છે. શહેરની અંદર પણ જૈન મંદિરો ઘણાં થયાં.

દિલ્હી આગ્રાની રંગીન જરીત નકશીનું કામ પણ અમદાવાદમાં સફળતાથી થયું. ફતાશાની પોળ અને ખેતરપાળની પોળનાં નાનાં જૈન મંદિરો ગંદી પોળોમાં છુપાયેલાં છતાં આજે પણ જોનારને અમદાવાદની જૈન પ્રજાનો સ્થાપત્ય અને કલા માટેનો રસ ખતાવી આપે છે. એ સીવાય બીજાં પણ જૈન મંદિરો એ સમયમાં ઝવેરીવાડ વગેરે જગ્યાએ ધણાં થયાં છે. સાધારણ રીતે એ મંદિરોની બાંધણી ખોટી નથી. એટલે મંદિરો જેવાં ધાર્મિક બાંધકામમાં પણ મરેઠા સમયમાં કાંઈ ન થયું તેને બદલે અંગ્રેજી સમયમાં લોકોના ઉત્સાહથી વધવા માંડ્યું. ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં દિલ્હી મંદિરો થોડાં થયાં છે. બાંધણીમાં એ જૈન મંદિરોને પહોંચે તેવાં નથી પણ મરેઠાઓએ બંધાવેલાં મંદિર કરતાં ઠીક છે. ખાડીઆમાં વીસનગરાના મહાદેવ તથા રાયપુર અને ઘીકોટે આવેલાં શિવમંદિરો ખોટાં નથી. વૈષ્ણવ મંદિરો હવેલીઓમાં થયાં છે એટલે સુંદર સ્થાપત્યમાં એમને ગણતા નથી.

ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જેમ જેમ લોક અને સરકારને પરસ્પર વિશ્વાસ વધતો ગયો તેમ તેમ લોકો બહાર બાંધકામમાં સરકારની સાથે ભાગ લેતા ગયા. આમ થવાથી બહાર ઉપયોગનાં મકાનો

અંગ્રેજી બાંધણીનાં
ઉત્તમ મકાનો

લોક તથા સરકાર બન્નેના સહકારથી બંધાવા લાગ્યાં.
લોકનું મન ભેગું મળવાથી બહાર મકાનોમાં કાંઈક
સૌંદર્ય આવવા લાગ્યું; અને એથી ગૂજરાત કોલેજ

અને રણછોડલાલ છોટાલાલ દાદરકુલનાં મકાનો જતાં ગમે તેવાં થયાં. એમાં બે ત્રણ પાશ્ચાત્ય સ્થાપત્યોનાં મિશ્રણ છે. અંગ્રેજી સમયમાં પાશ્ચાત્ય સ્થાપત્યનો દેખાવ આપે, અને કોઈને ખતાવી શકાય એવાં આ બે મકાન અમદાવાદમાં થયાં છે. સાયંસ કોલેજનું મકાન મીલ જેવું સાદું ચોરસ બન્યું છે. તે ગૂજરાત કોલેજ સાથે શોભતું નથી. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીને પણ દેશી સ્થાપત્યનું શોભે એવું મકાન કરાવવાનું મન ન થયું, અને મોટા ઈંટવાડા જેવું મકાન કયું એ દીલગીરીની વાત છે. કેટલીક મ્યુનિસિપલ ગૂજરાતી નિશાળો પણ એવી જ થઈ છે. આ સમયમાં હાલની સગવડ સાચવીને દેશી સ્થાપત્ય પ્રમાણે સુંદર ટુકાનો પાનકોરના નાકા આગળ બંધાવવા માટે શેઠ કસ્તુરભાઈને સ્થાપત્ય તથા કલાના સૌખીનો જરૂર ધન્યવાદ આપશે. અમદાવાદના ધનિકોએ મકાનોમાં એમનું અનુકરણ કરવાની જરૂર છે. ખાનગી મકાનોમાં પણ અંગ્રેજી અસર

આવવા માંડી; પરંતુ મજબુતી જળવવા માટે અંગ્રેજી સમયના સૂકા જરૂરવાદ સાથે અમદાવાદની કરકસર મળવાથી પાશ્ચાત્ય અનુકરણના ળંગલામાં કાંઈ આકર્ષણ જેવું ન આવ્યું. શહેરની અંદર પ્રાચીન આકાર અને બાંધણીનાં ઘર થતાં

હતાં. શહેર બહાર અંગ્રેજી અનુકરણવાળા, પણ ખરી રીતે અનેક સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તોના મિશ્રણવાળા અમદાવાદના ળંગલા બંધાવા લાગ્યા. સાધારણ રીતે અમદાવાદના ળંગલામાં એક ચોરસ લઈ તેના ઉભા ત્રણ સરખા

ભાગ કરી આજુબાજુના ભાગમાં બન્ને કે ત્રણ ત્રણ ઓરડા બનાવે છે; અને વચલા ભાગમાં બન્ને બાજુ ઓટલાનો ભાગ છોડી મોટો ઓરડો અથવા દીવાનખાનું કરે છે. એ જ રચના મેડા ઉપર કરે છે; અને કેટલાકમાં આગળ ગાડી ઉભી રહેવા માટે માંડવો (પોટીકો) કરે છે, અને એના ઉપર અગાશી ખુલ્લી રાખે છે. અમદાવાદના ળંગલાનો સાધારણ રીતે આ આકાર છે. એ રચનામાં કરકસર તથા સાદાઈ સીવાય કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત જળવતો નથી. દેખાવમાં આવા ઘાટના ળંગલા બરડીનાં ચાર ચોસલાં ઉપર અને ચાર નીચે ગોઠવ્યાં હોય, અગર ચુનો ચાપડેલા ઈંટવાડા હોય એવા લાગે છે. એના દાખલા ઠેરઠેર છે. એમ છતાં પણ વધારે ધનવાન લોકોએ ળંગલાના ઘાટમાં વિવિધતા આણી છે. સર ચીનુભાઈ તથા શેઠ અંબાલાલના ળંગલા મિશ્રણવાળા સ્થાપત્યના ભવ્ય અને ઉત્તમ નમુના છે. અમેરીકન તથા જાપાનીઝ મિશ્રણવાળા નાના ળંગલા પણ થતા જાય છે અને કોઈ પણ એક સરખો ઘાટ ન જળવતાં કેવળ હવા અજવાળાના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને અનિયમિત ઘાટના ળંગલા પણ હવે થવા માંડ્યા છે અને એ પણ દેખાવમાં ઓછા મનોહર નથી. શેઠ જમનાભાઈ તથા શેઠ બકુભાઈના ળંગલા એ જાતના છે.

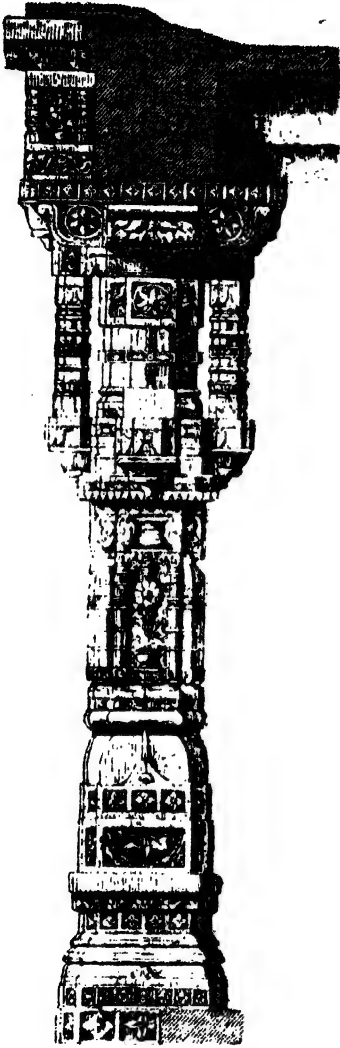
પંદરમી સદીના સ્થાપત્યમાંથી આજના ળંગલા સુધીમાં અમદાવાદમાં કામાનો થાંભલા વગેરેમાં જે જે ફેરફાર થયા તે પણ જરા જોવા જેવા છે. અમદાવાદી કમાન બીજા બધા પ્રાંતોની કમાનથી જૂદી પડે છે.^૬ અસલ હિંદુ સ્થાપત્યમાં કમાનો નહોતી એ આગળ જોયું. દરવાજાની કમાનને બદલે હિંદુ

[૬] અમદાવાદની કમાનની બાંધણીની રીતની વીગત માટે જુઓ. The Bombay Architectural Association year book 1924-25. પૃ. ૭૦-૭૧. વચ્ચેના ચિત્રપટ.

દાર સાદાં ચોરસ થતાં, અને ટેકા (brackets ફાંસડા) વાળા દરવાજા પણ થતા. એવા ટેકાવાળા દરવાજામાંથી જૂદા જૂદા ફાંસડાં જાણે સાંધી હોય એવી જ્યપુરી કમાન બની છે એમ કહેવાય છે. એવી કમાન અમદાવાદમાં અમદાવાદનાં ઇસનપુરની મસ્જિદમાં જોવામાં આવે છે. સાધારણ મકાનોની કમાનો અમદાવાદી કમાન દરેક દરવાજા અને મસ્જિદોમાં હાલ દેખાય છે. અને મોગલાઈ કમાન મોગલ સમયમાં

થયેલા મકાનોમાં-નવાજ સુલ્તાનખાંનીની મસ્જિદ, આજમખાનો મહેલ વગેરે જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. અમદાવાદી કમાન મોગલાઈ જેવી અણીવાળી નથી, એને એનો વળાંક બારસાખમાંથી મોગલાઈ કમાન જરા વધારે નીચેથી શરૂ થાય છે, આ કારણથી મોગલાઈ કમાન પહોળા અને નીચી લાગે છે. અમદાવાદી કમાન ઉંચી અને સાંકડી દેખાય છે. અમદાવાદી કમાન ગંભીર લાગે છે, મોગલાઈ કમાન હસતી લાગે છે. અમદાવાદની કમાન પીંપળાના પાનના ઘાટની છે. એક રીતે જોતાં એ અર્ધગોળ લાગે છે. પરંતુ ટોચ આગળથી એને પીંપળાના પાનનો ઘાટ આપેલો છે. કેટલીક મસ્જિદોમાં તો ટોચ ઉપરના ચાવીના પથર (key-stone) ઉપર પીંપળાના પાનનું ચિન્હ પણ કરેલું છે. રાજાઓના શિખરો ઉપર તથા કમાનો ઉપરનાં આ ચિન્હથી પીંપળા પાનનું ચિન્હ એ રાજચિન્હ હોઈ રથપતિઓએ ખાસ વાપર્યું હોય એમ જણાય છે. અમદાવાદની આ જાતની સાધારણ કમાન એ ખિંદુમાંથી દોરેલા વર્તુલોથી બનેલી છે. બન્ને વર્તુલો એકબીજાને જ્યાં કાપે છે ત્યાં કમાનની અણીવાળા ટોચ આવે છે. દરવાજાની પહોળાઈના પાંચમા કે સાતમા ભાગ જેટલું છેડું આ બન્ને ખિંદુ વચ્ચે હોય છે. દારની પહોળાઈના પંદર સરખા ભાગ પાડી વચલા ત્રણ ભાગને છેડેથી સીધી લીટી દોરતાં તે ઉપર વર્તુલનાં મધ્યખિંદુ આવે છે. વચલા ભાગના મધ્યખિંદુની સીધી લીટીમાં ટોચ આવે છે. મોગલાઈ કમાનને ચાર ખિંદુઓ હોય છે. એટલે એ પ્રમાણમાં પહોળા અને આકારમાં ખાસ જુદી જ દેખાય છે. મોગલાઈ કમાનોમાં ઘાળુંખર્ડ મોટી કમાનો કરી એની અંદર નાનો દરવાજો બીજી કમાનમાં મુકે છે. દરવાજો મકાનના કદને અનુરૂપ બતાવી દાર જોઈએ તેટલું જ નાનું કરવાની આ રીત બહુ ઉત્તમ છે. અમદાવાદમાં આ રીતની કમાનોમાં એક બીજી મેળવણી પણ દેખાય છે. મોટી કમાન મોગલ રીતની કરી અંદરનું નાનું દાર અમદાવાદી

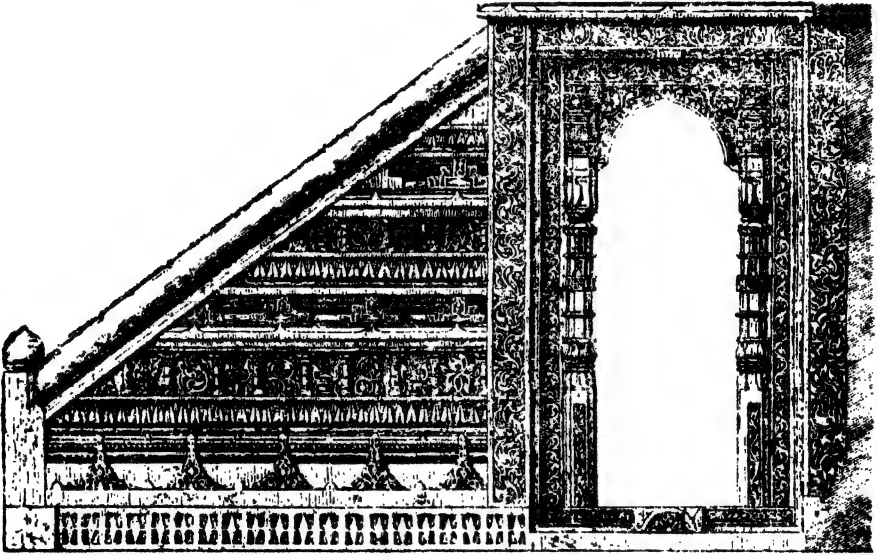
અડાલજની વાવનો થાંભલો

કમાનનું કરે છે. આ મેળવણી પણ દેખાવમાં શાભે છે. પાનકેરને નાકે પીરમ-શાહના રોજનો દરવાજો આ જાતનો છે. જૂના વખતની આ ત્રણ જાતની કમાનો ઉપરાંત હાલનાં મકાનોમાં ખીજ એ ત્રણ જાતની કમાનો વધી છે. આમાં એ જાતની કમાનોને મધ્યમાં અણુ હોતી નથી; એક તદ્દન ગોળ અને સાદી છે; ખીજ એડી, છેક મથાળા સુધી પહોળા અને ટોચે સાધારણ ગેળાકાર હોય છે. હાલના જમા-નાની આ એ કમાનો દેખાવમાં સારી લાગતી નથી. ત્રીજી કમાન ખીરતી દેવળોમાં હોય છે એવી સાંકડી અને બહુ અણીવાળી થાય છે. આ કમાન પશ્ચિમથી આવેલી છે. અને ગૌતમિક સ્થાપત્યની છે. એ જરા પહોળી હોય તો અમદાવાદી જેવી લાગે. અમદાવાદમાં છટ્ટી વપરાઈ છે અને હીક લાગે છે. અમદાવાદી, મોગલાઈ અને જયપુરી કમાનોમાંથી કયી સારી એ જોનારની આંખ ઉપર આધાર રાખે છે.

આ જ પ્રમાણે હિંદુ થાંભલામાંથી મૂર્તિ-ઓ કાઢી નાંખી સાદા બનાવી મરજીદોમાં રાખવામાં આવ્યા. સાધારણ રીતે અમદા-વાદની મરજીદોમાં થાંભલા છેક સાદા કરવામાં આવ્યા છે. મુસલમાની સમયમાં મૂર્તિઓ વિનાના પણ કાંઈક ઉત્તમ થાંભલા અડાલજની વાવમાં દેખાય છે. તે ફક્ત છેક હડીસિંહના દેવાલયમાં હિંદુ થાંભલા કારીગીરીવાળા જેવામાં આવે છે.

મસ્જીદોમાં પણ હિંદુ થાંભલા જ છે પરંતુ તદ્દન સાદા છે. અંગ્રેજી સમયમાં વિલાયતી આકારના થાંભલા દાખલ થયા થાંભલા કોરીનથિયન થાંભલા ખાસ થવા લાગ્યા. એમાં યૂરોપના દેશોમાં જે જે બેદ પડ્યા તેનાં મિશ્રણ પણ અહીં થવા માંડ્યાં. પણ એકંદરે અંગ્રેજી આકારોની અસર વધારે રહી. રોમન કોરીનથિયન થાંભલા જેમ ઠેરઠેર દેખાય છે તેમ અંગ્રેજી ગોથીકના નમુના પણ ગૂજરાત કોલેજમાં દેખાય છે. આપણા કડીઆ સુતારોએ મકાનના બીજા બધાં કરતાં થાંભલામાં પાશ્ચાત્ય અનુકરણ વધારે ઝડપથી કર્યું.

કંદોરા, ટેકા, કડોરા, વગેરેમાં અમદાવાદમાં ખાસ નવીનતા નથી. કંદોરા

મુહાફિઝખાંની મસ્જીદનો ગીબર

હિંદુ મંદિર ઉપરથી લીધા છે. પણ અલંકારથી ભરચક હિંદુ મંદિર કરતાં મસ્જીદની સાદી બીંતમાં કંદોરા વધારે સારા લાગે છે. અમદાવાદની મસ્જીદોની બીંતોમાં ચાર કે પાંચ શીટને છોટે સુંદર કંદોરાઓ નાંખેલા છે, અને હિંદુ દેવાને બદલે પુલ અને ભૂમિતિની આકૃતિઓવાળા કર્યા છે. રાણી સીમ્રી, મુહાફિઝખાં, દરવેશ અલી વગેરે મસ્જીદોમાં પછીતમાં પણ સુંદર કંદોરાઓ છે.

ટેકા અને કઠોરા હિંદુ ઘાટના જ છે. અને જૈન મંદિરોમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. મસ્જિદોમાં પણ ટેકા અને કઠોરામાં ખારીક કાતરણી કરવામાં આવી છે અને એ ગૂજરાતમાં ઘણે ટેકાણે જોવામાં આવે છે. પત્થરની દીવી, ચીરાગ, તથા મીંચર એ પણ અમદાવાદની વિશેષતા છે. પત્થરની દીવીનો સુંદર નમુનો રાણી સીમીની મસ્જિદમાં છે. ચિરાગ અસલ સાંકળથી લટકતા તરેહવાર નકશીવાળા દીવા ઉપરથી કરેલા છે. મસ્જિદના ગોખ અને મહેરાખનું એ ખાસ આશ્ચર્ય છે. ચિરાગ ખીજે ક્યાંઈ જોવામાં નથી આવતો. કોઈ એને જૈન વીરઘંટ ઉપરથી આવેલા કહે છે. પણ ખરી રીતે એ દીવા જ છે. ગોખ ઉપરના નાની કમાન વચ્ચે આવેલા નાના ચિરાગ એ દાથીની સુંઠો વચ્ચે આવેલી ગજલક્ષ્મી જેવા લાગે છે. મીંચર ગૂજરાતની મસ્જિદોમાં ઉંચા થત ને ઔરંગઝેબના સમયથી નીચા થવા માંડ્યા. મીંચર અગર વ્યાસપીઠને અસાધારણ કાતરણીથી શણગારી મસ્જિદમાં સામે મુકે છે. મુઘલદિગ્ગજોની મસ્જિદોના મીંચર ખાસ સુંદર છે.

અમદાવાદના ધુમટ માટે ખાસ વિચાર કરવા જેવું છે. એમ કહેવાય છે કે અમદાવાદના ધુમટ ઉપરથી જોવા ન ગમે એવા છે. ધુમટની બનાવટમાં ઘણા વિઠાનોના માનવામાં મતભેદ છે. કેટલાક કહે છે કે હિંદુ સ્થપતિઓને

ધુમટ સારા ગોળ ઉંચા ધુમટો આવડતા નહિ. ખીજા કહે છે કે હિંદુસ્થપતિઓએ જ તાજમહાલ જેવાં મકાનોના

સારા ધુમટો બનાવ્યા છે. અસલ ધુમટો ગૂજરાતમાં તો એક ચોરસ મંડપ ઉપર આ પ્રમાણે બનાવતા: એક ચોરસની બાજુઓનાં મધ્યમિંદુથી અંદર બીજું ચોરસ બનાવતા; એમાં એ પ્રમાણે ત્રીજું, ચોથું એમ ઉપરાઉપરી બનાવી શંકુ જેવો આકાર કરતા. એથી ઉપર તેમ જ નીચે પગથીયાં જેવો ધુમટ બનતો. હિંદુ મંદિર હોય તો એમાં અનેક મૂર્તિઓ મુકાતી. આ ધુમટ અંદરથી અસાધારણ કાતરણીવાળા થતા. એટલે કદાચ આવી કાતરણીને માટે જ આવા નીચા, નાના, અને આવી રીતે બનાવેલા ધુમટો કરતા હશે. ગોળ ઉંચા ધુમટોમાં નકશી ખરોખર મુકી શકાતી નથી. મુકે તો બહુ મોટી મુકવી પડે છે. ઉંચા હોવાથી એ ખરોખર દેખાય પણ નહિ, એટલે નકશી કરવા માટેના ધુમટમાં આ રીત વધારે બંધ બેસતી છે. મુસલમાનો આવ્યા ત્યારે મૂર્તિઓ ગઇ. પણ ફળપ્રુલ વેલની નકશી રહી. એટલે ધુમટમાં એવી

નકશી થવા માંડી. પરંતુ ધુમટના બહારના ભાગમાં તો એવી નકશાને સ્થાન નહોતું. હિંદુ મંદિરોમાં મોટા કદની મૂર્તિઓ બહારના ભાગમાં મુકાતી તેને મુસલમાની સ્થાપત્યમાં સ્થાન નહોત. એટલે અંદરથી પગથીયાં જેવા ધુમટમાં ફળપુલ વેલની નકશી, અને બહારથી એ પગથીયાંને ચુના વગેરેથી છોપને ગોળ બનાવતા. એટલે સાદા, તગાઈ ઉંધું પાડ્યું હોય એવા આ ધુમટ લાગતા. ધીમે ધીમે આમાં સુધારા થયા. અષ્ટકોણ મંડપ ઉપર થતા ધુમટ જરા સુધાર્યા. પણ ખરી રીતે તો ચાંબલા ઉપર કમાનો કરી ધુમટને ઉંચા લીધા ત્યારે જ સારા ધુમટ થવા માંડ્યા.

આ જાતના ધુમટના સુધારા જ્યારે મોટા ધુમટ કરવા પડતા ત્યારે થવા લાગ્યા. ગૂજરાતમાં દરિયાખાંનો ધુમટ મોટા ધુમટોમાં પહેલો ફરો એમ કહી શકાય. ૭ પૃષ્ઠ લંબાઈ પહોળાઈના એક મોટા

દરિયાખાંનો
ધુમટની ખાંધણી

ચોરસ ઉપર આખો એક ધુમટ બનાવ્યો. ચોરસના ચારે ખૂણે જમીનથી ૧૭ ફીટ ઉંચે ચઢતા ઉતરતી નાની અણીદાર કમાનોથી ટેકા કરી એને સાત ફીટ

ઉંચે સુધી લીધા છે. આમ થવાથી એ ઉપરનો ભાગ એક અનિયમિત અષ્ટકોણ બની રહે છે. એના ઉપર એક સાદો કંદારો કરેલો છે. એના ઉપર જમીનથી ૨૯ ફીટ ઉંચે ચારે ખૂણે ૧૭ ફીટ પહોળા કમાનો કરેલી છે. આ મોટી કમાનોથી એ ઉપરનો ભાગ બરોબર સરખો અષ્ટકોણ થઈ રહે છે. આ પ્રમાણે અસલ હિંદુ રીત મુજબ અષ્ટકોણથી જ ધુમટ બનાવ્યો છે પણ એને ઉંચો લેવા માટે આવી કરામત વાપરી છે. આ મોટા અષ્ટકોણમાં ચાર ખાંભુએ હત્રા અજવાળા માટે જાળીઓ મુકી છે. આ અષ્ટકોણના ખૂણામાં ખીચ નાની કમાનો કરી એ ઉપરનો ભાગ બરોબર સોળકોણ થાય એવો બનાવ્યો છે, એના ઉપરનો કંદારો જમીનથી ૪૫ ફીટ ઉંચો છે. ત્યાંથી ધુમટની ગોળાકાર બેસણી (drum) શરૂ થાય છે. એ બેસણી ૧૭ ફીટ ઉંચી છે. રોળની જમીનથી ધુમટની અંદરની ઉંચાઈ એકંદરે ૮૬ ફીટની છે. શિખર ઉપર હિંદુ મંદિરોના જેવો જ ઘાટ છે. ધરાન કે અરબસ્તાનના ધુમટોમાં એવો ઘાટ દેખાતો નથી. ખીજા પુરમાં ધુમટનું કામ ઉંચી જાતનું છે, અને આકાર સંપૂર્ણ તથા

સુંદર છે. હાલેલ ખીજાપુરના એ પ્રખ્યાત ધુમટનું મૂળ આ ગૂજરાતી ધુમટમાં દેખે છે. ધુમટની આ બાંધણી જોતાં કદાચ એમ હોય ખરું.

વિધ્યાચલની ઉત્તરનાં ઘણાંખરાં મંદિરોની બાંધણીને શ્રીયુત આનંદ કુમાર સ્વામી આર્ય અગર 'નાગર' બાંધણી કહે છે. ગૂજરાતમાં પણ એ બાંધણીનાં મકાનો થતાં. 'નાગર' શિખરની વ્યાખ્યા પણ એમણે આપેલી છે. એમાં પડવાની અહીં જરૂર નથી. હાલનાં મંદિરોમાં હડીસિંહના મંદિરને કુમારસ્વામી નાગર બાંધણીનું મંદિર ગણે છે. એટલે એનો ધુમટ પણ નાગર શિખર હોઈ શકે.

હવે અમદાવાદનાં ઘરના સ્થાપત્ય ઉપર જરા વિચાર કરવા જેવો છે. અમદાવાદનાં ઘરનું સ્થાપત્ય એટલે ઉત્તર ગૂજરાતના ઘરનું સ્થાપત્ય. અમદાવાદ છેવટનું સમૃદ્ધ પાટનગર હોવાથી ઘરનું સ્વરૂપ એમાં સાઈ ખીલ્યું અને સચવાયું. પરંતુ ઘરની બાંધણી અસલ ગૂજરાતી ઘરનાં સ્થાપત્યને અનુસરીને થઈ છે; અને એનું મૂળ પાટણમાં છે. ઘર વચ્ચેનો ચોક એ આ મકાનોની ખાસ વિશેષતા છે. ચોક તો મદ્રાસનાં ઘરોમાં પણ હોય છે. પરંતુ મદ્રાસી ઘરોની ગોઠવણમાં કાંઈ સિદ્ધાન્ત કે આકર્ષણ નથી. એટલે

અમદાવાદનાં ઘર ત્યાં ચોક લાંબા ઘરોમાં કેવળ પ્રકાશ લાવવા માટે જ કર્યો હોય એમ લાગે છે. આપણાં ઘરોમાં આગળ ખડકી પછી ચોક, એની પછી ઉપલો ચોક, પછી પરસાળ અને એની પાછળ કે પડખે ગજ્જર હોય છે. પરસાળથી ખડકી સુધી ચોકની બાજુમાં રસોડું, પાણીઆઈ, મંદિર વગેરે કાઢેલાં હોય છે. મેડા ઉપર પણ એ જ પ્રમાણે ગોઠવણ હોય છે. ફક્ત પાણીઆઈ વગેરે નથી હોતું. ઘરની નીચે ટાંકું હોય છે. આ પ્રમાણે

the idea of the Bijapur dome can be seen in two Muhammadan buildings in Gujarat, which Fergusson has left unnoticed in his history, though structurally they are very important—the tombs of Daryā Khan and the mosque of Alif Khan (બોળકામાં ખાનની મસ્જિદ) belonging to the middle of the fifteenth century.....“ Even Fergusson does not deny the originality of Gujarat Architecture.” [૮] જુઓ આનંદ કે કુમારસ્વામીની History of Indian & Idonesian Art. p. 107, 116. નાગર શિખરની વ્યાખ્યા માટે એ જ ગ્રંથનું પૃ. ૮૩ જુઓ.

દરેક જરૂરિયાત સચવાય એવી રીતે આપણાં ઘર બનાવેલાં હોય છે. ઘરના પાછલા અને આગલા ભાગ ઉપર જવા માટે જૂદા દાદર હોય છે એટલે સગવડ અને મર્યાદા બંને સચવાય છે. દક્ષિણનાં ઘરોમાં આવી સગવડ હોતી નથી. ત્યાં ચોકની આસપાસ ઓરડીઓ હારબંધ બનાવી મુકે છે. એટલે દેશી ખાંધણીનાં ઘર સરખાવતાં આપણાં ઘર દરેક રીતે સંપૂર્ણ છે એમ જણાય છે. પાણીઆઈ એ આપણા ઘરોની ખાસ આકર્ષક વિશેષતા છે. હિંદના બીજા પ્રાંતોમાં આપણા જેવું પાણીઆઈ થતું નથી. કેટલાક પ્રાંતોમાં તો ઘરમાં પાણીઆઈ જ હોતું નથી. મદ્રાસ ગરમ દેશ છે છતાં ત્યાં પાણીઆરો નથી. ઘરોની બીજી ઝીણી ઝીણી સગવડો પણ આપણા પ્રાંતની વિશેષતા છે. આમ દરેક સગવડ-વાળાં ઘરોમાં પણ મજબુતી અને સગવડ જ માત્ર નથી જળવી. પરંતુ ઉત્તમ લાકડ કામની કારીગીરી પણ ઘણાં ઘરમાં કરેલી હોય છે. મરજીદોની ભીંતોમાં જેમ કંદોરા નાંખેલા હોય છે એમ ઘરની ભીંતોમાં પણ લાકડાના કાતરકામ-વાળા કંદોરા નાંખે છે. અને એ રીતે ઘરની ભીંતો સુંદર બનાવે છે. લાકડ કામના સ્થાપત્યની આખીયે જૂદી પ્રણાલિકા આપણા દેશમાં છે. લાકડ કામથી આખું ઘરનું ખોખું બનાવી ઇંટોનાં બીંદાં જ ભરી દેવાં પડે એવાં મકાનો આપણે ત્યાં થાય છે. ખંડનાં ભાગ પાડવામાં તથા શણગાર માટે કેટલીક વાર ઘરના આગલા મેડાની બહારની બાજુએ પણ લાકડાની ફકાતાળ ભરવામાં આવે છે. પથરમાં થતું તમામ કામ આપણા સુનારો લાકડામાં કરી શકે છે. પાટણુ, અમદાવાદ, અને સુરત જેવી લાકડકામની કારીગીરી આખા હિંદમાં નથી એમ કલાના વિવેચકોનું માનવું છે. રમકડાં પડદા વગેરે નાની ચીજોમાં કારીગીરી બીજે થાય છે. પરંતુ રહેવાનાં ઘરમાં છેક વીસમી સદી સુધી કારીગીરી કરી ઘરને સુંદર બનાવવાં એ તો ગૂંજરાતી પ્રગ્તનો જ શોખ છે. ટાંકાં પણ આપણી જ ખાસ વિશેષતા છે. પીવા માટે વરસાદનું પાણી ભરી લેવા ઉપરાંત બીજા હેતુ માટે પણ અમદાવાદમાં ટાંકાનો ઉપયોગ થાય છે. અમદાવાદનો તાપ ઉનાળામાં અસહ્ય છે. તેમાંથી બચવા માટે અંદર ઉતરીને પાણીની આસપાસ બેઠકો ઉપર આરામ લઈ શકાય એવાં ટાંકાં અમદાવાદમાં અગાઉ થતાં હતાં, હાલ પણ ઘણાં મકાનોમાં પીવાના પાણીનાં તથા શીતલતા માટેનાં બંને જાતનાં ટાંકાં છે; અને મકાનોના સ્થાપત્યમાં એ અગત્યનો ભાગ ભજવે

છે. રોજ તથા મસ્જીદોમાં પણ આવાં ટાંકાં હોય છે, અને તે ધરનાં ટાંકાં કરતાં વધારે મોટાં તથા સગવડવાળાં હોય છે. અમદાવાદનાં ધરોમાં ભાગ વહેંચવા માટે અંદર ભીંતો ભરાઇને નાનાં ન થતાં હોય તો એની રચના દરેક રીતે હિતમ છે. આ ધરોમાં એક ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું એ છે કે એના કરા કે પછીતમાં પક્ષીઓને માળા કરવા માટે થોડે થોડે છેટે બાકાં રાખી એની નીચે બેસણી કરવામાં આવે છે. પોતાનાં ધર સાથે પક્ષીઓનાં પણ ધર કરવાં એ ભાવના તો જીવદયાના સેવક ગૂજરાતમાં જ હોઇ શકે. ગૂજરાતનાં તથા એના પાટનગરનાં જાહેર અને ખાનગી મકાનોની બાંધણીનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે ગૌરવવાળો છે.

ધરના સ્થાપત્યમાં જે સંપૂર્ણતા જણાય છે તેમાં મંદિરની ગોઠવણ ઉમેરો કરે છે પરંતુ ધરમાં નાનકડાં મંદિરો કરવાં કે કેમ એ માટે હમેશા એ મત હોઈ શકે. જ્યાં આપણે ત્યાં આપણા ઇષ્ટદેવ, અને બધું એમને અર્પણ કરીને ભોગવવું એમ માનનારા ધરમાં નાનાં દેરાસરોની તરફેણમાં બોલશે.

દેવમંદિર વગરનું ધર જૂતાવળ જેવું છે એમ પણ કોઇ

ધરનાં દેવમંદિર કહેશે. પ્રાચીન વખતમાં ધરોમાં દેરાસર નહિં હોય

અને દરેક જણ ગામના મુખ્ય મંદિરોમાં જતા હશે

એમ માની લેવા માટે પણ આધાર તો નથી. પરધર્મી રાજકર્તાઓના ત્રાસથી જાહેર મંદિરોમાં જવાનું ઓછું થયું હોય અને ધરમાં દેવ રાખવાની રીત વધી હોય એમ પણ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાતું નથી. પરંતુ ધરમાં જ પૂજાવિધિ કરવાનો રીવાજ એ કારણથી વધ્યો હોય એમ સંભવે. એ બધાં કારણ ગમે તે હોય પરંતુ ધરમાં નાનું મંદિર કરી દેવપૂજા કરવામાં એક રીતે હિંદુપ્રજાને અને તેથી કરીને દેશને નુકશાન થયું છે. મુસલમાનો ધરમાં કે ગમે ત્યાં નિરાકાર પ્રભુની બંદગી કરી શકે છે. પરંતુ ઘણે મોટે ભાગે એમને મસ્જીદમાં જ જવું પડે છે. ખ્રીસ્તીઓનું પણ એવું જ છે. જૈનોમાં કેટલાક પંસાવાળા ધરમાં દેરાસર રાખે છે પણ મોટે ભાગે મોટાં મંદિરોમાં જાય છે. હિંદુઓ બધા નહિં પણ કેટલાક-ફક્ત પર્વને દીવસે દેવદર્શને જાય છે અને હમેશા ધરમાં જ નિત્યકર્મ તથા પૂજા કરે છે. સંધ્યા અને ધ્યાનાદિ ધરમાં કરે ત્યાં સુધી વાંધો નહિં. પરંતુ હમેશાની પૂજા અને દેવ ધરમાં રાખ્યાથી ઉપર જણાવેલા સંપ્રદાયો કરતાં હિંદુઓમાં કેટલોક માનસિક તકાવત પડી ગયો છે એમ લાગે છે. સ્થાપત્યની અસર

પણ સૃષ્ટિ સૌંદર્યની પેઠે માણસના મન ઉપર થાય છે એ સર્વકોષ કબુલ કરશે. સુંદર સ્થાપત્યના મંદિરમાં જે ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે તે ખેડોળ અને ગંદા મંદિરમાં નથી થતી. વિશાળ મંદિરમાં જે લબ્યતાથી મન વ્યાપ્ત થાય છે તે નાની ખોલીમાં નથી થતું. સુંદર વિશાળ મંદિર સુંદર સ્થળ ઉપર આવેલું હોય તો એની અસર જૂદી જ થાય છે. પર્વતો ઉપર આવેલાં જૈન અને શિવમંદિરોથી જે ભાવના અંતઃકરણમાં થાય છે, એવી પોળની દવેલીઓમાં આવેલાં મોટાં મંદિરોમાં પણ નથી થતી. જે સર્વવ્યાપી પ્રભુની પ્રાર્થના કે પૂજા કરવાની છે તેને અનુરૂપ મંદિર, પૂજ્યભાવ તથા પવિત્ર વાતાવરણ વધારવામાં સદાય કરે છે. આ લાગણી સુંદર જૈનમંદિરમાં, ગામ બહાર એકાંતમાં આવેલા શિવમંદિરમાં, કે લગ્ન મસ્જિદમાં થાય છે. ઘરમાં પાણીઆરા અને રસોડા વચ્ચે જેમ તેમ જગ્યા બચાવી કાઢેલા નાના મંદિરમાં આવી લાગણી થતી નથી. ઉંચી કોટીનાં અધિકારીઓને બાદ કરીએ તો સામાન્ય માણસને આસપાસના વાતાવરણની સદાયની ઘણી જરૂર રહે છે. ઘરનાં મંદિરમાં નાકથી એક વેંત ઉપર આવેલી ભીંત સામે, ઘરની જંગળના કાને પડતા શબ્દોમાં, ઈશ્વરનું ધ્યાન કોષ સામાન્ય કોટીનો માણસ કરે, અને લબ્ય, સુંદર, પવિત્ર વાતાવરણથી ભરેલા મંદિરમાં કરે એનો ફેર અનુભવથી જ જણાય. ઘરમાં નાનાં મંદિરોમાં મુકવા માટે દેવ પણ રમકડાં જેવા બનાવવા પડ્યા અને એ રીતે દષ્ટિ ધીમે ધીમે નાની થતી આવી. આપણા પ્રાંતની સંસ્કારિતા ઉપર સંક્રચિતપણાનો જે આરોપ પરપ્રાંતીઓ મુકે છે તેમાં નાતોની સાથે આ પણ એક કારણ હોઈ શકે. સ્થાપત્યની મન ઉપર અસર, અને એક જેમ સંક્રચિત થતું ગયું તેમ બીજું પણ સાથે થયું, એ આપણાં દેવમંદિરોથી જણાઈ આવે છે.

અમદાવાદની કક્ષામાં જે વિશેષતાઓ છે એમાં મૂર્તિ વિધાનનું સ્થાન આજે તો ઉંચું નથી. મોદેરા વગેરે ઉત્તર ગૂજરાતનાં સ્થળોમાં ભાગતાં રહી ગયેલી ઘણી મૂર્તિઓ અનુપમ લાવણ્યવાળી જડે છે.

મૂર્તિવિધાન

એટલે પુરાણા આશાવલમાં પણ એવી દશેજ. શાંતિદાસના મંદિરમાં મૂર્તિઓ સારી હતી, પણ એનો એકે નમુનો આજે નથી. મુસલમાની રાજ્યમાં કક્ષાકરો વનસ્પતિની આકૃતિઓમાં રોકાયા એટલે પ્રતિમાવિધાન તરફ ધ્યાન ઓછું થયું હોય એમ જણાય છે. અમદાવાદી કારીગર જેવી સફળતાથી પુલવેલ કોતરી શકે તેવી રીતે મૂર્તિઓ

ધડી શકે કે નહિ તે પ્રશ્ન છે. અમદાવાદમાંથી જે પ્રાચીન મૂર્તિઓ ખોદતાં જડે છે તે છેક સાધારણ છે. લદ્રમાંથી જડેલી શિવ, વિષ્ણુ, મહિષાસુરમર્દિની, લક્ષ્મીગણેશ વગેરે મૂર્તિઓ ઉત્તમ નથી. દક્ષિણમાં બેલુર, હલાખીડ, અને મહાબળિપુરમાં જે સુંદર મૂર્તિવિધાન જોવામાં આવે છે તેવું અમદાવાદમાં નથી. એનું મોટું કારણ તો મુસલમાની રાજકર્તાઓની વિરૂદ્ધતા જ છે. છેક

મહિષાસુરમર્દિની

મહિષાસુરમર્દિની

લદ્રમાંથી જડેલી મૂર્તિઓ

ઝોગણીસમી સદીમાં લડીસિંહના મંદિરમાં મૂર્તિવિધાન કાંપક દીક દેખાય છે. અને એ મંદિરની આસપાસ જે નર્તકીઓની મૂર્તિઓ મુકેલી છે તે એકંદર સારી મૂર્તિઓમાં સ્થાન લઈ શકે એવી છે. એના અંગના મરોડ પણ ઉત્તમ રીતે કરેલા છે. અમદાવાદમાં ઉત્તમ પ્રતિમાવિધાન નહોવાનું કારણ અમદાવાદી કારીગરોની શક્તિ ઈળ ફૂલ વેલની આકૃતિઓમાં ખાસ નૈપુણ્ય મેળવવામાં રોકાઈ એ જ છે.

નગર રચના

આ ગળ જોયું તેમ સુલતાન અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું; એટલે ભદ્રના કિલ્લાનો પાયો નંખાયો, અને એની બહાર જુમામસ્જિદ ખાંધી, અને અમીર ઉમરાવ વગેરેને આસપાસ વસાવ્યા. કોઇપણ શહેર એક દીવસમાં વસે નહિ તેમ અમદાવાદ પણ ધીમે ધીમે વસ્યું અને વધ્યું. એ પછી સુલતાન મહમદ બેગડાએ શહેરનો કોટ ખાંધ્યો, ને ધીમે ધીમે શહેર એટલું તો શોભાવાળું બન્યું કે એ સમયે દુનીયાના એક સારા શહેર તરીકે પરદેશીઓ એની ગણતરી કરતા. હિંદુસ્તાનમાં તો એ સર્વથી સુંદર શહેર હતું.

આવા સુંદર શહેરની રચના કેવી હશે એ હાલ જાણવું સહેલું નથી. શહેરનો કોટ તથા ભદ્રના કિલ્લાનો કેટલોક ભાગ ઉભો છે. હાલનાં મકાનોથી ઢંકાયેલી પુરાણી ધમારતો પણ ઉભી છે. શહેરનો વિસ્તાર પહેલાં જેવો હાલ નથી. પરંતુ લોકોની દોડધામમાં કદાચ પહેલાં કરતાં અમદાવાદ હાલ ઉતરે તો નહિ છતાં પણ પુરાતન અમદાવાદનો ખ્યાલ હાલના અમદાવાદ ઉપરથી આવે તેમ નથી. હાલનું અમદાવાદ એનાં કેટલાંક જૂના અવશેષો બાદ કરીએ તો બસો વર્ષથી જૂનું નથી. બાદશાહી સમયની મસ્જિદો વગેરે મકાનો પુરાતન અમદાવાદની રચના અને જમીનની સપાટીનો કંઇક ખ્યાલ આપી શકે.

ઇ. બી. હાવેલ^૧ લખે છે કે અમદાવાદ હિંદુ શહેરોની રચના પ્રમાણે

[૧] E. B. Havell: A Hand Book of Indian Art p. 120. "Ahme-

બંધાયું છે. હિંદુ શહેરની રચનામાં વચ્ચે દેવમંદિર કરે છે અને શહેરની બધી બાજુના રસ્તા રસ્તા જૂદા જૂદા આકારોમાં વચ્ચે આવીને મળે છે. હાવેલે નંદાવર્ત, પદ્માક, સ્વસ્તિક વગેરે આકારની રચનાનાં વર્ણનો કરેલાં છે. પરંતુ અમદાવાદ કયી જાતનું તે લખ્યું નથી. અમદાવાદના રસ્તા પણ હાલ એટલા સાંકડા અને વાંકાચુંકા થઈ ગયા છે એ સલના મહામાર્ગની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ પડે. અમદાવાદના મુખ્ય રસ્તા દશ ગાડાં સાથે ચાલે તેટલા પહોળા હતા એમ એક પરદેશી મુસાફર લખે છે. શહેરમાં સુંદર મેદાનો (squares) હતાં એમ પણ એક કહે છે.^૨ હાલ અમદાવાદમાં એવું કાંઈ નથી એ સર્વ જાણે છે. રીચીરોડ, ઑલીફન્ટરોડ જેવા હાલ કાંઈક

અમદાવાદ હિંદુ
શહેરના રચના
પ્રમાણે

પહોળા દેખાતા રસ્તાતો અંગ્રેજી રાજ્યમાં નવા કરેલા છે. જૂના મહામાર્ગમાં ભદ્રથી ત્રણ દરવાજા સુધી અને ત્યાંથી પાનકારના નાકા આગળ થઈને જુમા મસ્જિદ સુધીનો રસ્તો એસલના મોટા રસ્તાનો કાંઈક ખ્યાલ આપે છે. આ રસ્તાને પાછળથી રીચીરોડ મેળવી દેવામાં આવ્યો છે. એટલે જૂના અમદાવાદની રચનાની કલ્પના કરવા માટે એ નવા રસ્તા અને પાંચકુઆ તથા પ્રેમ દરવાજો એ બે નવા દરવાજા છે જ નહિ એમ ધારવું પડશે.

હાવેલે અમદાવાદ હિંદુ નગરના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બંધાયું છે એમ કહી એનો પ્રકાર સમજાવ્યો નથી. અમદાવાદના કોટનો આકાર હાલ કોઈ નિયમથી દોરાયલો હોય એમ દેખાતું નથી. પરંતુ સાધારણ રીતે જુમા મસ્જિદને મધ્યમાં ગણી શકાય.^૩ હિંદુ રીવાજ પ્રમાણે શહેરના મધ્યમાં મંદિર જોઈએ તેને બદલે મુસલમાન બાદશાહ મસ્જિદ કરે એ સ્વાભાવિક છે. બદશાહનો હજારો એ

dabad was planned after the ancient Indo-Aryan tradition of a Royal capital." [૨] જુઓ આગળ આવી ગયેલાં બારબોસા, થેવેનો, અને દેવરનિયર વગેરેમાં વર્ણનો. [૩] અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ કરાવેલા મોટા નકશામાં જુમા મસ્જિદ અને અહમદશાહનો હજારો બરોબર મધ્યમાં નથી. પણ આર્કિઓલોજિકલ સર્વેના અંતમાં ટોપોગ્રાફિકલ નકશો ડૉ. બર્નેસે આપ્યો છે એમાં બાદશાહનો હજારો શહેરની બરોબર મધ્યમાં આવે છે. એ નકશો ખરો જણાય છે.

લગભગ શહેરનું મધ્ય બિંદુ આવી રહે છે. જુમા મસ્જિદની આસપાસ ચારે બાજુ મોટા ખુલ્લા રસ્તા હશે અને એની સામેના ભાગમાં માણેકચોક એ એક મોટું મેદાન- (square) હશે એમ માનવાને કારણ છે. એક તવારીખકાર લખે છે કે જુમા મસ્જિદના ત્રણે દરવાજાઓની સામે બજારો હતાં. એટલે હાલની પેઠે જુમા મસ્જિદની આસપાસ મકાનોમાં દુકાનો છે એમ નહિ પણ આસપાસ રસ્તા, ને સામે દુકાનો હતી, અને મોટું ચોમાન ત્રણે બાજુ બજારોવાળું થઈ રહેતું. એ સમયના મુખ્ય દરવાજાઓથી રસ્તા આવીને એ મેદાન અને મસ્જિદની આબુબાબુના રસ્તાઓને મળતા હશે. આ રસ્તાઓમાં હિંદુ નગર રચનાના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ઉત્તર દક્ષિણ અને પૂર્વ પશ્ચિમ ખાસ મહામાર્ગો કરેલા હોય છે. એવા મહામાર્ગો ઇંડરીઆ (દિલ્હી) દરવાજાથી અને જમાલપુર દરવાજાથી અગર બંધ દરવાજાથી^૪ સીધા આવીને જુમામસ્જિદ આગળ મળતા હશે. ભદ્રથી આવેલો રાજમાર્ગ હાલ પણ જુમામસ્જિદ આગળ આવે છે, અને એક એવો જ રસ્તો માણેકચોકમાંથી સીધો સારંગપુર દરવાજે જતો હશે. માણેકચોકના મેદાનની પૂર્વ તથા પશ્ચિમની હદને બંને છેડેથી ત્રણ દરવાજાનો તથા સારંગપુરનો રસ્તો નીકળતો હશે. પણ પૂર્વ હદને દક્ષિણ છેડેથી સારંગપુરનો, અને પશ્ચિમ હદને ઉત્તર છેડેથી ત્રણ દરવાજાનો રસ્તો ફેંટાતો હશે એટલો ફેર હોવો જોઈએ એમ હાલ નિરીક્ષણ કરતાં જણાય છે. હાલ ત્રણ દરવાજાવાળો રસ્તો જ ફક્ત પહોળો છે. જમાલપુર અગર બંધ દરવાજે અને ઇંડરીએ દરવાજે જવાના સીધા રસ્તા હાલ પણ જણાય છે. ફક્ત એ રસ્તા પહોળા નથી. સારંગપુર જવા માટે હાલ સીધો રસ્તો નથી. રાયપુર ચકલામાંથી અને ખાડીઆની ચોકી આગળથી સારંગપુર જવા માટે બે જ રસ્તા હાલ છે. માણેકચોકમાંથી સીધો સારંગપુર જવાનો રસ્તો બંધ થઈ ગયો છે. એ ક્યાં હશે તે જણવાનું સાધન પણ જોઈએ તેવું નથી.

[૪] જમાલપુરની પૂર્વે જે બંધ દરવાજો છે એ ઇંડરીઆની સામેનો ખરો દરવાજો હોવો જોઈએ. એ બંધ રહેવા માટે તરેહવાર વાત ચાલે છે. પરંતુ શહેરનો કોઈ થયો ત્યારે શરૂઆતમાં એ બંધ હશે એમ માનવાનું કારણ નથી. એ દરવાજાથી જ ખરો રસ્તો જુમામસ્જિદ આગળ આવતો હોવો જોઈએ. જમાલપુરનો રસ્તો ત્યાં મળે તો વાંકો થાય, અને એ ખરી રીતે ભદ્રમાં શાહપુરના રસ્તાની સામે મળે એમ માટે માનવું છે.

ત્રણ દરવાજાથી આવતો મહામાર્ગ રાજમાર્ગ હોવાથી વાંકો કે સાંકડો ન બન્યો. જમણપુરથી અગર બંધ દરવાજાથી અને ઇડરીઆ ચક્રલેથી આવતા રસ્તા સાંકડા અને વાંકા થઇ ગયા છે. મુસલમાન સમય સુધી શહેરની એવી દશા થઇ નહોતી. મુસલમાની રીવાજ પ્રમાણે મુખ્ય રસ્તા ઉપર અગર યોગાન પાસે મસ્જિદ કરવામાં આવે છે અને એની રચના

ઉત્તર દક્ષિણનો

રસ્તો

રસ્તો અને રસ્તાની શોભા બગડે તેવી રીતે કરતી નથી.

પાનકોરના નાકાથી દિલ્હી દરવાજો જતો રસ્તો લગભગ

સીધો છે. એની જમણા હાથની હારમાં હાલ ત્રણ

પથરની મસ્જિદોની પછીત પડે છે અને એ સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયની છે.

એટલે જમણી હાર પુરાણા વખતની જ છે, અને મકાનો સીવાય તેમાં કાંઈ

ફેર પડ્યો નથી એમ માની શકાય. પરંતુ ડાબા હાથની હાર હાલ છે તેથી

કાંઈક પાછળ હશે, અને સમય જતાં મકાનો આગળ વધીને એ રસ્તો સાંકડો

થઈ થયો હશે. એ રસ્તાનો ડાબો એટલે પશ્ચિમનો ભાગ અદારમી સદીના

અંતમાં ઉજડ હતો એ આગળ જોઇ ગયા છીએ. એટલે ન્યારે ફરી વસ્તી

થતી ગઇ ત્યારે રસ્તો સાંકડો થયો એમ માની શકાય.

રસ્તા કેમ

બગડયા

મરેઠા સમયમાં પેસા આપે તેને ગમે ત્યાં ગમે તેમ,

ગમે તેવું મકાન બાંધવાની પરવાનગી મળતી હતી.

મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે ઘણા મહેલો પડી

ગયા છે, મહેલોમાં થઇને નવા રસ્તા પડ્યા છે, અને જુના રસ્તા ઓળખાતા

નથી. એમ કહેવાય છે કે મરેઠા સમયમાં અમલદારને નાણાં આપનારને

રસ્તા વચ્ચે મકાન બાંધવાની રજા પણ મળતી અને રસ્તો એટલો સાંકડો

થતો કે વાંકો થઇને જતો. રસ્તાની જમીન પણ દબાવી શકાતી. એટલે

અહમદીનું તે જ સમયમાં લખાયલું લખાણ એ નજરે જોયેલી ખીના છે.

આ પ્રમાણે અમદાવાદના મહામાર્ગ સાંકડા અને વાંકા થયા અને કેટલાક

પુરાણ પણ ગયા. સારંગપુર જવાના મહામાર્ગનું પણ એમજ થયું છે. સારંગપુર

દરવાજાના રસ્તા ઉપર જે રાણીની મસ્જિદ કહેવાય છે તે એ રસ્તા ઉપર

આવેલી મસ્જિદ છે. ત્યાંથી એ રસ્તો ખાડીઆમાં સાંકડો થઇને સીધો આવે

છે, અને દેસાઈની પોળ આગળથી વાંકો વળી આગળ જાય છે. સારંગપુરથી

રાયપુર ચક્રલે આવતો રસ્તો મહામાર્ગ નથી, પણ એક ચક્રલાને ખીજ ચક્રલા

સાથે જોડનારો રસ્તો માત્ર છે. એટલે સારંગપુરથી માણેકચોક જતો સીધો રસ્તો દેસાઈની પોળ આગળ હાલ અટકી જાય છે માણેકચોકથી એ દેખીતું છે. સારંગપુર દરવાજાથી દેસાઈની પોળ સુધીનો સારંગપુરનો આ સીધો રસ્તો ઘણો જ સાંકડો છે. પરંતુ એક વખતે સીધો રસ્તો એ ઘણો પહોળો હશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ રસ્તે જે જે પોળો છે તેના દરવાજા જરા ઉંડે આવેલા છે.

અને બહાર મકાનો થઈને જ રસ્તો સાંકડો થયો છે એમ ચોકખું જણાઈ આવે છે. એક વખતે શહેરના બીજા મોકળા ભાગમાં જઈ વસવાને બદલે હિંદુ વસ્તીના જથ્થામાં જ ગમે તેમ કરીને, રસ્તા વચ્ચે ધર કરી રસ્તા સાંકડા કરી નાંખીને પણ હિંદુઓની નવી વસ્તી શહેરમાં વસી એમ દેખાઈ આવે છે.

આ રસ્તો દેસાઈની પોળ પાસે અટકી ગયો એ જોયું. એ ઘણો પહોળો હશે એ પણ જોયું. દેસાઈની પોળ, હજીરાની પોળ અને લાલાવસાની પોળના પાછળના ભાગ એક બીજાને મળે છે ત્યાં હાલ સારંગપુરના એક મોટા ઘુમટ છે અને એને લીધે જ ‘હજીરા’ની જૂના રસ્તાનું પોળ નામ પડ્યું છે. એ હજીરાના ઘુમટ વગેરે આકાર અને કમાનો વચ્ચે કાતરેલી ચીરાગની આકૃતિ સરખાવતાં અને જોતાં એ પંદરમી સદી જેટલો પ્રાચીન જણાય જણાય છે. એના કદના પ્રમાણમાં એની પશ્ચિમે મસ્જિદ હશે તે પણ મોટી જ હશે. એ હજીરાનો પશ્ચિમે પત્થરના થાંભલા વગેરે મસ્જિદની નિશાનીઓ હતી અને ખોદતાં નીકળે છે એમ ત્યાં હાલ રહેનારોએ જોયેલું.^૫ હજીરાના કદના પ્રમાણમાં ઓછામાં ઓછી પોણોસોથી સો શીટ લંબાઈની મસ્જિદ ત્યાં હોવી જોઈએ. એટલે એ આખા યે મસ્જિદ અને હજીરા રીવાજ પ્રમાણે સરિયામ રસ્તા ઉપર જ હશે અને આગળ જોયેલો દેસાઈની પોળ આગળ હાલ અટકેલો રસ્તો અસલ એ મસ્જિદની ઉત્તલ હદને અડકીને જતો હશે એમ ખાતરીપૂર્વક

[૫] હાલ એ જગ્યાએ રહેતા વઝીર બંસીલાલ મળીલાલના વડુઆ મહેતા બાપુજી મહાસુખરામે મુસલમાનો પાસેથી હજીરાની આસપાસની એ જમીન લીધેલી, અને તે પછી બીજા ત્યાં વસેલા. એમ કહેવાય છે કે હજીરાની પોળનો કુવો એક વાવનો છેવટનો કુવો છે અને આથી ઉત્તર બાજુ વાવ હતી.

માની શકાય. માણેકચોકથી સારંગપુર દરવાજા સુધી સીધી લીંટી દોરીએ તો આ હજીરો અને એની પાસેનો મસ્જિદનો ભાગ, તથા સારંગપુર રાણીની મસ્જિદ રસ્તાની બરોબર આસપાસ એટલે ઉત્તર દક્ષિણ આવી રહે છે. એટલે સારંગપુરનો મસ્જિદ અને હજીરાની પોળ તથા દેસાઇની પોળ મળે છે ત્યાં વચ્ચે છુપાઈ રહેલો હજીરો આ પ્રાચીન મહામાર્ગનું સ્થાન નક્કી કરે છે.

આ રીતે જુમા મસ્જિદ આગળના મોટા યોગાનને આ ચાર મહામાર્ગ ચારે દિશામાંથી આવીને મળે છે. બાકીના દરવાજામાંથી આવતા રસ્તા આ ચાર રસ્તાઓને મળતા હશે એમ માનીએ તો અમદાવાદની રચના હાવેલના વર્ણન ઉપરથી સ્વસ્તિક આકારની હશે એમ મનાય.^૬ પરંતુ દરિયાપુર, કાળુપુર, તથા આરતોડીએથી સીધા રસ્તા માણેકચોકમાં આવતા હશે એમ હાલના રસ્તા જોતાં જણાય છે; અને અસલ એમ જ હોય તો તો અમદાવાદ સ્વસ્તિક આકારે વરયું હશે એમ માનતાં હરકત આવે. ઉપરના ત્રણ દરવાજાઓ સિવાય તો બાકીના દરવાજાના રસ્તા ઉપરના મહામાર્ગોને મળે છે.

આગળ જોયું તેમ ઇ. બી. હાવેલ અમદાવાદને હિંદુ નગર રચનાના રચનાના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે બંધાયેલું કહે છે, પણ હિંદુ શિલ્પશાસ્ત્રમાં આપેલા કયા પ્રકાર પ્રમાણે અમદાવાદની રચના થઈ તે હાવેલે જણાવ્યું નથી. હાવેલ હિંદુ નગર રચનાના કેટલાક પ્રકાર સચિત્ર વર્ણવે છે. પરંતુ અમદાવાદનો કયો પ્રકાર હશે તે એ ઉપરથી નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. આગળ જોયું તેમ ચાર મહામાર્ગ અને વચ્ચે દેવાલય તથા બીજા રસ્તા મળીને હિંદુ આકાર હશે એમ તો જણાય છે. એ આકાર સ્વસ્તિકનો હશે એમ ભ્રમ પણ થાય એવું છે. પણ તે બરોબર નથી.

રાજવલ્લભ એ ગૂજરાતના હિંદુસ્થાપત્ય માટે અગત્યનો ગ્રંથ છે. અમદાવાદ હિંદુ સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે બંધાયું છે એવો સિદ્ધ વાત છે. હાવેલ વર્ણવે છે તેના કરતાં જુદા બીજા કેટલાક પ્રકારો પણ એ ગ્રંથમાં આપેલા છે. રાજવલ્લભ પ્રમાણે અમદાવાદ સર્વતોભદ્ર નામના નગરની જાતનું

[૬] સરખાવો E. B. Havell Ancient & Mediaeval Architecture. p. p. 14-17.

કહી શકાય. 'સર્વતોભદ્ર' લંબચોરસ અને કાટખુણાવાળું નગર છે. એટલે અમદાવાદ સંપૂર્ણ રીતે એ જાતનું નગર કહી શકાય એવું નથી. ભદ્રનો કિલ્લો સંપૂર્ણ રીતે 'સર્વતોભદ્ર'ની જાતનો છે. અમદાવાદના શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે કોટના જે કેટલાક ખાંચા અને ખૂણા પડે છે તે જોતાં અમદાવાદની સર્વતોભદ્રના નિયમને સહેજ વાંધો આવે છે. એજ ગ્રંથમાં કનિષ્ઠ નગરને હજાર હાથનું, મધ્યામને ૧૫૦૦ હાથનું અને ઉત્તમ ને એ હજારનું કરવાનું કહ્યું છે. પરંતુ રાજાને રહેવાના નગરને ૪૦૦૦ થી ૧૬૦૦૦ હાથનું કરવાનું લખ્યું છે. હાથનો અર્થ શિલ્પશાસ્ત્રમાં ગજ કરવો કે હાથ એટો એ શાસ્ત્ર જાણનાર કહી શકે. આ નિયમ કદાચ ભદ્રના કિલ્લામાં જળવાયો હોય. પણ રાજવલ્લભમાં બીજા પ્રકાર ગણાવતાં લખ્યું છે કે સત્તર રસ્તાવાળું ઉત્તમ નગર તેર રસ્તાવાળું મધ્યમ નગર અને નવ રસ્તાવાળું કનિષ્ઠ નગર કહેવાય છે. આ જોતાં અમદાવાદ તેર રસ્તાવાળા મધ્યમ નગરની ગણનામાં આવે છે. અસલના બાર દરવાજામાંથી નીકળતા બાર રસ્તા અને ભદ્રમાંથી મુખ્ય યોગાનમાં શહેરની મધ્યમાં આવી મળતો મુખ્ય રાજમાર્ગ તે તેરમો રસ્તો. બીજા નાના માર્ગ ગલીઓમાં ગણાય છે. એટલે દરવાજો લઈ જનારા મોટા માર્ગની જ ગણતરી થઈ શકે છે. શિલ્પશાસ્ત્રમાં કહેલી નગર રચના પ્રમાણે અમુક માપની પહોળાઈના શહેરની લંબાઈમાં પહોળાઈનો અમુક અંશ ઉમેરી લંબાઈ કરવી તે પ્રમાણે અમદાવાદની લંબાઈ છે. ૬૬, ૬૮, ૬૯ કે ૭૧ ઉમેરી લંબાઈ કરાય છે. ભદ્રનો કિલ્લો પણ એ નિયમાનુસાર છે. શહેરના કોટને કાટખૂણા નથી એટલે એ સમકર્ણ નથી. પણ ભદ્રનો કિલ્લો સમકર્ણ છે. નગર, નગરનું દેવ મંદિર અને ચોટવાની રચનાના નિયમો પણ શિલ્પશાસ્ત્રમાં આપેલા છે. શહેરના મુખ્ય મંદિર કે મરજીની આસપાસ જ ચોવડું અગર ચોડું કરવાનો રિવાજ પ્રાચીન લાગે છે. અમદાવાદમાં માણિક્યોકનું બગીચું એ નિયમે પ્રાચીન છે. કયાં કયાં જાતના માણસને કયાં વસાવવા અને કયાં કયાં દુકાનો કરવા દેવી વગેરેના નિયમો પણ છે; જાડ વાવવાના નિયમો પણ છે. અમદાવાદના હાલના સ્વરૂપ ઉપરથી કયાં લોકો કયાં, પ્રથમ વર્યા હશે એ કહી શકાય તેમ નથી. શિલ્પશાસ્ત્રમાં વેપારીઓને મધ્યમાં વસાવવાનું કહેલું છે. અમદાવાદમાં વેપારીઓને મધ્યમાં વસવા દીધા હશે એમ માનવામાં વાંધો આવે એવું નથી. પ્રવેશ

દારના નિયમ પ્રમાણે દરવાજાઓને ઉત્સંગ નામના પ્રવેશ કહી શકાય. ઉત્સંગ નામના પ્રવેશમાં પહેલા બારણાની સામે જ બીજું દાર હોય છે. એટલે શત્રુ સામે રક્ષણ માટે એ સાફ નથી. સવ્ય અપસવ્ય અને પૃષ્ઠભંગ નામના પ્રવેશોમાં પહેલા બે અમદાવાદમાં છે. ભદ્રના કિલ્લાના મુખ્ય દરવાજામાં પેસી પછી જમણે હાથે વળીને અંદર પ્રવેશ થાય છે એ અપસવ્ય પ્રવેશ છે. ખાનજહાન દરવાજામાં (અહારથી) પેસી પછી ડાબે હાથે અંદર પેસાય છે એ સવ્ય પ્રવેશ છે. એ બે જ જાતો અમદાવાદમાં જુદી પડે છે. બાકીની સાદી છે. (રાજવલ્લભ બીજો તથા ચોથો અધ્યાય.) આ જોતાં અમદાવાદ હિંદુ રચના પ્રમાણે છે તે જણાશે.

બીજી રીતે જોતાં અમદાવાદ પાટણ શહેરની જ મહેજ જુદી નકલ હશે એમ વધારે સંભવ છે. દાહનું પાટણ શહેર આણંદિલ્લવાડ પાટણનો ત્રીજો (અમદાવાદ) આવતાર છે. એટલે અસલ પાટણની રચના કેવી હશે

અમદાવાદ એ પણ ધારવું એટલું જ અગર વધારે મુશ્કેલ છે.
પાટણની નકલ બાદશાહ અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું ત્યારે પાટણની ગણતરી હિંદના સારામાં સારા શહેરમાં થતી હતી; અને

ગૂજરાતી બાંધકામ કરનારાઓને એ એક જ શહેર નમુના રૂપ હતું. ભદ્રના કિલ્લાના વર્ણનમાં મીરાતે અહમદીનાં સ્પષ્ટ લખેલું છે કે એ પાટણના કિલ્લાના ઘાટનો બાંધવામાં આવ્યો હતો; અને એને ભદ્ર કહેતા એટલે અમદાવાદના કિલ્લાનું નામ પણ ભદ્ર પડ્યું. એ જ ઉપરથી અહમદનગર (મડર પાસે) અને ચાંપા-નેરના કિલ્લાનાં નામ પણ ભદ્ર પડ્યાં. આ ઉપરથી એમ ખાત્રીપૂર્વક માની શકાય કે અમદાવાદની બાંધણીમાં પાટણની નગર રચના ઉપર ખાસ આધાર રાખવામાં આવ્યો હોય. પાટણ હિંદુ-ગૂજરાતી સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બાંધેલું શહેર હતું એટલે અમદાવાદ પણ એ જ રીતે બાંધાયું હોય એમાં નવાઇ નથી. શહેરનો સાધારણ આકાર, રસ્તા વગેરે, ઉપરાંત પોળા અને મહેલોઓની બાબતમાં પણ અમદાવાદ પાટણનું જ અનુકરણ કર્યું છે. પોળોથી કાયદો છે કે નુકશાન એ વાત બાબુએ રાખીએ તો પોળોની રચનાથી અમદાવાદ હિંદુસ્તાનના શહેરોમાં ખાસ જુદું પડે છે.

દિંદુ શહેરોની બાંધણીના સિદ્ધાન્તનાં બીજાં ચિન્હો પણ શહેરમાં દશે. પરંતુ ચાર ચાર સરકાર બદલાઈ, એટલે શહેર પણ એટલું બદલાઈ ગયું છે કે એવાં ચિન્હો જડતાં નથી. મરેઠા રાજ્ય પછી પણ નવા રસ્તા લોકોની પોતપોતાના જથ્થામાં વસવાની ટેવને લીધે શહેરના કેટલાક ભાગ ગીચ થઈ ગયા અને કેટલાક આછા રહ્યા. એવા ગીચ ભાગોમાંથી નવી સુધારણા માટે નવા રસ્તા કરવા પણ મુશ્કેલ પડે છે. બોમ્બે બરોડા રેલ્વે અમદાવાદ સુધી આવી ત્યારે પૂર્વમાં કાળુપુર અને સારંગપુર એ જ દરવાજા હોવાથી લોકની અવરજવાર માટે એ દિશામાં વધારે દાર કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ. એથી કાળુપુર-સારંગપુરની વચ્ચેનો મોટો ગાળો તોડીને પાંચકુવા દરવાજાને બનાવવામાં આવ્યો અને પૂર્વોત્તર દિશામાં પ્રેમ દરવાજાને બનાવ્યો. આ બન્ને દરવાજાથી સીધા રસ્તા કરીને અસલના રસ્તાને મેળવવામાં આવ્યા. એ રીતે પાંચકુવાથી ખાડીઆ-કાળુપુર-રાયપુર વિભાગને સળવડ પડે એવી રીતે રીચીરોડ બનાવવામાં આવ્યો; અને એને ત્રણ દરવાજાના સરિયામ રસ્તા સાથે મેળવી દીધો. આજ સુધી એ અમદાવાદનો ભારે અવરજવરવાળો રસ્તો છે અને માણેકચોક ઉપરાંત ધંધાદારીઓની જમાવટ મોટે ભાગે એ રસ્તા ઉપર તથા રોશનની આસપાસ છે. હાલ શહેરની ધમાલ જોતાં રીચીરોડ પણ નાનો જણાય છે. પુરાતન અમદાવાદનાં ચોગાનો તો ઉડી ગયાં પણ દસ ગાડાં સાથે ચાલે તેવા રસ્તા પણ રહ્યા નથી. અમદાવાદની હાલની વસ્તી અને ધંધાની ધમાલ જોતાં રસ્તા છેક ખરાબ છે. અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જે પોળો વસી તે કોઈપણ જાતના નિયમ વગર થવાથી શહેરના રસ્તા અને રચનામાં ઘણો બગાડો થયો છે; અને એને લીધે શહેરના કેટલાક ભાગ એક બીજાને અડકીને હોવા છતાં એમાં આવ જ કરવા માટે મોટા ચક્રાવા ખાદને જવું પડે છે. સારે નશામે પોળામાં પાછળ નાની ખારીઓ હોય તો તેનો ઉપયોગ કરવો પડે છે.

અમદાવાદ શહેરની રચના સુધારવા માટે ગીચવસ્તીના ભાગ ખુલ્લા કરી પુરાતન અમદાવાદના વિભાગને અનુસરીને, અને એમ ન બને તો હાલના આરોગ્યના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને શહેરમાં ફેરફાર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી શહેરની રચના કદી આકર્ષક થાય નહિ. પુરાતન રચના શાસ્ત્ર, શોભા, અને આરોગ્ય એ ત્રણે દૃષ્ટિએ થઈ હતી. એ રચના શોધી કાઢવાનો મોટો આધાર

દાલ અવશેષ રહેલી મસ્જિદો છે અને એ આધારે દરેક દરવાજા સાથે જોડાના સીધા રસ્તા થઈ શકે.

અમદાવાદની રચનામાં પોળો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પોળો પાટણનું અનુકરણ છે. એની ઝીણી વીગતમાં પડવાનું આ રચણ નથી. પરંતુ પોળો ઘણું કરીને શહેર વચ્ચે ત્યારથી જ થયેલી છે. મોગલાઈ પહેલાંના અમદાવાદના ઇતિહાસની મુસલમાન તવારીખોમાં પોળોના ઉલ્લેખ ખાસ મળતા નથી. પણ મીરાતે અરમદીમાં ઘણા ઉલ્લેખો છે, અને મોગલાઈ પહેલાંના દસ્તાવેજો જોતાં પણ પોળો હોવાનું સાબીત થાય છે. પોળો અમદાવાદની શરૂઆતથી જ હતી એમ માની લઈએ તો પણ દાલના સ્વરૂપે હતી એમ તો મનાયજ નહિ. દાલની પોળો કેટલીક મરદા સમયમાં અને કેટલીક ઇંગ્રેજ રાજ્યની શરૂઆતમાં વસેલી છે, અને એ વસતી વખતે કેઈ જાતની નિયમિત રચના કે સિદ્ધાન્ત જાળવાયો નથી.

પાછલાં વર્ષોની અવ્યવસ્થામાં જેમ જેમ પોળો વધતી ગઈ તેમ તેમ એની અગત્ય પણ વધતી ગઈ એ આગલો ઇતિહાસ જોવાથી સમજાશે. નાતો વધી ત્યારે નાતોની જે અગત્ય હતી તે પાછળથી ઘટી ગઈ તેમ પોળો વધી ત્યારે પોળોની જે અગત્ય હતી તે દાલ ઘટી ગઈ છે. અમદાવાદના સામાજિક જીવનમાં પોળોનું સ્થાન એક રીતે છે. પરંતુ જે મર્યાદા જાળવવા માટે પોળો વધી અને જેવી રીતે એની આધારી થઈ તે બધું દાલના સંજોગોમાં પહેલાં જેવી ઉપયોગિતા કે અગત્ય નથી બતાવતું. દાલ તો પોળોએ અમદાવાદની નગર રચના,—અર્વાચીન શહેર સુધારણાના સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને જોઈએ તો,—બગાડી છે. જે ઐતિહાસિક સંજોગોમાં પોળો બંધાઈ તે જ ઐતિહાસિક સંજોગોને લીધે પોળો વાંકીચુંકી ગલીઓવાળી, ગીચ, અને સાંકડી બની. એક જાતિના સામાજિક બંધારણવાળા બનતા સુધી એક જ જગ્યામાં એટલે એક જ પોળામાં રહેતા તેથી વસ્તી વધતાં પોળો ઘણી ગીચ બની ગઈ. રાજ્યની અસ્થિરતા અને અવ્યવસ્થાને લીધે પોળોમાં છેક ખુલ્લો જ સારાં ઘર બાંધવાની લોક હિંમત કરતા, અને રસ્તા ઉપર ફક્ત પોળાનાં આરણાં અને અંદરનાં ઘરોની બોડી પછીતો કે કરા આવતા

હતા. અદારમી, અને ઝોગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આવનારા મુસાફરો રસ્તા ઉપર બોલી ભીંતો જ ન્તેવામાં આવતી એમ લાગે છે. એવી ભીંતોમાં કોઇ કોઇ જગ્યાએ નાનાં જાળીયાં કે બાકાં મુકવામાં આવતાં. સારી બારીઓ મુકવાની હિંમત ચાલતી નહિ. ચિત્રા કોઇ કોઈ જગ્યાએ ચીતરાવતા. એટલે કોઇ પરદેશીને શહેરના ઘરોનાં બારણાં ક્યાં હશે અને ઘર કેવાં હશે એ જાણવું મુશ્કેલ પડતું, અને શહેરની રચના માટે વિચિત્ર ખ્યાલ બાંધીને જતા.

પોળોને લીધે અમદાવાદની રચના અને મુધારણાને માટે ભવિષ્યમાં પણ જે પ્રયત્નો થાય તેમાં કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો ઉકેલવાના આવી પડશે. પોળોનાં સમાજિક બંધનો હવે કાંઈકે શિથિલ થતાં જાય છે.

પોળોને લીધે

એટલે નગર રચના અને સાંદર્યની દૃષ્ટિએ તથા આરોગ્યની

ચંચલી મુશ્કેલી

દૃષ્ટિએ પોળોમાં ફેરફાર કરવાનું કામ ભવિષ્યમાં બહુ

મુશ્કેલ તો નહિ થઇ પડે. પરંતુ અર્વાચીન સિદ્ધાન્તો

પ્રમાણે નગર રચના મુધારવાનું કામ પોળોને લીધે ઘણું મોઢું અને અનેક દરકતો ભરેલું તો થઇ પડશે. એ પ્રશ્ન મરેડી સમયના અંતમાં હિંદુ વસ્તીથી ખીચો-ખીચ ભરાયલા શહેરના કોટની અંદરના પૂર્વ ભાગને વધારે આકારો છે. એટલે અમદાવાદની નગર મુધારણા શહેરના કોટની અંદરના પુરાણા ભાગમાં નહિ પણ શહેર બહાર થવી જ ખાસ શક્ય છે. લાલ દરવાજાથી કાળુપુરના મોટા નવા રીલીફ રોડના સત્તાસ વખતે થયેલી વિરૂદ્ધ ચળવળથી આ બાબતનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. શહેરના પૂર્વના ગીચ ભાગને આછો કરવા આ રસ્તાની ખાસ અગત્ય છે. એ કારણથી રસ્તાની સામેનો વિગેધ અર્થ વગરનો છે. અમદાવાદની રચના મુધરેલી જોવાની ઇચ્છા રાખનારે દરકતો ખમવી પડે તો પણ ખમવી જોઈએ.

શહેર બહાર જે નગર રચના થાય છે તેમાં તો સારી નગર રચનાના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને જ ચલાશે એમ આશા રાખી શકાય. સડકારી મંડળીઓ જે નાનાં પરં વસાવે છે તેની રચના હાલના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે થાય છે. હાલની મારામતની નગર રચના જાણીતી છે એટલે એમાં ઉતરવાની આહી જરૂર નથી.

એમ કહેવાય છે કે પ્રાચીન શિલ્પશાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે કામ કરવાનું હિંદુસ્તાનના હાલના કડીઆ સુનાર તથા સલાટો ભૂલી ગયા છે. અન્ય પ્રાંતોમાં આમ છે ખરૂં. પરંતુ ગૂજરાતમાં એને! સર્વેશ લોપ થયો નથી. આ-

પણા કડીઆ સુતાર તથા સલાટો આજે પણ અસલની પેઠે પ્રાચીન સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને ઉત્તમ કામ કરી શકે છે. ગઈ સદીમાં પ્રેમચંદ સલાટનું નામ જાણીતું હતું. પ્રેમચંદ સલાટે હડીસિંદનું મંદિર આંધીને આપણા સલાટો પ્રાચીન સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ઉત્તમ કામ કરી શકે છે એ સિદ્ધ કર્યું છે. દાલ આપણા શિલ્પીઓને જૈન કેમ સારામાં સારું ઉત્તેજન આપે છે. આપણાં હાલના શિલ્પીઓ ધરને અગ્નિથી રક્ષિત બનાવવા માટે એમાં હવે લાકડું ઓછું વાપરે છે. એટલે સુતારનું કામ દીવસે દીવસે ઓછું થતું જાય છે. લોખંડના પાટડા તથા કોઝીટનાં મકાનો થવાથી કડીઆ સુતારની પ્રાચીન આંધકામની રીતોનો પણ લોપ થતો જાય છે. લોખંડનું મકાન આપણે ત્યાં હજી એકે સો વર્ષનું થયું નથી. લાકડાનાં બસો વર્ષ જૂનાં છે. એટલે અગ્નિનો ભય બાજુએ રાખીએ તો કયું વધારે ટકે એ તો ભવિષ્ય જ કહી શકે. પરંતુ જમાના પ્રમાણે આપણા કડીઆ, સુતાર તથા સલાટ દાલની કેળવણી લઈ પ્રાચીન શિલ્પશસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી જીનું અને નવું સ્થાપત્ય સરખાવી એમના પૂર્વજોની પેઠે અદ્ભુત મેળવણીથી નવું સ્થાપત્ય યોજે એમ દરેક દેશપ્રેમી ઇચ્છે.૮

[૮] કડીઓ શબ્દ ભૂતી ગૂજરાતીના કટકો શબ્દ ઉપરથી નીકળ્યા છે. સુતાર શબ્દ સંસ્કૃત સૂત્રધાર ઉપરથી નીકળ્યા છે. એક કોણમાં આપ્યું છે તેમ સૂત્રકાર ઉપરથી નહિ એમ લાગે છે. સલાટ શબ્દ પણ કોણ પ્રમાણે શિલાકાટના એ હિંદી ઉપરથી નહિ પણ શિલાપાટ અગર શિલાવટ એ ભૂત ગૂજરાતી શબ્દ ઉપરથી શિલાટ થઈ સલાટ થયા છે એમ લાગે છે. આ બાબત કોઈ ભાષાશાસ્ત્રી કાંઈ પ્રકાશ પાડશે.

૫: સ્થાપત્યનાં મૂળતત્વોની દૃષ્ટિએ અમદાવાદનું સ્થાપત્ય

દરેક લખાણુ જેમ કવિતા નથી તેમ દરેક બાંધકામ સ્થાપત્ય નથી. અલંકારની વિપુલતા માત્રથી જ જેમ કાવ્યને સાફ કહી શકાતું નથી તેમ એ કારણથી સ્થાપત્યને પણ ઉત્તમ માની શકાતું નથી. ગુણુવાળા દોષ વગરના શબ્દાર્થને કાવ્ય કહી શકાય, પછી ભલે એમાં કોઈ વાર અલંકાર હોય કે ન હોય. એવી જ રીતે દોષ વગરના, ગુણુવાળા બાંધકામને સ્થાપત્ય કહી શકાય, પછી ભલે તેમાં અલંકાર હોય કે ન હોય. વાંચનારને રસાત્મક લાગે તે વાક્યને કાવ્ય કહેવાય તેમ જોનારને રસ ઉત્પન્ન કવિતા અને સ્થાપત્ય કરે એવું બાંધકામ સ્થાપત્ય કહી શકાય. કાવ્યની પેઠે સ્થાપત્યમાં પણ નીરખનારને ચમત્કારનો ભાવ પેદા થવો જોઈએ. આ પ્રમાણે કવિતા અને સ્થાપત્યનું સામ્ય છે. અક્ષરગ્ઝનવાળો કોઈ પણ લખાણુ કરે કવિ નથી. કવિનું ઉપરના ગુણુવાળું લખાણુ તે કવિતા. બાંધકામના ગ્ઝનવાળો દરેક ઇજનેર સ્થપતિ નથી. અક્ષરગ્ઝનવાળો કોઈ પણ લખનાર અને કવિમાં જે ભેદ છે તે ઇજનેર અને સ્થપતિમાં છે. ઇજનેર મજબુત બાંધકામ કરી શકે છે, એને શી રીતે સસ્તું કરવું તેના રસ્તો કાઢી શકે છે. પણ એમાં સૌંદર્ય તો સ્થપતિ જ લાવી શકે છે; રસ સ્થપતિ જ પેદા કરી શકે છે. ઇજનેર બાંધકામ કરનારો ગણીત શાસ્ત્રી છે. સ્થપતિ ઇજનેર ઉપરાંત કલાકાર અને કવિ છે. આપણાં શિલ્પશાસ્ત્રો પ્રમાણે તો સ્થપતિને

પોતાના કામ ઉપરાંત બીજું ધણું જાણવું પડે છે. મકાન જોતાં જ અંતરમાં સારા વિચાર સ્ફુરે અને અનેક લાગણીઓ ઉત્પન્ન થાય એવી રચના એકલો ઇજનેર નથી કરી શકતો. ખરા સ્થપતિનું એ કામ છે. દાખલા તરીકે પાણીના નળ ક્યાંથી કેવી રીતે ઉતારવા તે ઇજનેર કરી શકે પણ એ નળ મકાનનો એક ભાગ બની જઈ એની શોભામાં વધારો કરે એવી રચના તો સ્થપતિ જ કરી શકે.

અલંકારની વિપુલતા એજ માત્ર ઉત્તમ સ્થાપત્યનું લક્ષણ નથી એ જોયું. છતાં હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન સ્થાપત્યનાં અવશેષો ઉપરથી જાણાય છે કે એમાં અલંકાર ઉપર જ વધારે ધ્યાન અપાયું છે. પશ્ચિમના સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તોની દૃષ્ટિએ બહુ અલંકાર એ કાંઈક અંશે દોષ છે. પરંતુ હિંદુસ્તાનના રીતરીવાજની દૃષ્ટિએ તો એ છેક દોષ ન કહેવાય. શરીર ઉપરના સ્થૂળ અલંકારથી માંડીને આપણા જીવનની દરેક ક્રિયાઓ આપણે અલંકારથી ભરેલી કરી દીધી છે. મંદિરો વગેરે મકાનો પણ આપણે અલંકારથી ભરેલાં કર્યાં. ચિત્ર કે અલંકાર વગરની એક પણ જગ્યા કોરી રહી નહિ. દક્ષિણનાં બેલુર અને હલેખીડનાં

મંદિરો એના ઉત્તમ નમુના છે. ગૂજરાતમાં શુદ્ધ હિંદુ સ્થાપત્યમાં અલંકાર સ્થાપત્યના નમુના સારી સ્થિતિમાં રહેલા બહુ ઓછા છે.

પરંતુ મોઢેરાના સૂર્ય મંદિર ઉપરથી એમ કહી શકીએ કે બીલકુલ કોરી જગ્યા રાખ્યા વગર અલંકારથી ભરી દેવાની ટેવને આપણે કાંઈક નિયમમાં રાખી છે. રસવૃત્તિમાં આપણે એટલો ફેરફાર કર્યો તે કાં તો જૈન ધર્મની સારી અસરથી હોય કે બીજા પ્રાંતો કરતાં આપણે પરદેશીઓની સાથે સંસર્ગમાં વધારે આવ્યા તે હોય. હિંદુ ધર્મે હિંદી સંગીતની પેઠે એના સ્થાપત્યને સમુદાયને માટે યોજ્યું હોય એમ જાણાતું નથી. હિંદી સંગીતનો આનંદ એક ઓરકામાં બેઠેલા ગવૈયાની આસપાસના લોક જ લઈ શકે છે. હિંદુ મંદિરમાં દર્શનનો લાભ અંદર માય એટલા થોડા માણસો જ લઈ શકે છે. ગભારામાં કે એના દ્વાર પાસે તો પાંચ છ માણસથી વધારે લાગ્યે જ દર્શનનો લાભ લઈ શકે છે. મંદિરમાં અને બહાર પુરાણાદિની કથાઓનાં શિલ્પકામ કરેલાં હોય છે. ધર્મનું જ્ઞાન જોનારને એમને એમ મળે એ એનો ઉત્તમ હેતુ છે તે ખરી વાત છે. પરંતુ એવી છેક પાસે જઈને જોનાર જ એને સમજી શકે છે. મોટા સમુદાયને દૂર ઉભે એનો આનંદ પડતો નથી.

દ્વરથી એવાં બાંધકામ ફેલાયાં થએલાં મકાન જેવાં લાગે છે. યૂરોપનું અને મુસલમાનોનું સ્થાપત્ય સમુદાયને માટે છે. આખો સમુદાય એક સાથે એકી વખતે એનો લાભ લઈ શકે છે.

મુસલમાનોના સંસર્ગમાં આવ્યા પછી આ એક અગત્યની વસ્તુ આપણે સમજ્યા. આપણા સ્થપતિઓએ મુસલમાનોનાં મકાનો કેવી કુશળતાથી બાંધ્યાં એ જોયું. પરંતુ મુસલમાન ધર્મની સાદાઈને લીધે અલંકાર ઉપર વધારે કાશ્ય રાખવાનું આપણે ખાસ શીખ્યા. આ જાતનો કાશ્ય (restraint) સ્થાપત્યમાં અગત્યનો છે. મસ્જિદોમાં વિશાળતા તો આવી પણ અલંકાર ન્યાં જોઈએ ત્યાં જ રીતસર વપરાયા. કંદોરા, કે ગોખમાં નકશી થઈ અને બાકીની સાદી ભીંતમાં એ વધુ ઉત્તમ દેખાવા લાગી. નકશી કરવાને વંશપરંપરાથી ટેવાયેલો આપણા કારીગરોનો હાથ મીનારામાં કારીગરી કરીને સંતોષ પામ્યો. ગુણુવાળું, દોષ વગરનું, અનલંકૃત કે અલ્પ અલંકૃત કાવ્ય હોય એવું આપણું મુસલમાન સ્થાપત્ય શોભવા લાગ્યું. આજે યે શોભે છે. શાહજહાંના સમય પહેલાં મુસલમાન સ્થાપત્ય હિંદમાં બીજે બધે હતું પરંતુ ઉત્તમ કાવ્યના લક્ષણને મળતું અમદાવાદના સ્થાપત્ય જેવું બીજું એકે નહોતું. અલંકારનો મેળ બાંધણીની રચના સાથે આવો એતપ્રેત બીજી કોઈ જગ્યાએ થયો નહોતો. અલંકાર બાંધણીથી જૂદા ન પડી જાય એવી રચના કરવી એ ઉત્તમ સ્થપતિનું લક્ષણ. અલંકાર બાંધણીનું એક અંગ જ થવું જોઈએ. અમદાવાદમાં એવું થયું.

ઉત્તમ સ્થાપત્યમાં સત્ય જાળવવું એ પહેલું અગત્યનું લક્ષણ છે. એટલે જે હેતુને માટે મકાન બંધાયું હોય તે હેતુ એને જોતાં જ સચોટ વ્યક્ત થવો જોઈએ. મંદિર કે મસ્જિદને જોતાં જ ઇશ્વર પ્રાર્થનાનું ઉત્તમ સ્થાપત્યનાં લક્ષણો. એ સ્થળ છે એમ વ્યક્ત થવું જોઈએ. ઘર કે હવેલીમાં મંદિર હોય તેમાં સત્યનો ભંગ થાય. પછી ભલે એના ઉપર ધજા ચઢાવી મંદિરનો દેખાવ આપવામાં આવે. રહેવાનું મકાન હોય તો જ તેને ઘરનો આકાર અપાય, મંદિરને મંદિરનો, મસ્જિદને મસ્જિદનો; જાહેર મકાનોમાં પણ જે જે હેતુને માટે મકાન બન્યું હોય તે તે હેતુ એને જોતાં સ્ફુરી આવવા જોઈએ. રાજભવનને જોઈ રાજલક્ષ્મીનું ભાન થવું જ જોઈએ. વૈષ્ણવ ધર્મના કેટલાંક મંદિરો ઘરના આકારનાં હોય છે એ સિવાય અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં સત્યનો ભંગ થયો નથી. મુંબઈમાં એ ભંગ વધારે નજરે પડે છે.

સ્થાપત્યમાં સત્ય જાળવવાનું કામ સ્થપતિ જ કરી શકે. ઇજનેર ન કરી શકે.^૧

ખીજું અગત્યનું લક્ષણ સૌંદર્ય છે. સત્ય અને સૌંદર્યને પરસ્પર ગાઠ સંબંધ છે. મકાનમાં સૌંદર્ય શી રીતે આવે તે શબ્દોમાં લખવું શક્ય નથી. એને તો જોઇને અનુભવ કરવો પડે. જે મકાન જોઇને લાગણીઓ પ્રકુલ થને, કદ્દપના ખીલે, અને અંતર પ્રસન્ન થાય તે સુંદર કહેવાય. સૌંદર્યની ભાવના એકલા અલંકારથી કે બાંધણીની રચના માત્રથી થતી નથી. પણ એ બધું તથા આસપાસનું વાતાવરણ સાથે લેતાં થાય છે. સૌંદર્યને અને કદને પણ બહુ સંબંધ નથી. પ્રમાણ જાળવવા પુરતી કદની જરૂર છે. કેટલીક વખત કેઈ મકાન જોઇને ત્યાંથી ખસવાનું મન નથી થતું તે એના સૌંદર્યને લીધે. સૌંદર્ય ધણી વખત એની અગમ્યતાને લીધે રચીકર લાગે છે. સરખેજના મકાનોના સમૂહ આગળ આ ભાવના થાય છે. અડાલજની વાવ પાસેથી ખસવું ગમતું નથી. લાલ દરવાજાને રસ્તે સેંકડો વાર જઇએ તો પણ સીદી શહીદની મસ્જિદ તરફ નજર ખેંચાઈ જાય છે.

ઉત્તમ સ્થાપત્ય મજબુત હોય એમાં નવાઈ નથી. એની મજબુતાઈ એમાં વાપરેલી સામગ્રીથી અને એ સામગ્રીના યોગ્ય સ્થળે કરેલા ઉપયોગથી વ્યક્ત થવી જોઈએ. પ્રજાના ગુણદોષની છાપવાળું ઉત્તમ સ્થાપત્ય ચિરંજીવ હોવું જોઈએ. એ મજબુત હોય તો ચિરંજીવ થાય. ઉત્તમ ઉત્તમ સ્થાપત્યનાં સ્થાપત્ય જીવતું લાગવું જોઈએ. કેવળ અનુકરણ કરીને અંગો. બાંધેલા મકાનના સ્થાપત્યમાં જીવ (vitality) દેખાતો નથી. ચાલુ સિદ્ધાંતોને જાળવીને લોક જીવન અને જમાના ફેરફાર પ્રમાણે થાય તો સ્થાપત્ય જીવતું કહેવાય. મકાનને જોતાં જ એ જાણે કાંઈ સંદેશો કહેતું હોય, કેઈ ઇતિહાસ ઉકેલતું હોય એવી ભાવના થાય એ સ્થાપત્ય

[૧] સરખાવો : Essentials in Architecture: John Belcher A. R. A. P. 16.

“ An engineer may be satisfied with the minimum of material consistent with strength and safety, but an architect has to see to it that a building is not only sound and good on the scientific and practical side, but also satisfies the spectators' sense of truth and fitness. ”

જીવતું છે. અમદાવાદનાં મકાનોની બાંધણીના ઇતિહાસમાં આ તત્વ કેટલું બધું છે તે આપણે જોયું. બસો વર્ષ એવાં પણ આવી ગયાં કે જીવનતત્વ બંધ પણ થઈ ગયું હતું. હવે ધીમે ધીમે એ આવતું જાય છે. શેઠ કસ્તુરભાઈની દુકાનો એનો તાજો દાખલો છે. મકાનમાં સફાઈ (refinement) પણ સ્થાપત્યને આકર્ષક બનાવે છે. એક રીતે સફાઈ અલંકારાદિ વાપરવામાં કાશુ (restraint) રાખવાથી સચવાય છે. સફાઈને કાશુ સાથે ખાસ સંબંધ છે. બાંધકામની સામગ્રી પણ મકાનને યોગ્ય વપરાય તો સફાઈ જળવાય. સાધારણ ઉપયોગના મકાનમાં બહુ કિંમતી સામગ્રી વાપરીએ તો સફાઈનો લંગ થાય. બેઠું-ગાંભીર્ય અથવા વિશ્રાંતિ, (repose) લાવણ્ય (grace) અને સપ્રમાણતા એ પણ ઉત્તમ સ્થાપત્યનાં અંગ છે. અમદાવાદનાં મકાનોમાં આ ગુણો ખાસ છે. સુલતાન મહમૂદ બેગડાની અને એ પછી પચાસ વર્ષની અંદર બંધાયેલી મસ્જિદોમાં આ ત્રણે ગુણો સાથે છે. કુતુબુદ્દીનના સમયની મસ્જિદોમાં લાવણ્ય નથી. બેડી ગંભીરતા (repose) રાણી સીપ્રી અને એ જાતની મસ્જિદો સીવાય દરેક પ્રાચીન મકાનમાં છે. સરખેજના મકાનોનો આખો ચે સમૂહ વિશ્રાંતિ અને લાવણ્યથી ભરેલો છે. જુમા મસ્જિદ અને ઈસિનપુરની મસ્જિદમાં એ ગાંભીર્ય ખાસ જણાય છે. સપ્રમાણતામાં હંડાઈનો લંગ કેટલીક મસ્જિદોમાં થયેલો છે, અને રોજબરોજમાં પણ દેખાય છે. પરંતુ અણુતુરાબનો રોજબરોજ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ દરેક ગુણવાળો કહી શકાય. એમાં સફાઈ, સપ્રમાણતા, અને લાવણ્ય છે. રાણી રૂપમતીની મસ્જિદ પણ સર્વ ગુણવાળી કહી શકાય. રાણી સીપ્રીમાં લાવણ્ય ઘણું જ છે, સફાઈ પણ ઉત્તમ છે, સપ્રમાણતા સુંદર છે પરંતુ ગાંભીર્ય નથી. એમાં કાશુ પણ ઠીક જળવાયો છે. દાલના મકાનોમાં હડીસિંહનું મંદિર ઉપરના ગુણવાળું છે. મંદિરોમાં છત સાધારણ રીતે નીચી રાખે છે તેવી એમાં નથી એટલે સપ્રમાણતા સારી રહી છે. જિનાલયો અને મંડપ તથા ગભારા વચ્ચેના અંતરોથી એ ગુણુ વિશેષ દીપે છે. સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં બધાં મકાનો સાથે લેતાં ગાંભીર્ય ઉત્તમ રીતે સધાય છે. નવા બંગલાઓમાં ઉત્તમ સ્થાપત્યનાં લક્ષણોની દૃષ્ટિએ જવલ્લે જ કામ થયું છે. ઘણા ખરા બંગલા સ્થાપત્યના નામને બહુ લાયક નથી. જે જે બંગલા કાંધક સારી રીતે બંધાયા છે તેમાં સર ચીનુભાઈના શાંતિકુંજ બંગલામાં પશ્ચિમના સ્થાપત્યનું ઘણું મિશ્રણ છે. એમાં આગલો ભાગ આ મિશ્રણ વધારે વ્યક્ત કરે છે છતાં દૂરથી લાવણ્યવાળો

લાગે છે. કેરીનિયન થાંભલામાં દેશી મિશ્રણ છેક ખરાબ લાગતું નથી. પરંતુ સુના અને સીમેન્ટનું શિલ્પ કામ-પૂતળાઓ વગેરે—હલકા પ્રકારનું છે. એ યંત્રણામાં ઉત્તમ સ્થાપત્યનું લક્ષણ તો પાછળના ભાગમાં દેખાઈ આવે છે. આખો યે દેખાવ ભેદું ગાંભિર્ય (repose) વ્યક્ત કરે છે. વચ્ચેના ભાગથી છેડાની બે પાંખો ઉપસેલી છે. અને એ પાંખોથી ધુરળો ઉપસેલા છે. એથી વચ્ચે ખાડો (recess) પડે છે. એને લીધે ગંભીરતામાં લાવણ્ય ઉમેરાય છે. સફાઈ પણ આગલા ભાગ કરતાં પાછળ હીક જળવાઈ છે. સમાંતરતા અને સમદ્વિભાગતા (symmetry) અમદાવાદનાં લગલગ બધાં યે મકાનોમાં છે. હવે નવા મકાનોમાં સમવિભાગપણું ન કરવાની પ્રથા થતી જાય છે. એ જાતની બાંધણીમાં ગંભીરતા આવતી નથી, પણ લાવણ્ય અને સફાઈ સારી આવે છે. શેઠ જમનાભાઈ, શેઠ અંબાલાલ, અને શેઠ બકુભાઈના બંગલા એના ઉત્તમ નમુના છે. એમાં મેળ (balance) પણ હીક જણાય છે.

ઉત્તમ સ્થાપત્યનાં બીજાં લક્ષણો પણ છે. પરંતુ એમાં અહિં વિસ્તાર નહિ કરીએ. પ્રકાશની રચના, રંગ, વેધ વગેરે પણ અગત્યની વાતો છે.

ઉત્તમ સ્થાપત્યના

બાહ્ય અંગો.

ખારસાખ ગળે નહિ કે થાંભલા વગેરેનો કોઈ જાતનો

વેધ આવે નહિ એ બાબતમાં તો આપણા કડિયા

સુતારો ધણા હુશિયાર હોય છે. આપણા સ્થાપત્યમાં

એ દોષ જોવાનો વખત ભાગ્યે જ આવે છે; કારણ કે

લોકમાં વેધનો વહેમ ગણાઈ ગયો છે. વહેમની વાત બાબુએ મુકીએ તો પણ ઉત્તમ સ્થાપત્યમાં વેધ ન આવવો જોઈએ એમ યુરોપીય સ્થપતિઓ પણ કબુલ કરે છે. અમદાવાદની મસ્જિદોમાં તો સામે થોડે દૂર રહેલા રોજના થાંભલા વગેરે ભાગ સાથે પણ વેધ ન આવે એવી રચના હોય છે એટલે મકાનની અંદરનો વેધ આવે જ કયાંથી. ઉસ્માનપુરની મસ્જિદ એનો ઉત્તમ નમુનો છે. સ્થાપત્યની આકર્ષકતામાં રંગ અગત્યનો ભાગ લગવે છે. કાળા, ઘોળા લાલ પથરનાં મકાનો, છોટાના મકાનો, લાકડાનું મકાન, બીજા જૂદા જૂદા રંગના મકાનો આખે ઉપર કેવી છાપ પડે છે તે અનુભવથી ખબર પડે છે. કયો જગ્યાએ મકાન બાંધતાં કયો રંગ કરવો અને કયા રંગથી આકર્ષક દેખાવ થાય એ વિચાર ખાસ કરવો ધટે છે. કેરા ઉજ્જડ મેદાનમાં આપણા જેવા પ્રચંડ સૂર્યવાળા દેશમાં કેવળ સાફ ઘોળાં મકાનો આકર્ષક લાગતાં નથી. પાછળ

લીલી વૃક્ષોની ઘટાથી છવાયેલી ભૂમિકામાં ઘોળું મકાન ઉત્તમ છે. અમદાવાદનાં પ્રાચીન મકાનોમાં જે બદામી-લાલ પથ્થર વપરાયો છે તે રંગનું આ ઔચિત્ય વિચારીને વપરાયો હોય એમ સંભવે. આરસનો તાજમહાલ આબુબાબુ લાલ પથ્થરની બે મસ્જિદો, આગળ લીલોછમ બાગ, અને પાછળ ધનશ્યામ સલિલ-વાળી યમુનાથી થયેલી રંગબેરંગી ભૂમિકાને લીધે જ મનોહર લાગે છે. રેતીના રણમાં એ રમ્ય ન લાગત. ઇંટોનાં મકાનોમાં ઇંટોનો કુદરતી રંગ રાખવો અગર બીજો એવો રંગ રાખવો એ આપણા દેશની હવાને લાયક જ છે. ભૂરા રંગના પાષાણનું મકાન પણ આપણા દેશને લાયક છે. લાલ પથ્થરથી બાંધેલી મસ્જિદોમાં જે મનોહર ગંભીરતા લાગે છે તે એને ચુનાથી ઘોળ્યાથી કેવી બગડે છે એ કાંઈ અનુભવ્યું નથી. પ્રાચીન મકાનોમાં આ બધા ગુણોનો વિચાર થયો લાગે છે. નવાં મકાનોમાં લાગ્યે જ એ વિચાર પદ્ધતિસર કરવામાં આવે છે. નવાં મકાનોમાં ગૂજરાત કેલેજ અને રણછોડલાલ હાઈસ્કૂલનાં મકાનો ઉપર પ્રમાણે બાંધણીના ગુણોવાળાં તથા રંગ, પ્રકાશ વગેરે ગુણોવાળાં છે. અંગ્રેજી રાજ્યમાં બંધાયેલાં મકાનોમાં જોવાં મમે એવાં ફક્ત એ બે જ મકાનો છે. એની બાંધણી પશ્ચિમના સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે છે એ સ્વદેશની દૃષ્ટિએ જોતાં શોચનીય ખરું. પણ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ એવો દોષ ન કઢાય. એમાં મિશ્રણ નથી.

સામગ્રી એ સ્થાપત્યમાં ઉચ્ચ રથાન બોગવે છે. મકાનની સામગ્રી વાપરવામાં દેશની આબોહવાનો વિચાર ખાસ કરવાનો રહે છે. ઉત્તમ સ્થાપત્યના

સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તો જે દેશમાં જે સામગ્રી ઉત્પન્ન થતી

ઉત્તમ સ્થાપત્યની હોય તે જ મકાનોમાં વાપરવી જોઈએ. બીજા દેશની

સામગ્રી આબોહવાને માફક આવતી નથી. આપણા

દેશમાં લાકડું અને ઇંટો એ જ ખાસ કુદરતી બાંધ

કામની વસ્તુ ગણી શાય. ઇંટ અને લાકડાંના મકાન આપણી ભૂમિની વિષમતા-વાળા આબોહવાને વધારે અનુકૂળ છે. લાકડામાં પણ મલબારી કરતાં આપણે વલસાડી સાગ ઉત્તમ છે. એના ઉપર વિલાયતી રીત પ્રમાણેનું પૉલીશ નથી આવી શકતું એ ખરી વાત છે. એનાં બહુ પહેળાં પાટિયાં નથી થતાં અને કામ જાડું લાગે છે તે પણ ખરી વાત છે. પરંતુ આપણી હવાને એ વધારે અનુકૂળ છે. આપણી જમીન ઉષ્ણવાળી છે. વલસાડી સાગને ઉષ્ણ ખાતી નથી એમ કહેવાય છે. એને ઉષ્ણ લાગી હોય તો ખંખેચો પછી એના ડાઘા પણ રહેતા

નથી. એ સાગને કોહાણુ પણ વહેલું થતું નથી એમ મનાય છે. આપણા ધરોમાં લાકડાનો ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે તે પણ આઘોહવાને અનુસરીને છે. પત્થરનાં મકાનો માફક આવે પણ મોંઘાં પડે. પત્થરમાં પણ જે જાતનો લાલ પત્થર મસ્જિદો વગેરે પ્રાચીન મકાનોમાં વપરાયો છે તે અમદાવાદની હવાને વધારે અનુકૂળ છે. લૂણો, ખાળકુવાને લીધે જમીનમાં થતો ખાર વગેરેની સામે થવાની એ પત્થરમાં સારી શક્તિ છે. લોખંડના ગર્ડર અને કોન્ક્રીટનાં બાંધ કામ આપણને માફક આવશે કે નહિ એ હજી જોવાનું છે. લાકડાના પાટડા કરતાં લોખંડના ગર્ડર વધારે સારા એમ હાલ કહેવું મુશ્કેલ છે. એકાદ મોટા ભૂકંપના આંચકા સામે એવાં મકાનો ટકે ત્યારે જ એને માટે મત બંધાય લોખંડના પાટડા અને ડાટનું કામ આગતી દૃષ્ટિએ જ ઉપયોગી છે. આપણાં જૂનાં લાકડાનાં મકાનોને એ ભય કેટલો હતો એ જાણવું જરૂરનું છે. હાલની પેઠે સળગી ઉઠે એવા તેલના રંગરોગાન જૂના સમયમાં થતા હોય એમ લાગતું નથી. એટલે આગનો ભય જૂના સમયમાં આજ જેટલો ન હોય.

સ્થાપત્યમાં કેવી સામગ્રી વાપરવી એ બાબત ઇજનેર વધારે સારી રીતે નક્કી કરી શકે પણ એ સામગ્રીને કેવી રીતે વાપરવાથી આકર્ષતા વધારે આવે એ કામ સ્થપતિનું છે. ઇંટોના મકાનમાં રંગનો ઉપયોગ ક્યાં વગર પત્થર અમુક અમુક ઠેકાણે વાપરીને રંગની ગરજ સારવી એ સ્થપતિનું કામ છે. લાલ ઇંટોના મકાનને લાલ નળીઆંનું છાપરૂં આંખને સારૂં લાગતું નથી. એમાં વચ્ચે વચ્ચે, શરામાં, કુંભીમાં, પાટડામાં, કમાનની ચાવીમાં, કંદોરામાં છાજલી (કોર્નિસ) માં પત્થરો વાપર્યા હોય તો રંગમાં વિવિધતા લાવે છે. ઓટલા સુધીની ઉભણી (plinth) અને ઊપર દળમાં જૂદી જૂદી સામગ્રી વાપરવાથી પણ સ્થાપત્યમાં સુંદરતા ઉમેરાય છે. રણછોડલાલ હાઈસ્કુલ, સરકીટ હાઉસ, ગૂજરાત કેલેન્ડર વગેરે આ જાતના સારા નમુના છે.

ઉત્તમ સ્થાપત્યનાં આવશ્યક લક્ષણો અને અંગો ધણાં ટુંકામાં જોયાં. અમદાવાદનાં પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન મકાનો દરેકમાં કયું કયું લક્ષણ છે તેની વિગતમાં ઉતરતાં લંબાણ બહુ થાય. ટુંકામાં ખાસ અગત્યનાં મકાનોની નોંધ માત્ર લીધી. ઉત્તમ સ્થાપત્યનાં બધાં સાથે તેમજ છુટાં છુટાં લક્ષણો પ્રાચીન મકાનોમાં તો મોટે ભાગે જળવાયાં છે. અર્વાચીન મકાનોમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ જળવાયાં છે; હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં અમદાવાદનું સ્થાન નોખું છે.

૬: અમદાવાદનું સ્થાપત્ય અને ચાલુ જમાનો

અમદાવાદમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન સ્થાપત્ય હાલ જે રીતે જે સ્થિતિમાં છે તે જોતાં એના જેવું વૈવિધ્ય કોઈપણ શહેરના સ્થાપત્યમાં દેખાશે નહિં. પ્રાચીન સ્થાપત્યમાં જે અપૂર્વતા છે તે જોઈ શકાય છે. હિંદુ સ્થાપત્યને મુસલમાનોની જરૂરિયાત પ્રમાણે જે હુશિયારીથી ઉપયોગ થયો છે તેવો બીજો થયો જણાતો નથી. એમાં અનેક નવી વિવિધતા મસ્જિદો તેમજ રાજા બંનેમાં આવી છે. આ જાતની બાંધણીને આપણે ગૂજરાતી મુસલમાન સ્થાપત્ય કહી શકીએ. એ પછી મોગલોનું સ્થાપત્ય આવ્યું. એમાં પહોળી ચાર બિંદુની કમાનો અને ગોળ ધુમટો થવા લાગ્યા. અલંકાર છેક ગયા. મોગલાઈ કમાનના નાના મોટા ગોખલા એજ અલંકાર ગણાયા. આ પ્રાચીન મુસલમાન સ્થાપત્યમાં વાવ, બાંધેલાં તળાવ અને હોજવાળાં ભોંયરાં એ બધું વિવિધતામાં અગત્યનો ઉમેરો કરે છે. બંગાળી ઘાટના ધુમટો પણ થવા લાગ્યા. હિંદુ સ્થાપત્ય ચાલુ જ હતું એના નમુના હાલના સમયમાં હડીસિંહ અને સ્વામીનારાયણનાં મંદિરો છે. ખ્રીષ્ટીય સમયમાં પશ્ચિમના સ્થાપત્ય પ્રમાણે મકાનો થવા લાગ્યાં, એના નમુના હોંદના બીજાં મોટાં રાજધાનીનાં શહેરો જેવા વિશાળ અને હાવ્ય અહીં નથી. પરંતુ નમુના તરીકે સારા ગણી શકાય તેવાં મકાનોમાં ગૂજરાત કોલેજ અને રણછોડલાલ હાઈસ્કૂલ અગ્રસ્થાને છે. આ બંધામાં આપણાં ઘર એ ખાસ અગત્યની બાંધણી બતાવે છે. ઘરની રચના

ઉપરાંત એમાં લોકક કામ જે રીતે વપરાય છે તે ધ્યાનમાં લેતાં હિંદુસ્તાનનાં જૂની બાંધણીનાં ઘરોમાં અમદાવાદનાં ઘરનું સ્થાન સૌથી પહેલું છે. આવાં પાંચ સાત જાતનાં વિવિધ સ્થાપત્ય એક બીજાથી કેવળ ભિન્ન રીતોવાળાં બીજાં કોઈ શહેરમાં ભાગ્યે જ દેખાશે.

આવાં વૈવિધ્યવાળાં સ્થાપત્ય જ્યાં હોય ત્યાં ભવિષ્યનાં નવાં બાંધકામના સ્થાપત્ય માટે અનેક પ્રેરણાઓ મળ્યા કરે. ગૂજરાતી સ્થપતિએ જૂના અને નવા સિદ્ધાન્તોનું મિશ્રણ કરી જેમ અદ્ભૂત અને અપૂર્વ સ્થાપત્ય ભૂતકાળમાં ઉભું કર્યું એમ આજે પણ કરી શકે. એને માટે એમને બીજે જોવા ન જવું પડે.

અમદાવાદમાં આ પ્રમાણે એના ભવિષ્યના બાંધનારને અને એક રીતે કહીએ તો આખા દેશના બંધાવનારાઓને સ્થાપત્યનાં નવાં સર્જનો માટે પ્રેરણા મળે તેવું છે, પરંતુ એમાં એક મોટો વાંધો આવે છે. જે જમાનાએ અનેક મેળવણી કરીને નવાં સર્જનો કર્યા તે જમાનામાં જે બળ અને સત્વ હતું તે આજના જમાનામાં છે કે નહિ એ જોવાનું છે. પૈસા

દેશી સ્થાપત્ય અને પાછળની લેણછા તો આજ કરતાં એ જમાનામાં જમાનાની હરકતો ઓછી હોય એમ માનવાનું નથી. પરંતુ ધર્મની જે

ભાવના ઇષ્ટ દેવને લાયકનું સ્થાપત્ય ઉભું કરવા પ્રેરતી તે આજે શિથિલ થયેલી છે. એ સાથે જીવનકલહનો પ્રવાહ પણ પહેલાં કરતાં આજ કાંઈક બદલાયો છે. આ બધામાં પરતંત્રતાએ કચરી નાંખેલા લોકજીવને આજે અગત્યનો પાઠ ભજવ્યો છે. પરતંત્ર માણસ જેનો તાબેદાર હોય તેનું અનુકરણ કરવામાં જ લાગ્ય સમજે છે, અને એમાં કદીયે મૂળને તો પહોંચી શકાતું જ નથી. એટલે સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે. સ્વદેશાભિમાન નષ્ટ થવા સાથે દેશી સૌંદર્ય સમજવાની શક્તિ નષ્ટ થઈ, અને પરદેશી સૌંદર્ય તો બરોબર રીતે સમજી શકાયું નહિ. પશ્ચિમની ઇજનેરીએ બતાવેલા જરૂર-વાદ સાથે જીવનકલહ સહચાર કર્યો, એટલે બાંધકામને આકર્ષક બનાવવાની ભાવના જ નાશ પામવા લાગી. કાળના માપની માન્યતામાં પણ આ જમાનામાં મોટો ફેર પડ્યો. માડાં ઉપરથી આપણે મોટર ઉપર આવ્યા અને ભવિષ્યમાં વિમાન ઉપર જઈશું તો નવાઈ નથી. કાસદમાંથી ટપાલ તાર અને ડેવ રેડીઓ ઉપર આવ્યા. એટલે કોઈ પણ કાર્યમાં જતા વખત માટેની

આખીયે હાવના આ જમાનામાં બદલાય ગઈ. સ્થાપત્યમાં પણ ઉપયોગી અને જરૂરનું એ તત્વ સાથે જલદી થાય એવું, બહુ વખત ન લે એવું બાંધકામ કરવા તરફ વૃત્તિ દોડી. પ્રાચીન ઢબના અલંકારયુક્ત સ્થાપત્યમાં જે સમય જાય તે હાલનો બાંધનાર સહન ન કરી શકે એવો જમાનો આવ્યો. જીવનકલહ વધવા સાથે જીવનમાં પહેલાંના કરતાં ખીજ જરૂરિયાતો પણ વધી એટલે ઉત્તમ બાંધકામ પાછળ પહેલાંના જેટલી પૈસાની છુટ ન રહેવા માંડી. આવાં બધાં અનેક કારણોથી ઉત્તમ સ્થાપત્ય નજર આગળ છતાં એમાંથી નવાં સર્જન માટે પ્રેરણા લેવાનું ચાલુ જમાનામાં ઘણું ભાગે અશક્ય થઈ પડ્યું.

ચાલુ જમાનાના સ્થાપત્યમાં સૌથી મોટી અગત્યનું સ્થાન જીવનની જરૂરિયાતને આપ્યા વગર છુટકો જ નથી, આપણાં ઘરની બાંધણી ચાલુ જમાનાને કેટલી અનુકૂળ છે તેનો વિચાર કરવો પડશે; તે

જીનાં ઘર ને	સાથે નવા બંગલા દેશની આબોહવા અને સમાજના
નવા બંગલા	જીવનને કેટલા અનુકૂળ છે, તેનો વિચાર કરવાની પણ

જરૂર ખરી. હિંદુસ્તાનમાં બધે ઘરની બાંધણી અવિભક્ત

કુટુંબના નિવાસને અનુસરીને ગોઠવવામાં આવેલી છે. એક મોટો ઓરડો કુટુંબનાં માણસો માટે રખાય છે. એની આસપાસ નાની ઓરડીઓ હોય છે; પણ એમાં થોડી જ માણસને રહેવાને લાયક હોય છે. પડદાના રિવાજવાળા દેશોમાં સ્ત્રીઓને માટે ઓરડીઓ કરેલી હોય છે, એની રચના ઘણા ભાગે કેદખાનાં જેવી હોય છે. એકાદ સારી ઓરડી કુટુંબના મુખ્ય પુરૂષ માટે કરે છે. પૈસાવાળા લોકો બેસવા ઉઠવાનો મોટો ઓરડો શણગારેલો રાખે છે. પરંતુ કુટુંબ મોટું હોય તો રાત્રે અગર તો મહેમાન આવે ત્યારે એને સુવાના ઓરડા તરીકે ફેરવી શકાય છે. ગૂજરાતનાં ઘરો પણ કાંઈક અંશે આ જાતનાં છે. અમદાવાદનાં ઘર પણ પાટણની રીત પ્રમાણેનાં છે. એક આદર્શ અમદાવાદી ઘરની રચના અવિભક્ત કુટુંબને લાયકની હોવા છતાં હિંદુસ્તાનનાં ખીજ ઘર કરતાં વધારે સંપૂર્ણ અને વધારે સગવડવાળી છે. વચ્ચે ચોકની જરૂર હવા અજવાળા માટે પણ ઘણી છે. ઘર ઉંડા હોય ત્યારે ચોકની ખાસ અગત્ય રહે છે. અમદાવાદ ઉત્તર ગૂજરાત, અને મદ્રાસનાં ઘરોમાં ચોક હોય છે; પરંતુ ચોક સાથે ખીજ ખંડોની રચના મદ્રાસ બાજુ છેક સામાન્ય રીતની અને ગમે તેમ કરેલી હોય છે, આપણાં ઘરોમાં એ ગોઠવણમાં વિશેષતા છે. દરેક કાર્યને માટે

જૂદી ઓરડી ધણુંખઈ હોય છે તેથી વ્યવસ્થા સચવાય છે. આગલા અને પાછલા ભાગના મેડા ઉપર જવાની જુદી સગવડને લીધે અવિભક્ત કુટુંબ કાંઈકે વધારે સ્વતંત્રતાથી રહી શકે છે, અને મહેમાનો આવે તો મથોદા જળવાઈ શકે છે. મહેમાનોનો ખાસ વિચાર જે આપણાં ધરોમાં કરવામાં આવે છે એ હિંદના બીજા પ્રાંતોનાં ઘરમાં ઘણા ઓછા દેખાય છે. ચોકની પાછળ પડસાળ, એનો રસોડા તથા ઓરડા સાથે સંબંધ, ઓરડો અને કોઠાર અથવા ગળરના દ્વાર પડસાળમાં પડે એથી સ્ત્રીઓને પડતી સગવડ, એ બધી બાંધણી આપણાં ધરોમાં બહુ વિચારપૂર્વક કરેલી છે. પારકા માણસ ઓરડા સુધી જવા માંગે તો ઓસરી, ચોક, ઉપચોક અને પડસાળ એટલું વટાવ્યા વગર ન જઈ શકે. એટલે જોખમ મુકવા માટે ઓરડાની જગ્યા ચોગ્ય ઠરે છે. દરેક ખંડમાં ઘણું ભાગે ચોકડીઓ હોય છે. એટલે પાણીને માટે સગવડ થઈ શકે છે. આવી બધી બાબતોની સગવડ ફક્ત આપણાં ધરોમાં જ જોવામાં આવે છે, એટલે ચાલુ જમાનામાં પણ આપણાં ધરોની સગવડને ઉતારી પડાય તેમ નથી. થોડા નજીવા ફેરફાર સાથે આપણાં ઘર હાલની સગવડવાળાં થઈ શકે છે.

બંગલાનો સવાલ જૂદો જ છે. ઘર આપણાં જીવનને અનુકૂળ છે એ ખરૂં છે. પરંતુ અમદાવાદના કેટલાક ખાસ સંજોગોએ ધરોને અનારોગ્ય બનાવી મૂક્યાં છે. આપણી કેટલીક ગંદી ટેવો પણ એ માટે જવાબદાર છે. ધરોમાં વચ્ચે ભીંત ભરાઈને જ્યારે તેના નાના સાંકડા મુખાંધમાં બે માણની વચ્ચે આવેલી ગટર જેવા ભાગ પડે છે ત્યારે ઘણા ત્રાસ થાય છે. હાલના જમાનામાં વેપારાદિ કેટલું વધ્યું છે તે વાત બાબતોએ મુકીએ તો પણ એના પ્રમાણમાં દોડધામ હદ કરતાં વધારે વધી છે. રીચીરોડનો સાધારણ દાખલો લખએ તો આજથી દસ વર્ષ ઉપર ત્યાં જેટલી અવરજવર હતી તેના કરતાં હાલ ચારગણી વધારે છે. મીલોની ધૂણીનો ત્રાસ છેલ્લી પચીસીમાં વધતો જ ગયો છે. એમાં મોટરોની વધતી જતી ધમાલને લીધે નીકળતી ઝેરી ધૂણીએ બહુ ઉમેરો કર્યો છે. આ કારણોથી ગમે તેવાં સગવડવાળાં અને સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છતાં પોળોનાં ઘરને બદલે શહેર બહાર ખુદશી હવામાં બંગલા વધે એ ઇષ્ટ છે. બંગલા ચારે બાજુથી ખુદશા એટલે એમાં ઘરની પેઠે ચોક રાખવાની જરૂર નહિ એ પણ ખરૂં છે. સાધારણ અમદાવાદી ઢબના જે બંગલા બન્યા છે તેમાં ઘરની પેઠે અવિભક્ત કુટુંબ રહે અને સ્વતંત્રતા કાંઈક જળવાય

એવી રચના થયેલી જેવામાં આવે છે. પરંતુ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ એમાં જરાયે આકર્ષણ નથી. ધરોના ખંડની ગોઠવણ અને ચોકની રચનાથી એમાં જે આકર્ષણ રહેલું છે તેવું અમદાવાદી ઘાટના બંગલાના ખંડોની ગોઠવણીમાં નથી જણાતું, અંદરની ગોઠવણીની પેઠે બહારથી અમદાવાદી બંગલો આકર્ષક નથી એ આગળ જોઈ ગયા છીએ.

આજ સુધી બંગલા પૈસાવાળા કરતા. ગામમાં ધર હોય અને હવા ખાવા બંગલા ખાંધતા. હવે એ પ્રશ્ન સામાન્ય વર્ગને વિચારવાનો આવ્યો છે. સહકારી મંડળો શહેર બહાર બંગલા ખાંધે છે. આ બંગલાઓ સામાન્ય લોકને માટે બંધાતા હોવાથી એમાં ખર્ચનો સવાલ પહેલો વિચારવાનો છે. એમાં ખાંધણી ઉપરાંત ઓછે પૈસે રચનામાં કાંઈક આકર્ષણ આવે ને સ્થાપત્યના નામને યોગ્ય કામ અને એ ઉપર ખાસ લક્ષ આપવાનું ઉપસ્થિત થયેલું છે. સાધારણ વધારે ખર્ચ કરવાની ઈચ્છા હોય તેણે સફાર્થ (refinement) જળવાય એવી રીતે અલંકાર પણ વાપરવાની જરૂર ખરી. પોળો અને એનાં ધર પરસ્પર સહકારની દૃષ્ટિથી જ થયેલાં છે. આપણા સામાજિક રિવાજોને અનુસરીને એ સહકારની જરૂર જીવનમાં ડગલે ડગલે પડે છે તે પોળોનાં ધર અને બહારના બંગલામાં રહેલા સામાન્ય સ્થિતિના માણસના અનુભવમાં આવ્યું હોય છે. શહેર બહાર છુટા બંગલા થાય તેમાં આ જૂના સહકારની ભાવનાને સહેજ ફેરવવી પડે તો નવાઈ નથી. જોડે જોડેનાં ધરોમાં જે ત્વરાથી સહકાર સધાય તે જૂદાં આંગણાં વાળી લીધેલાં છુટાં મકાનોમાં જોઈએ તેવો એકદમ ન સધાય એટલો જ ફેર. પણ આરોગ્યની ખાતર એ ફેર કરવો જરૂરનો છે.

કોઈ કહે છે કે ગરીબ વર્ગની વાત બાળુએ મુકીએ તો પણ સામાન્ય વર્ગ પણ શહેર બહાર છુટા બંગલામાં રહી શકવા માટે સમર્થ નથી. સામાન્ય વર્ગના લોકોને પણ ઘણે ભાગે બધું ધરકામ હાથે જ કરવું પડે છે. ઘણી સ્ત્રીઓ ધરકામમાંથી ઉંચી જ આવતી નથી, અને એ કારણથી સમાજની બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં સામાન્ય સ્ત્રીઓથી ભાગ્યે જ ભાગ લઈ શકાય છે એવી ફરિયાદ આપણે સાંભળીએ છીએ. પોળોના ધરમાં ધરની અંદરનો ભાગ અને ઓટલા જ વાળીને સાફ રાખવાના હોય છે.

છતાં પણ ધરનાં માણસોથી મેડા સુદાં આખું ધર દરરોજ ભાગ્યે જ સાફ

સામાન્ય વર્ગ
અને શહેર બહાર
વસવાટ

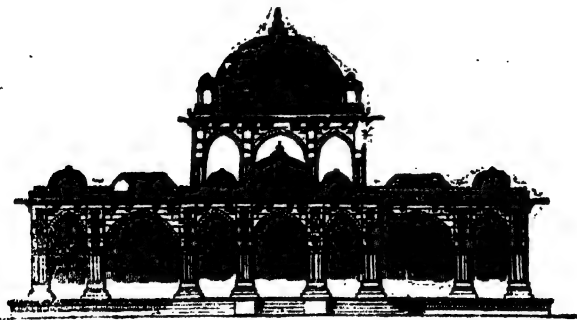
થઈ શકે છે. અમદાવાદ જેવા ધૂળીઆ શહેરમાં દીવસમાં બે વાર વાળવાની જરૂર તે તો બને જ ક્યાંથી. સામાન્ય વર્ગના લોક નોકરો રાખી શકતા નથી. આ સ્થિતિમાં સહકારી મંડળોદારા શહેર બહાર વસવાટ થાય તો છુટા બંગલાઓમાં સામાન્ય વર્ગના લોકને અનુકૂળતા પડે કે કેમ ? બંગલામાં બંગલાની અંદરના ભાગ ઉપરાંત બહારનું આંગણું વાળવાનું. સહકારી મંડળોના કાયદા પ્રમાણે જમીનના એક ભાગમાં મકાન બાંધી ત્રણ ભાગ જેટલી ભોંય ખુદી રાખવાની. એટલે એ આંગણું પણ મકાનના પ્રમાણમાં કાંધક મોટું. ધર વાળવાની પુરી નવરાશ ન મળનાર આવડું આંગણું શી રીતે વાળવાના ? અને આંગણામાં બાગ તો બને જ ક્યાંથી ? એટલે હાલના ધોરણે સામાન્ય વર્ગ માટે સહકારી મંડળોદારા શહેર બહાર છુટા બંગલામાં રહેવું ઇચ્છવા જેવું નથી. આના જવાબમાં કેઈ કહેશે કે બાગ ન બને તો બલે. છુટી જમીન પણ કાયદાકારક છે. કચરો આંગણામાં ભેગો થાય તો બલે. સાધારણ કચરો અને દાતણની ચીરીઓ એટલું તો થોડે થોડે દીવસે વળાય તો પણ વાંધો નહિ, પણ એક વખત પોળોની ગીચ વસ્તીમાંથી છુટવું નેહએ. આ બન્ને દલીલોમાં કાંધક સત્ય છે. અમદાવાદની નગરરચના અને સહકારી પદ્ધતિથી બંગલાઓ તથા પરાં વસાવનારે આ બધી સામાજિક અને આર્થિક દૃષ્ટિથી વિચારવાની જરૂર છે. આપણા આજ સુધીના સામાજિક રિવાજો ગમે તેવા હોય, પરંતુ આરોગ્યને માટે એમાં ફેર કયાં વગર સિદ્ધિ નથી. મોટા અને નાના અનિષ્ટ વચ્ચે પસંદગી કરવાનો સમય આવે તો નાનું અનિષ્ટ તે ઇષ્ટ છે. જે કે છુટાં મકાનોમાં રહેવું એમાં કાંધ અનિષ્ટ છે જ નહિ. છુટાં મકાનોમાં રહેવાનો પ્રચાર જેમ જેમ વધતો જશે તેમ તેમ છુટાં મકાનોનું સ્થાપત્ય આપણા રિવાજ અને આબોહવાને પણ અનુકૂળ થતું જશે.

ભૂતકાળમાં અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં અનેક પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વોનો અપૂર્વ રીતે મેળ આપણા સ્થપતિઓએ બેસાડ્યો છે તેવી જ રીતે ભવિષ્યમાં પણ બેસાડવાનો છે. હડીસિંહનું મંદિર, સ્વામીનારાયણનું મંદિર વગેરે ગઈ સદીમાં બંધાયાં તે જોતાં પ્રાચીન બાંધણીના સિદ્ધાન્તો આપણા સ્થપતિઓ ભૂલી નથી ગયા એમ સિદ્ધ થાય છે. જૈનોનાં નવાં મંદિરો જોતાં ઉત્તમ કારીગીરીનો શોખ પ્રગમમાંથી છેક નથી ગયો એમ પણ લાગે છે. હવે તો રસવૃત્તિને સંસ્કારનું સિંચન થાય તો ઉત્તમ સ્થાપત્ય એની મેળે ઉત્પન્ન થાય. એ સાથે

લોકને પૈસા ખર્ચવાનાં બીજાં ક્ષેત્રો હાલ વખ્યાં છે એટલે કેવળ મકાનના શણગાર પાછળ જ લોક પૈસો ખર્ચી શકે તેમ નથી એ સ્થપતિએ પણ સમજવાનું છે. હાલની સગવડો જાળવી એણે ખર્ચે આંખને ગમે ભવિષ્યનું સ્થાપત્ય તેવું મકાન રચવું એ ઉત્તમ સ્થપતિનું કર્તવ્ય આજના સમયમાં ઉપસ્થિત થાય છે. અલંકાર પાછળ પૈસો ખર્ચે તો ઠીક અને ન ખર્ચે તો અનલંકૃત સુકાવ્યના જેવું રસભર અને આકર્ષક મકાન બનાવવા માટે જૂના નવાનું મિશ્રણ કરી નવી યોજનાઓ ઘડવાનું પણ હવે ઉપસ્થિત થાય છે. સરકારનું ખ્યાન પ્રાંતિક રાજધાનીનાં નગરો શણગારવા તરફ જ છે એટલે સરકારી કચેરીઓનાં મકાનો તો ઇજનેરી દૃષ્ટિએ મજબૂત થશે; પણ શહેરની શોભા વધારે એવાં આકર્ષક થશે તે આશા તો વ્યર્થ છે. કેલેજ અને હાઇસ્કૂલ જેવાં કેટલેક અંશે લોકને પૈસે બંધાયલાં મકાનો બાદ કરતાં એકે સરકારી કચેરી સારા સ્થાપત્યના નામને લાયક નથી. શહેરનું મુખ્ય દવાખાનું-સીવીલ હોસ્પિટલનું મકાન જેવું ગમે તેવું નથી. અમદાવાદ જેવા શહેરને લાયક રેલ્વે સ્ટેશન ક્યાં છે ? અમદાવાદ જેટલી અગત્ય રેલ્વેની દૃષ્ટિએ પણ ન હોય એવાં ઘણાં શહેરોનાં સ્ટેશનો અમદાવાદ કરતાં સારાં છે. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીનું મકાન પણ શહેરને લાયક નથી. જાહેર મકાનો આંખને ગમે તેવાં ન થાય ત્યારે ખાનગી મકાનો ઉપર ઠીકા શી રીતે થાય. છતાં હવે લોકની મનોવૃત્તિ કાંઈક બદલાતી જાય છે. મ્યુનિસિપાલિટીએ બંધાવેલું શાકબજાર કાંઈક ઠીક છે; એના થાંભલા પુરતું ઠીક છે. લોકને મુંબાઇના જેવાં યુરોપિયન ઢબનાં મકાનોનો શોખ હજી પણ ઘણો છે. મુંબાઇના મોટા માળા અને ચાલો જેવાં મકાનો અમદાવાદમાં થતાં હજી વાર લાગશે. જે ભાડાં ખાવાના ધરિદાથી એવાં મોટાં મકાનો બને છે તેની અમદાવાદમાં હજી જરૂરિયાત ઓછી છે. મુંબાઇના માળાના ઘાટનાં મકાન અહીં રીચીરોડ ઉપર સેન્ટ્રલ બેંકના મકાન જેવાં થતાં જાય છે. પરંતુ અમદાવાદ હજી પણ દરેક રીતે પૂર્વનાં (oriental) લક્ષણોવાળું શહેર હોવાથી એવાં મકાનો શોભતાં નથી. છતાં સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ એવાં મકાનોને અનિષ્ટ ન ગણી શકાય.

અમદાવાદમાં મકાનો બંધાવવાની પ્રવૃત્તિ હાલ ઠીક છે. સહકારી મંડળોની વૃદ્ધિ સાથે, અને લોકોની રસવૃત્તિ ખુલામાં રહેવા માટે કેળવાતી જશે

તેમ એ પ્રવૃત્તિ પણ વધશે. એ વખતે ઉત્તમ સ્થાપત્યનાં લક્ષણો સાથે અમદાવાદના પ્રાચીન સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ અને હિંદના સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં અમદાવાદનું સ્થાન ધ્યાનમાં રાખ્યાથી ભવિષ્યમાં પણ ઉત્તમ સ્થાપત્ય ઉત્પન્ન કરી શકાશે. દેશી સ્થાપત્યનો શોખ પણ ધીમે ધીમે વધતો જાય છે એ આનંદની વાત છે. ઘર અને મંદિરો ઉપરાંત બીજાં મકાનોમાં પણ નવી સગવડો જળવીને જૂના સ્થાપત્યના સારા અંશો લેવાથી નવું સ્થાપત્ય સુંદર બનશે. શેઠ કસ્તુરભાઈ લાલભાઈએ પીરમદશાહના રોજ સામે જે નવી દુકાનો બંધાવી છે તે આ બાબતમાં મહત્વની અને સુંદર શરૂઆત છે એમ મને લાગે છે. નવાં મકાનોમાં દ્રવ્ય ખર્ચવા ઇચ્છનારે કેઈ વસ્તુનું અનુકરણ માત્ર ન કરતાં આવી રીતે કાંઈ નવું સર્જન કરવાની જરૂર છે. આ દુકાનોથી અમદાવાદના બાંધકામના ઇતિહાસમાં ચેતન આવીને ફરી નવા યુગ ખેડો એમ કહી શકાય. પ્રાચીન સ્થાપત્યનાં અવશેષોમાં અમદાવાદ જે નવીનતાઓ બતાવી રહ્યું છે તેવી જ નવીનતા ભવિષ્યના સ્થાપત્યમાં સર્જે એવી આશા દરેક દેશપ્રેમી રાખશે.

વટવાના રોજનો મહેલો

પરિશિષ્ટ

કેટલાંક ખાસ જોવા લાયક મકાનોના સ્થાપત્યની વીગત.

અહમદશાહની અને હૈબતખાંની મસ્જિદ. બદ્રમાં અહમદશાહની અને જમાલપુર દરવાજે હૈબતખાંની મસ્જિદ સ્થાપત્યના અભ્યાસકને જોવા જેવી છે. હિંદુ મંદિરોની સામગ્રી મસ્જિદમાં કેવી રીતે કામમાં લીધી છે અને કમાનો તથા હિંદુ બાંધણીનો મેળ પાછળની મસ્જિદો જોવા બેઠા નથી તે દૃષ્ટિએ મસ્જિદો જોવા જેવી છે. અંદરથી મસ્જિદો મંદિરના અષ્ટકોણ મંડપો જેવી જ જણાય છે.

જુમામસ્જિદ. સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ આ મસ્જિદ બહુ અગત્યની છે. ઈ. સ. ૧૪૨૪ માં એનું બાંધકામ પુરું થયું. એની લંબાઈ ૩૮૮'—૯" અને પહોળાઈ ૨૪૬'×૮" છે. મસ્જિદ નો ચોક ૨૮૪'—૬" × ૨૩૬'—૮" છે. ત્રણ બાજુની પડાળીઓ બાદ કરતાં ચોક ૨૭૪' × ૨૧૬' રીટ છે. મસ્જિદના લિવાનની લંબાઈ ૨૦૭ ફીટ અને પહોળાઈ ૧૦૦'—૫" છે. મહોરો ચઢતા ઉતરતી છે. વચ્ચે ભાગ સૈથી ઉંચો ૪૫ ફીટ છે. આ મસ્જિદનું વિશાળ કદ ચાલુ બાંધણીનાં કદનાં માપ મોટાં લઈને કરેલું નથી. પણ ચાલુ બાંધણીને બેવડી તેવડી કરીને બનાવેલું છે. એટલે સાધારણ રીતે મસ્જિદમાં ત્રણ (મોટા) અષ્ટકોણ ધ્રુમટની એક હાર હોય તેને બદલે પાંચ (મોટા) અષ્ટકોણ ધ્રુમટની હાર કરીને લંબાઈ મેળવી છે, અને એવી ત્રણ હારો કરીને પહોળાઈ મેળવી છે. બાર થાંભલાવાળા આ રીતે પંદર મોટા ધ્રુમટો થાય છે. નાના ધ્રુમટ જુદા છે. ધ્રુમટોના થાંભલાની હારની વચ્ચે છુટા થાંભલાની બીજી હાર એને નીરાળી પાડે છે. મલુકખાંનું લિવાનની વાયવ્ય બાજુએ છે. એના થાંભલા તથા અડધીઆ થાંભલા બાદ કરતાં મસ્જિદના લિવાનમાં ૨૫૨ મોટા છુટા થાંભલા છે. આગલા દરવાજામાં પેસતાં વચ્ચે ભાગ ઉંચો હોવાથી બે મોટા બેવડા કદના થાંભલા કરેલા છે. હિંદુ બાંધણીમાં ટુંકા થાંભલા થતાં મસ્જિદમાં એને ઉંચા લેવા માટે વચ્ચે નાની છાજલી (કોર્નીસ) જેવી ધાર મુકી ઉપર નીચે ધારમાં જે ફેર કરવામાં આવ્યો છે તેના દાખલા દરેક મસ્જિદમાં મળી આવે છે. લિવાન, મલુકખાંનું, પડાળીઓ, મંડપ વગેરેના છુટા આખા તથા અડધીઆ થાંભલા મળીને કુલ ૭૦૭ થાંભલા થાય છે એમ કહેવાય છે.

ફરગુસન કહે છે કે એક જ ભોંયતળીઆ ઉપર ૩૦૦ થાંભલા આંખને ખરાબ ન લાગે એવી રીતે ગોઠવવા એ સહેલું કામ નથી. દક્ષિણ હિંદમાં એવા મોટા ખંડ છે. પણ એમાં એક સરખું છેલું રાખીને ગોઠવેલા થાંભલા ભેતોં નીરસ (monotonous effect વાળા) લાગે છે. મેવાડનું સાદડીનું મંદિર, જેનું ચિત્ર અહીં આપ્યું છે, તે જુમામસ્જિદ બંધાઈ તે અરસામાં બંધાયું છે. એનું ભોંયતળિયું (plan) જુમામસ્જિદને

મળતું છે. પણ થાંભલાની રચના દક્ષિણના ખંડ જેવી નીરસ નથી પણ ગુચ્ચવણવાળી છે. જુમામસ્જિદમાં આ બંને રચનાઓનો સુંદર તોડ નીકળ્યો છે, થાંભલાની રચના રસવાળી છે અને એમાં ગુચ્ચવણ નથી. મસ્જિદના ચઢતા ઉતરતી મ્હોરાનું એના મીનારા ઉભા હશે તે સમયનું ચિત્ર અહીં આપેલું છે તે ઉપરથી એની લઘ્યતાનો ખ્યાલ આવશે. થાંભલાની રચના, અને દરવાજામાં પેસતાં મોટાં થાંભલામાં નાંખેલા તોરણથી અલંકારની રચીકર ગોઠવણી એ બધું દરવાજાવાળા ચિત્રમાંથી જણાશે.

ઉત્તમ સ્થાપત્યના ગુણો આ મસ્જિદમાં છે. એમાં પેસતાં જ ઈશ્વરપ્રાર્થનાનું એ સ્થળ છે એમ લાગણી થાય છે; પવિત્ર વાતાવરણમાં આવ્યા હોઈએ એવું લાગે છે. મનનો ગમે એવો ખળભળાટ બે ધડી દૂર થઈ જાય છે. મન ગંભીર બને છે. આવી અસર ઘણાને થયેલી છે. એમાંથી એક દાખલો અહીં આપીશું. રશિયાના ઝારની સાથે આવેલા પ્રિન્સ ઉયોસ્કી લખે છે કે: " Its dimentions are not particularly remarkable; but whether it is the colour of the stone of which it is built, or whether it is the infinite illumination that makes it look imposing, its appearance is remarkably original and striking. A bright forest of hundreds of pillars recedes it into the depths of the brilliant building. " આવી લાગણી જહાંગીર બાદશાહને થયેલી. બ્રીગ્સ વગેરે યુરોપિયનોને થયેલી. અલંકારાદિની દૃષ્ટિએ અમદાવાદમાં ખીલ મકાનો જુમામસ્જિદથી પણ ઉત્તમ છે, પરંતુ ઉત્તમ સ્થાપત્યના એક મોટા પ્રયત્ન તરીકે જુમામસ્જિદની ખાંધણી અગ્રસ્થાને બેસે છે. એમાં વિશ્રાંતિવાળું ગાંભીર્ય (repose) અસાધારણ છે. રંગની અસર બહુ સારી છે. અલંકાર ઉપર કાબુ (restraint) ઘણો છે, છતાં મનોહરતા ઓછી નથી. ઉત્તમ સ્થાપત્ય મન ઉપર શી અસર કરી શકે તેનો આ મસ્જિદ એક સારો નમુનો છે.

સરખેજનાં મકાનો સ્થાપત્યની નજરથી ખાસ જોવા જેવાં છે. ખરી રીતે એમાંનું એક મકાન, રોજ, મસ્જિદ, તળાવ, કે મહેલ નહિ પણ એ બધાનો આખોય સમૂહ જોવા જેવો છે. મકાનોનાં સમૂહ તરિકે હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન અવશેષોના સારામાં સારા નમુનાઓમાં એ સમૂહનું સ્થાન છે. રોજ ગુજરાતના રોજઓમાં સર્વથી મોટામાં મોટો છે. ૧૦૪ શીટના ચોરસ ઉપર એ બાંધેલો છે, વચલા ધુમટના ચોરસના સીધાણમાં આવતી થાંભલાની આખી યે હારો બેવડા થાંભલાની કરેલી છે. એ સિવાય રોજની ખાંધણી ખીલ અમદાવાદી રોજઓ જેવી છે. રોજ સામેનો મંડપ આખા ચોકમાં મનોહરતા ઉમેરે છે. પશ્ચિમ બાજુએ આવેલી મસ્જિદ સાદી પણ ઉત્તમ સ્થાપત્યના ગુણવાળી છે. અમદાવાદની મસ્જિદોમાં ફક્ત એ જુમા મસ્જિદથીજ નાની છે. એનો મ્હોરો સીધો અને સાદો છે. કમાન વાપરી નથી. થાંભલાનું કામ સાફ હિંદુ ખાંધણીનું છે. વિશાળ ચોકની આસપાસ પહાળીઓ, અને લિવાનમાં રીત પ્રમાણે

મહુક ખાનું છે. આ મરજીને એની સાદાઈ માટે યૂરોપીય લેખકો આગ્રાની મોટી મરજી સાથે સરખાવે છે. આ મરજીને મીનારા નથી. દક્ષિણની ભીંતમાં તળાવ બાંધી બારીઓ પડે છે.

તળાવની આસપાસ બધે મકાનો હતાં. હાલ ઉત્તર બાંધી મરજી અને રોજની મકાનો જ સારી હાલતમાં છે. દક્ષિણ તથા નૈઋત્ય બુધ્ધા બાંધીના મહેલો ખડેરની દશામાં છે. એટલે એ માટે કાંઈ લખવું નકામું છે. છતાં મકાનોના સમૂહની મનોહરતામાં એ વધારો કરે છે. તળાવની આસપાસનાં બીજાં મકાનો હતાં તે નાશ પામ્યાં છે.

દરિયાખાંનો ધુમટ:—અમદાવાદના રોજઓમાં આ રોજ ખાસ જુદો પડે છે. અમદાવાદના બીજા રોજ હોવામાં સુંદર છે. બાંધણીની સુંદરમાં આસપાસની જાળીઓની મનોહર વિવિધતા ઉમેરો કરે છે. ઘણે ભાગે બાદશાહો અને અમીરો પોતાના જીવતાં જ પોતાને માટે દરગાહ બંધાવતા. ફરગ્યુસ લખે છે કે અમદાવાદના રોજની કોમળ સુંદરતા બતાવી આપે છે કે અમદાવાદના સુલતાન, અમીરો વગેરેને મરજીની કલ્પના ભયંકર નહોતી પણ સુંદર હતી. મરજીની બીક ન હોય, જીંદગીમાં તપ અને ભક્તિથી એમણે મરજીનો ભય જીત્યો હોય એવું એ રોજઓની સુંદર બાંધણીથી જાણે વ્યક્ત થાય છે. દરિયાખાંના ધુમટમાં એવું નથી. એની બાંધણી ભારે અને બુલંદ છે. હિંદમાં બીજે સાધારણ રીતે આ જાતની બાંધણીના રોજ મળી આવે છે એમ ફરગ્યુસને માને છે. મરજીની ભયાનકતા એના સ્થાપત્યમાં જ વ્યક્ત થાય છે. એની બાંધણીનું સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ જે મહત્વ છે તે પાછળ જોવું છે. એનું માપ ૧૨૧ ફૂટ x ૧૧૬ ફૂટ રીટ છે. ભીંતોની જડાઈ ૯ રીટની છે. એ જ જાતની બાંધણી સરખેજ જતાં આજમખાં આજમખાંના રોજમાં હોવાય છે. પણ દરિયાખાંના ધુમટ કરતાં એમાં બહારથી જરા ભલકો કરેલો છે. ઘોળકામાં આવેલી અલકખાં ભોકાઈની મરજી પણ એ જ બાંધણીની છે.

ઉસમાનપુરમાં આવેલી સૈયદ ઉસમાન શામે ગુરહાનીની—મરજી સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ જોવા જેવી છે. એની સામેનો સૈયદ ઉસમાનનો રોજ મરજી કરતાં પહેલો બંધાયેલો છે. એમાં સરખેજની પેઠે વચલા ધુમટના ચોરસને લગતા થાંભલાની હાર બેવડી છે. મરજી રોજની બરોબર સામે બનાવેલી હોવાથી વેધ ન આવે માટે થાંભલાની રચના રોજને અનુકૂળ કરવામાં આવેલી છે. બેવડા થાંભલાની હાર રોજમાં તેમજ મરજીમાં બરોબર સામસામી છે. મરજી ૭૬ x ૪૬ રીટ છે. રોજે ૭૮ રીટના ચોરસ ઉપર બાંધેલો છે. આ મરજીમાં કમાન વાપરેલી નથી. મીનારા પહેલ વહેલા મરજીના છેડા ઉપર ખસેડાયા છે. અગાસી ઉપર જવાની સીડી પડખાના ઝડખામાંથી ભીંધી છે એ નવીનતા છે. મોરો સાદો ને સીધો છે, ચઢતા ઉતરતી નથી.

રાણી રૂપવતીની મસ્જિદ:-મીરજાપુરને રસ્તે આ સુંદર મસ્જિદ આવેલી છે. મસ્જિદની સાધારણ બાંધણી પ્રમાણે એનું લોન્ગટગિયું કરેલું છે. માપ ૫૬ ફીટ ૧૦૩ x ૪૬ ફીટ છે. મોટા ઘુમટના અષ્ટકોણનો વ્યાસ ૧૯ ફીટ છે. આ મસ્જિદ એના ઉપરદળના દેખાવમાં ખાસ જોવા જેવી છે, અલંકાર એમાં વાપર્યા છે, પણ એની ગોઠવણી એવી ઉત્તમ છે કે એમાં સફાઈ (refinement) બહુ જ લાગે છે. રંગની અસર આ મસ્જિદમાં સૌથી સારી લાગે છે. ગંભીરતા પણ ખરોખર જળવાઈ છે. ફરચુસ વગેરેના માનવા પ્રમાણે હિંદુ અને મુસલમાન સ્થાપત્યનો મેળ આ મસ્જિદમાં એવો તો સારી રીતે ખેડો છે કે બહુ જ અનુભવવાળી આંખ હોય તે જ એને જુદાં પારખી શકે. એના વચ્ચે યાંત્રણની કુંભીઓ ખાસ જોવા જેવી છે.

સુહાફિઝખાંની મસ્જિદ:-ધીકાંટાના રસ્તા ઉપર આ મસ્જિદ આવેલી છે. એમાં મીનારા છેડા ઉપર કર્યા છે. ખાનગી કુટુંબની મસ્જિદ હોવાથી એનું કદ ધણું નાનું છે. મ્હોરો સાંકડી કમાનોને લીધે અને કદના પ્રમાણમાં મીનારાની વધારે જડાઈને લીધે ઉત્તમ સ્થાપત્યના લક્ષણવાળો નથી એમ ધણાનું માનવું છે. મ્હોરાની કમાનોની ઉપર ખોટા દેખાવ પુરતા અરખા મુકેલા છે. મીનારા અલંકારથી ભરેલા છે. મ્હોરો આગળથી આવેા છતાં મસ્જિદ પાછળથી આકર્ષક લાગે છે. મસ્જિદનું માપ ૫૭ x ૨૪ ફીટ છે.

ઇસનપુરની મોટી મસ્જિદ:-એની બાંધણી માટે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. જુમા-મસ્જિદની પેઠે આસપાસ પડાળીઓ કરેલી છે. પણ વચ્ચે ચોકમાં એના બંધાવનારની દરગાહ છે. લિવાનનો મ્હોરો અમદાવાદની બીજી મસ્જિદો કરતાં જૂદો છે. એની પહોળાઈ ઓછી છે. માપ ૫૬ x ૩૪ ફીટ છે. આસપાસ કમાન વગરની યાંત્રણ વાળી પાંખો છે. વચ્ચે એક મોટી કમાનને બદલે ત્રણ નાની કમાનો છે. તેમાં વચલી કમાન અનેક વર્તુળોવાળી જયપુરી ઘાટની છે. મીનારા કરેલા નથી. આખીયે મસ્જિદ જોનારને ખાસ આકર્ષક લાગે એવી છે. ચોક સાથે માપ ૧૩૮ x ૧૦૭ ફીટ છે.

રાણી સિમીની મસ્જિદ:-આસ્તોડીઆ દરવાજે આ નાની પણ અસાધારણ સુંદર મસ્જિદ આવેલી છે. ઇ. સ. ૧૫૧૪ માં એ બંધાઈ છે. આ મસ્જિદ કેવળ હિંદુ બાંધણીની છે. એમાં કમાન કોઈ જગ્યાએ કરેલી નથી. એમાં ઉત્તમ સ્થાપત્યના પાછળ વર્ણવેલા બધાંયે ગુણો છે. ફરચુસનના શબ્દોમાં એ જોઈએ:-

".....one of the most exquisite buildings in the world. It is also one of the most perfectly Hindu of all the buildings of this city, no arch being employed anywhere, either constructively or for ornament. The charm of this building resides in two things. First, the completeness and unity of the design; every

form and every detail is designed for the place where it is put, and is appropriate to that place. And next the fact that all the details are beautiful in themselves, and just sufficient to relieve and accentuate the construction, without concealing or interfering with it. It would of course be absurd to compare such a building with Parthenon, or one of our great Gothic Cathedrals: but, it is architecturally, a more perfect building than the Erechtheion at Athens; and though we have some Gothic Chapels of greater beauty, there probably is not one that would not look coarse and plain if placed side by side with this mosque.

આ મસ્જિદમાં લાવણ્ય અસાધારણ છે. અલંકાર એવા વિવેકથી મુકાયા છે કે કાલ્પ (restraint) જળવાવા સાથે સફાઈ (refinement) બહુ જ લાગે છે. આ બધા ગુણને લીધે આ મકાનને મસ્જિદોમાં રત્ન-મસ્જિદ નગીના-કહેવામાં આવે છે.

સીદી શહીદની મસ્જિદ:—આ મસ્જિદને સીદી સૈયદની મસ્જિદ પણ કહે છે. એની લંબાઈ ૬૮ અને પહોળાઈ ૩૮ ફીટ છે. એની બાંધણી અમદાવાદી બાંધણીથી જુદી પડે છે. બાર થાંભલાના અષ્ટકોણ ધ્રુમટ કરેલા નથી. સીધા થાંભલાની હાર ઉપર કમાનો કરી ઉપર અગાશી અગર ચપટા ધ્રુમટ કરેલા છે; એટલે વચલી હારના થાંભલા ઉપર ચાર ચાર કમાનો ઉતારેલી છે. આવી કમાનોની બાંધણીથી મસ્જિદની ઉંચાઈ થાંભલાને બેવડા કર્યા વગર આવી શકી છે. હિંદુસ્થાનમાં આ નતની બાંધણી ઘણી જગ્યાએ છે. અમદાવાદમાં મુહુમ્મદ ઘોસની મસ્જિદમાં તથા શાહુઆલમના રોબની મસ્જિદમાં આવી નતની બાંધણી છે. આવી કમાનોથી અગાશી કરવાની બાંધણીને લીધે આ મસ્જિદને ઇ. સ. ૧૫૫૦ પછી બાંધાયેલી માની શકાય છે. કમાનોની અગાસીને લીધે મહારો સીધો છે, અને પ્રકાશ વગેરેની સગવડ બીજી મસ્જિદોની પેઠે માળ કરીને કરેલી નથી. પાછલી ભીંતમાં અને પડખાંની ભીંતમાં મોટી કમાનોમાં પત્થરની જળીઓ પ્રકાશ માટે કરેલી છે. પડખાંની ભીંતોમાં અને પાછલી ભીંતમાં છોડાની જળીઓમાં ભૌમિતિક આકૃતિઓ કરેલી છે; પરંતુ પછીતની બે જળીઓમાં તાડ વગેરે ઝાડની મોટી આકૃતિઓ અસાધારણ બારીક કારીગરીથી કરેલી છે. આ જળીઓ ૧૦ ફીટ ૪ ઇંચ રીટના માપની છે, અને લાલ રેતીઆ પત્થર છુટા છુટા કોતરીને મેળવીને આખી બનાવેલી છે, એ જળીઓ આ મસ્જિદનું અને અમદાવાદનું ભુષણ છે. એને લીધે અમદાવાદ હિંદમાં નહિ પણ આખી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ છે.

કારીગરે પોતાની કુશલતા જળીઓમાં કાલવી દીધી છે. જળીઓનું કદ મોટું હોવાથી અને એમની જગ્યા ભીંતમાં છેક ઉંચે હોવાથી, તથા આ રીત તદ્દન નવી હોવાથી એમાં

કાષ્ટ (restraint) નો ભાગ થતો નથી. એક નવા જ પ્રકારના અદ્ભૂત અલંકારથી ઉભરી શોભા વધે છે. ઝાડની જાળીઓ ભેવામાં જ મન એટલું પરોવાઈ જાય છે કે મસ્જીદના અલંકાર તરીકે એ વખતે એવું ભાન થતું નથી. મસ્જીદનો મ્હોરો સાદો છે. મીનારા અષ્ટકોણી બીજી મસ્જીદોથી જુદી ભતના છે, અને કેવળ સાદા છે. થાંભલા પણ ચોરસ ને સાદા છે. પણ મીનારામાં સીડીના દ્વારની ઉપર, અને થાંભલામાં કમાનો મળે છે તે જગ્યાએ જે સુંદર અલંકાર મુક્યા છે તે સાદાઈમાં અસાધારણ સફાઈ (refinement) બતાવે છે.

સાહુપુરમાં શેખ હસન મુહમ્મદ ચિશ્તીની મસ્જીદ નાની પણ ઘણી રમણીય છે. એ સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બની છે તેથી અધુરી રહેલી છે. એના મીનારા બે છેડે પહેલાંની મસ્જીદોના ધાટના હિંદુ આકારના ખુલ્લાઓ વાળા છે. એના ગોખની નકરી અમદાવાદમાં સર્વથી સુંદર ગણાય છે. બાકીનું કામ સાદું છે, પણ મ્હોરામાં નવ કમાનોમાંથી વચલી પાંચ કમાનો જટલા ભાગ ઉપર મેડો કરેલો છે એ નવીનતા છે. આ મેડાની બાંધણીથી મસ્જીદની મનોહરતા ઘણી જ વધે છે.

મુહમ્મદ ઘોસ સાહેબની મસ્જીદ સારંગપુરમાં આવેલી છે. જુવાનપુરી બાંધણીના અમદાવાદી નમુના તરીકે એ ખાસ ભેવા જેવી છે. જુવાનપુરી બાંધણીમાં મીનારાને બદલે વચલી કમાન બહુ ઢાંચી લઈ જાય છે. અને એમાં જોઈએ તેવું નાકું દ્વાર મુકે છે. અમદાવાદમાં આ જુવાનપુરી બાંધણીનો નમુનો જરા વિચિત્ર છે. એની વચલી કમાન (propylon) ૪૮ ફીટ ઢાંચી અને ૪૩ ફીટ પહોળી હતી. ઇબ્નેર ખાતાએ આજે તે ઉતારી લીધી છે અને એ જગ્યાએ કાંગરા મુકી દઇને જૂના ધાટનું ભાન પણ ન થાય એવું કરી નાંખ્યું છે. ચિત્રમાં ઢાંચી કમાન સાથે ગઈ સદીમાં જે આકાર હતો તે આપ્યો છે. જુવાનપુરી ધાટમાં મીનારા થતા નથી છતાં અમદાવાદમાં આ મસ્જીદને મીનારા કરેલા છે. એક મીનારો ઉત્તર તરફનો જ હાલ ઉભો છે. એ નીચેથી ખુલ્લાવાળા હિંદુ આકારનો છતાં ઉપરથી અષ્ટકોણી, સાદો તથા અનેક ગોખલાઓ વાળો છે. એમાં ટોચ સુધી જવાની સીડી નથી. મસ્જીદની બાંધણી અંદરથી સારી છે. અગાશી સીદી શહીદની મસ્જીદની પેઠે કમાનો ઉપર ટેકવેલી છે. કમાનો છતને અડે છે ત્યાં બાંધણી ખાસ ભેવા જેવી કરેલી છે.

વાવ અને તળાવ: વાવ અને તળાવને માટે પાછળ આવી ગયું છે. વાવ તો ગૂજરાતની વિશેષતા છે, અને હાલ રહેલાં અવશેષોમાં અમદાવાદની દાદાહરીની વાવ અને અડાલજની વાવ એ બે સર્વથી સુંદર નમુના છે. માતા ભવાનીની વાવની હિંદુ કુંડના પગથીઓની રચના વાવોની બાંધણીમાં વિવિધતા ઉમેરે છે. વાવો હાલ કોઈ બંધાવતું નથી. પણ રચાપત્યના ઇતિહાસમાં એનું સ્થાન ઓછું નથી. હિંદુસ્તાનના સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ ગૂજરાતી વાવોથી ગૌરવવાળો બને છે. માતા ભવાનીની વાવ છેક સાદી છે. દાદાહરીની વાવમાં અલંકાર વાપર્યો છે, પણ મુસલમાનોનાં મકાનો જેવી

સાદાઈ જળવાઈ છે. અડાલજની વાવ હિંદુએ બંધાવી છે, એટલે એમાં અલંકાર વધારે છે પણ એથી સફાઈનો ભગ થતો નથી. બન્ને વાવોમાં અસાધારણ લાવણ્ય સાથે ગંભીરતાની અસર જણાઈ આવે છે. બન્નેના કદમાં બહુ ફેર નથી. લંબાઈ ૨૪૧ થી ૨૫૧ ફીટ અને પહોળાઈ ૪૦ ફીટ જેટલી છે. રચાપત્થમાં રસવાળા દરેક જણે આ બન્ને તથા માતા ભવાનીની જેવા જેવી છે.

તળાવોમાં કાંકરિયા તળાવનું રચાન બહુ હંચું છે. સોળ અને સત્તરમી સદીના મુસાફરો એને જોઈને મુગ્ધ થયા હતા. એમાં વચ્ચે ફરેલા બકરચલમાં મકાન બાંધી એને પુલથી કિનારા સાથે જોડી દેવાની રીત ખાસ આકર્ષક છે. હિંદુસ્તાનમાં બાંધેલા તળાવોમાં કાંકરિયાનું રચાન આજે પણ અગ્ર પંક્તિમાં ગણાય છે. એક સરખી ૧૯૦ ફીટ લંબાઈની બાળુઓનું એ બહુકોણ તળાવ છે. એનો વ્યાસ ૬૮૩ ફીટનો છે. રચાપત્થની દૃષ્ટિએ એની રચના ઉપરાંત એમાં પાણી લાવવા માટે કરેલી ગરણી અને ગરનાળું એ ખાસ જોવા જેવાં છે.

મોગલાઈનાં મકાનોમાં શાહીબાગ, આબમખાંનો મહેલ (પોરટ ઓફીસ), નવાબ સુલ્તનખાંની મસ્જિદ અને નવાબ સરદારખાંની મસ્જિદ એટલું ખાસ જોવા જેવું છે. અલંકારનું સ્વરૂપ મોગલાઈનાં મકાનોમાં બદલાઈ ગયું છે. એનું હિંદુત્વ ધણે ભાગે ઓછું થાય છે. સાદાઈ હદ કરતાં વધારે આવે છે. પાછળ વર્ણવેલી મોગલાઈ કમાનો બે બિંદુવાળી ગંભીર અમદાવાદી કમાનોનું રચાન લે છે. મકાનના કદને અનુકૂળ મોટા દરવાજા કરી અંદર નાનું દ્વાર મુકવાની દિલ્હી આગ્રાની રીત દાખલ થાય છે. દિલ્હી આગ્રાના દરવાજાઓનું નાનું અનુકરણ આબમખાંના મહેલના મુખ્ય દરવાજામાં દેખાય છે. અસાધારણ સાદાઈ અને ભવ્યતા તથા ગાંભીર્યમાં આ મોગલ રચાપત્થ કોઈ રીતે ઉતરતું નથી. અમદાવાદનાં અર્ધગોળ ધ્રુમટને બદલે ગોળ પરપોટા જેવા અને પ્રમાણમાં મોટા ધ્રુમટો મોગલાઈમાં થવા લાગ્યા. તેના નમુના સુલ્તનખાંની મસ્જિદમાં અને સરદારખાંની મસ્જિદમાં દેખાય છે.

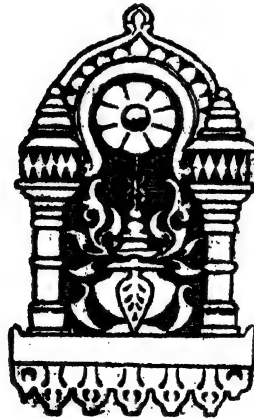
મોગલ સમયના પાછલા ભાગમાં કાનપુર દિલ્હીને રસ્તે **બંગાળી આકારના ધ્રુમટો** વાળાં મકાનો અમદાવાદમાં દાખલ થયાં. બાંધણીમાં આ નતનાં છાપરાં કે ધ્રુમટો ધણાં મનોહર લાગે છે. શાહીબાગમાં એના સુંદર નમુના માધવલાલ ઓર્ડીંગ આગળ છે. હાલ જો આ ધ્રુમટોનું અનુકરણ આપણાં મકાનોમાં છતાં ઉપરના ઓરડા ઉપર, બુરજો ઉપર, છત્તાંનાં છાપરાં તરીકે, કે ગરખાનાં છાપરાં કે વાહાટીયાં તરીકે કરવામાં આવે તો ધણું સુંદર લાગે. અમદાવાદના રચાપત્થમાં આ નાના રોજાઓનું રચાન આ વિચિત્ર પણ સુંદર ધ્રુમટોને લીધે હંચું છે.

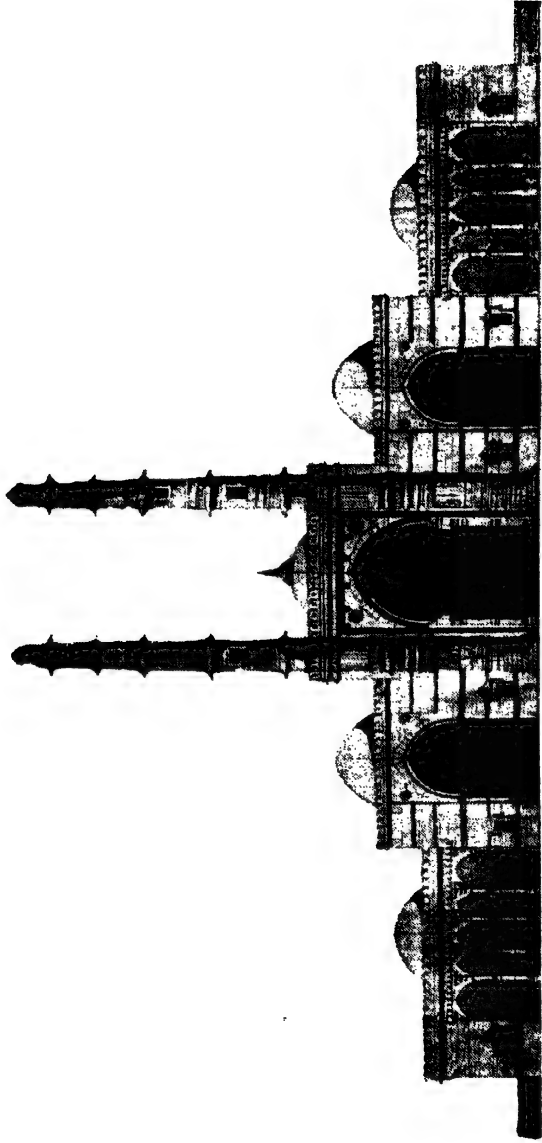
ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધમાં બંધાયેલાં મકાનોમાં **હીસિંહનું મંદિર** અને **સ્વામીનારાયણનું મંદિર** મુખ્ય છે. એમાં બાંધણી અસલ હિંદુ મંદિરના ધાટની છે. હીસિંહનું મંદિર આબુનાં મંદિરોનું સાધારણ પત્થરનું અનુકરણ છે, પરંતુ એનો આગલો મંડપ એમાં નવીનતા પૂરે છે. આગલો મંડપ, મુખ્ય મંદિર અને ગભારો,

તથા આસપાસનાં ભિનાલયો એ બધાનો મેજ (balance) એવો ઉત્તમ રીતે બેઠો છે કે આખું ચે સાથે બેતાં આંખને રમ્ય લાગે છે, અને બહાર તેમજ અંદરથી જુદા જુદા દેખાવ આપે છે. ફર્યુસન લખે છે કે: " Each part goes on increasing in dignity as we approach the sanctuary. The exterior expresses the interior more completely than even a Gothic design: and whether looked at from its courts, or from outside it possesses variety without confusion, and an appropriateness of every part to the purpose for which it was intended. " આખુના મંદિરોનું કામ અસાધારણ સુંદર છે અને એની ભેડી હિંદમાં બીજે કાંઈ ચે મળતી નથી. પરંતુ એનો બહારનો ભાગ અંદરના ભાગને આટલો વ્યક્ત કરતો નથી એ નોંધવા જેવું છે.

સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં મંદિર સાથે આસપાસનાં મકાનોની રચના અદ્ભૂત છે. એનાં છબ્બં લાકડાના થાંભલા, ખારીઓ અને ઝરખા વગેરેથી ઉત્તમ રચાપત્યના બધા ગુણ એમાં હોય એમ જણાઈ આવે છે: ભવ્યતા પણ ધણી જ લાગે છે.

આ સિવાય ગઈ સદીના ઉત્તરાર્ધ તથા આ સદીમાં બંધાયેલાં દેશી વિલાયતી ઢબનાં મકાનો ધણાં છે. એની વીગતમાં અહીં ઉત્તરીશું નહિં. રણછોડલાલ હાધરકુલ અને ગૂજરાત કોલેજ તથા હાલના બંગલાને લગતાં રચાપત્ય વિશે તો હાલના કલા-જીવનો (schools of Art) માં ધણું શીખવાય છે. દેશી રચાપત્યમાં ભાવપૂર્વક શીખવવામાં આવતું નથી. એટલે જૂનાં મકાનોની આટલી વીગત અહીં આપી છે. વધારે વીગતને માટે ડૉ. બર્નેસના આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના ગ્રંથમાં જોવાની જરૂર છે. ફર્યુસનના ગ્રંથમાંથી પણ જાણવાનું મળે છે. ભાવપૂર્ણ લખાણ ઇ. બી. હેલ્લના ગ્રંથોમાંથી મળશે. વધારે રસ હોય એને એ ગ્રંથો જોવા વિનંતિ છે.

૧ જીઆ મહિજદના મીનારા ઉભા હશે તે વખતનો શિવાનના મહેરાનો દેખાવ
(વચ્ચલી કમાનની પહોળાઈ રસ્તે ફીટ છે એ સ્ટેલ પ્રમાણે આ ચિત્રનું માપ સમજ સેવું)

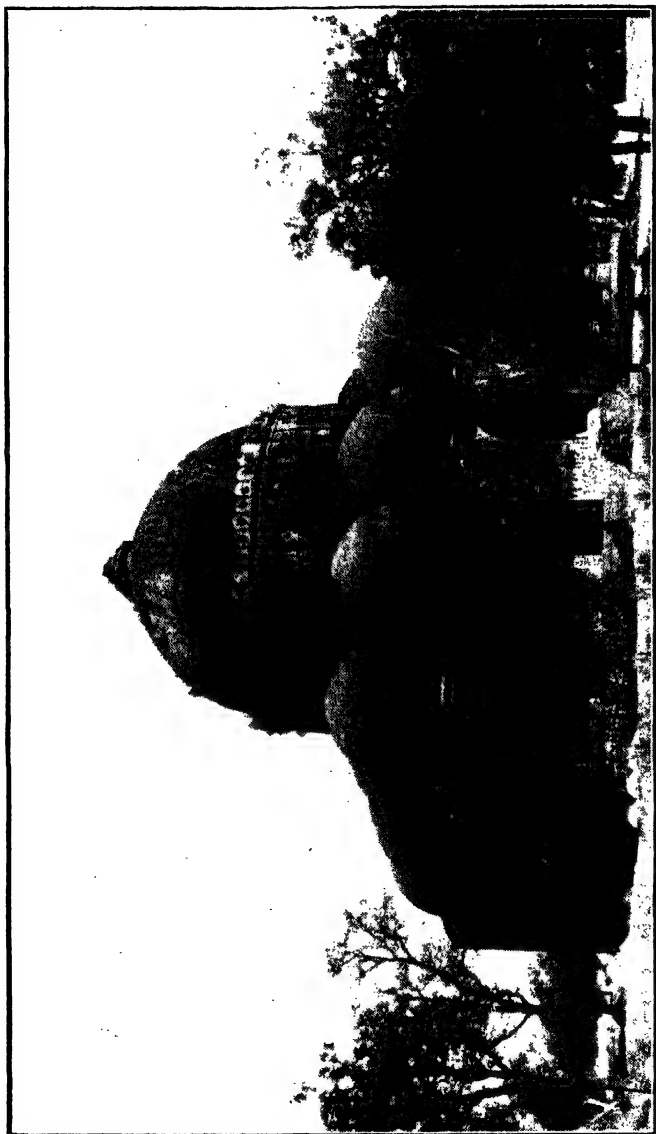

૨ જુમા મદ્રિસદના લિવાનનો મુખ્ય દરવાજો

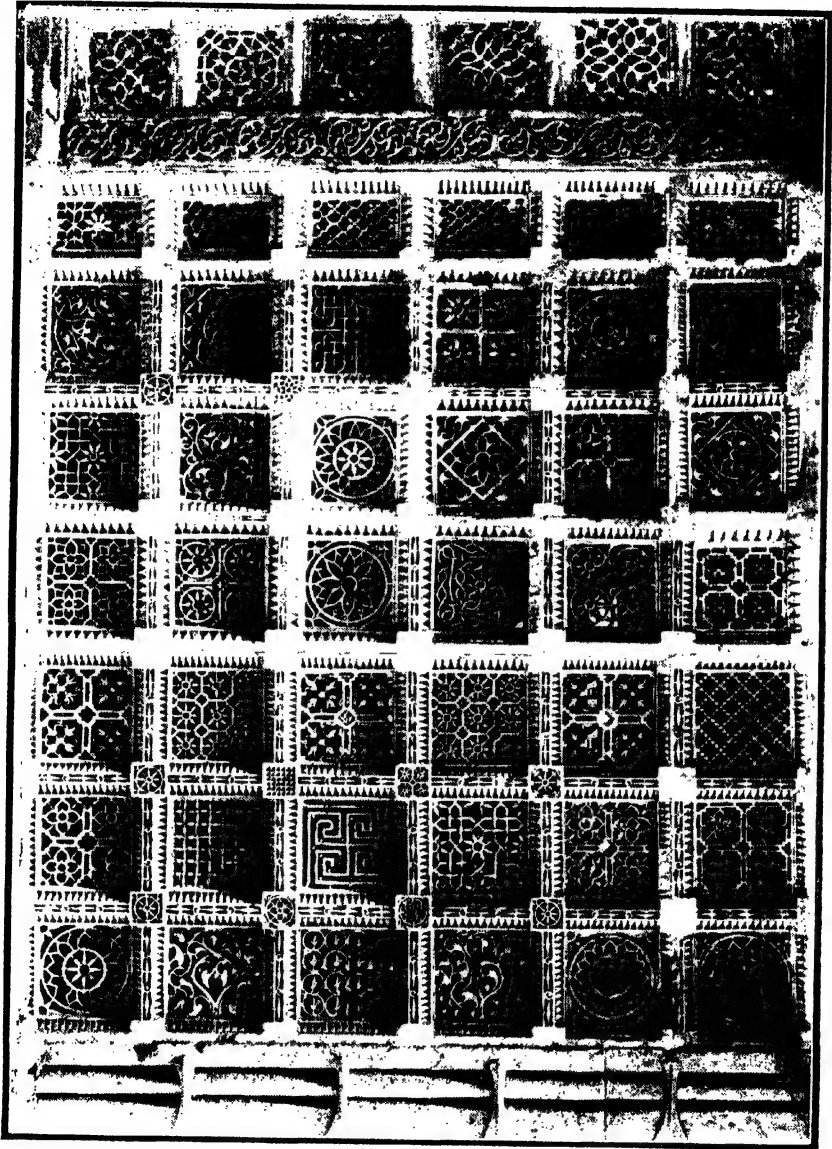
૩ રાણી દેવવતીના મંદિર

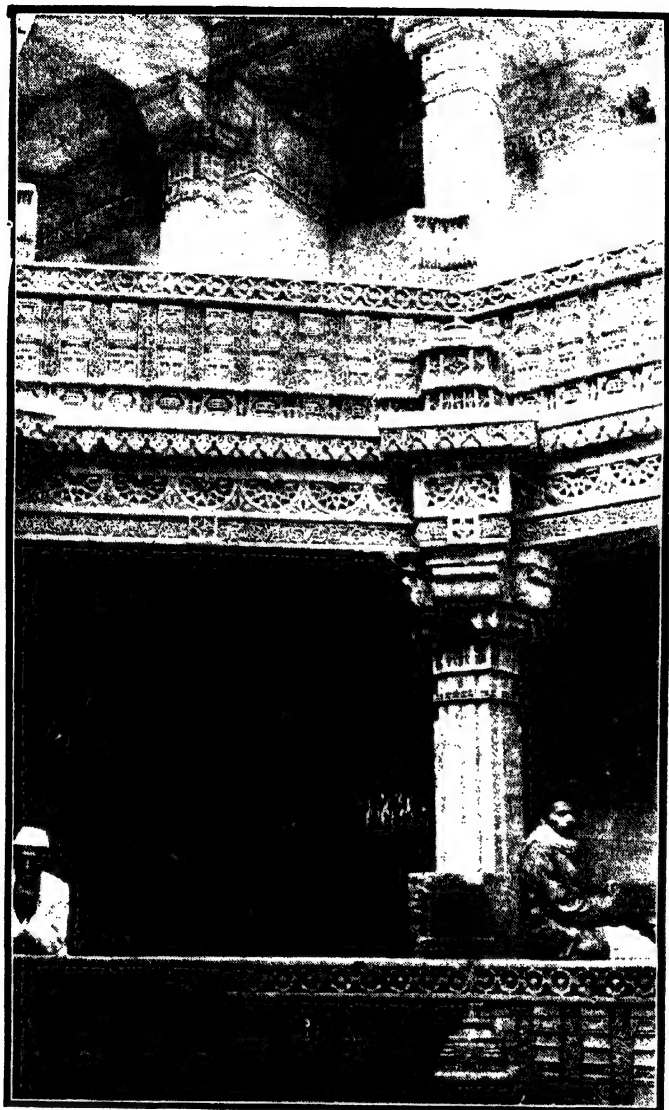
४ हरियाणानि धुमद

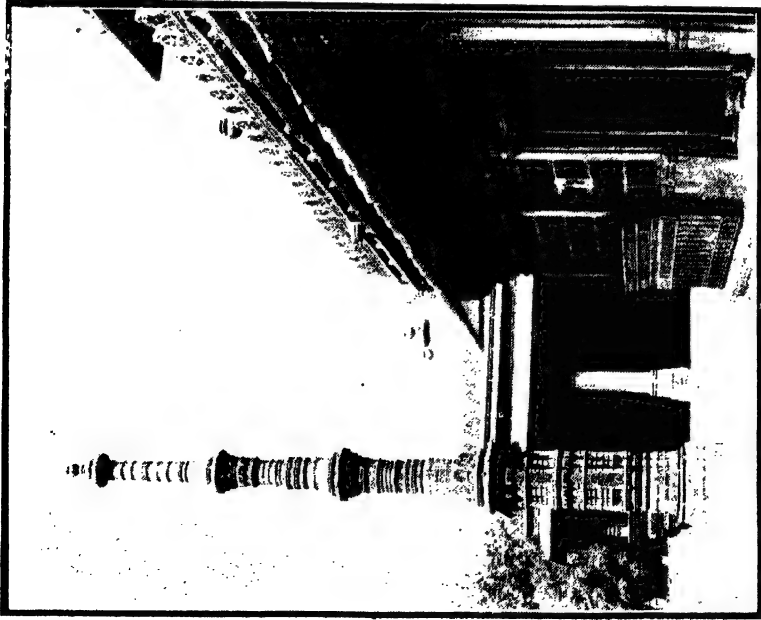
૫ શાહ્યાલસના રોળનાં મકનો : વિહંગદર્શન (મથાળે) મીનારાની ટોચથી રોળનું દરયઃ
(ડાબી બાબુકો) રોળને લગતાં મકનો તથા મીનારાનું દરયઃ (જમણી બાબુકો) શાહ્યાલસના રોળનું પ્રવેશદ્વાર.

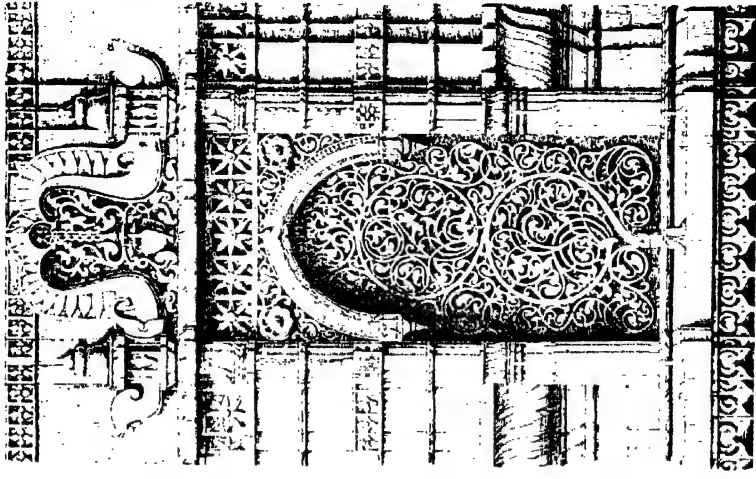
ક શાહઆલમના રેશમની પથરની વાળી

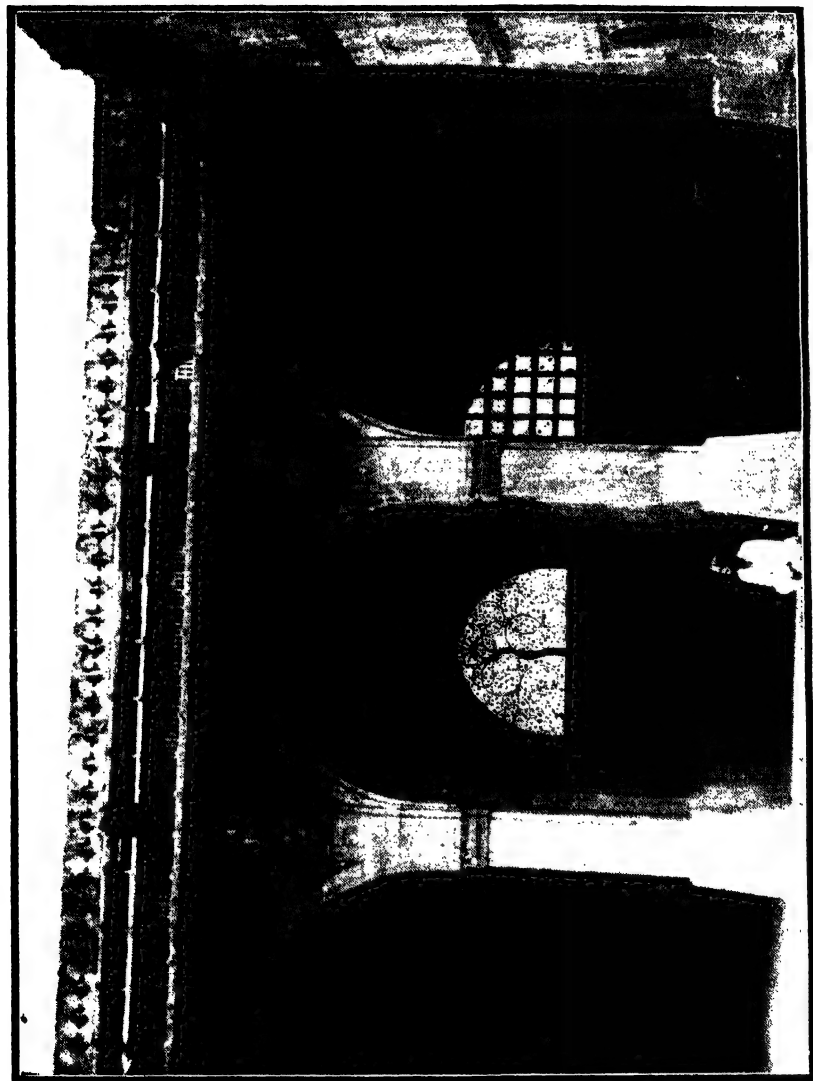
૭ અડાલજની વાવ : અમદાવાદ કુવે

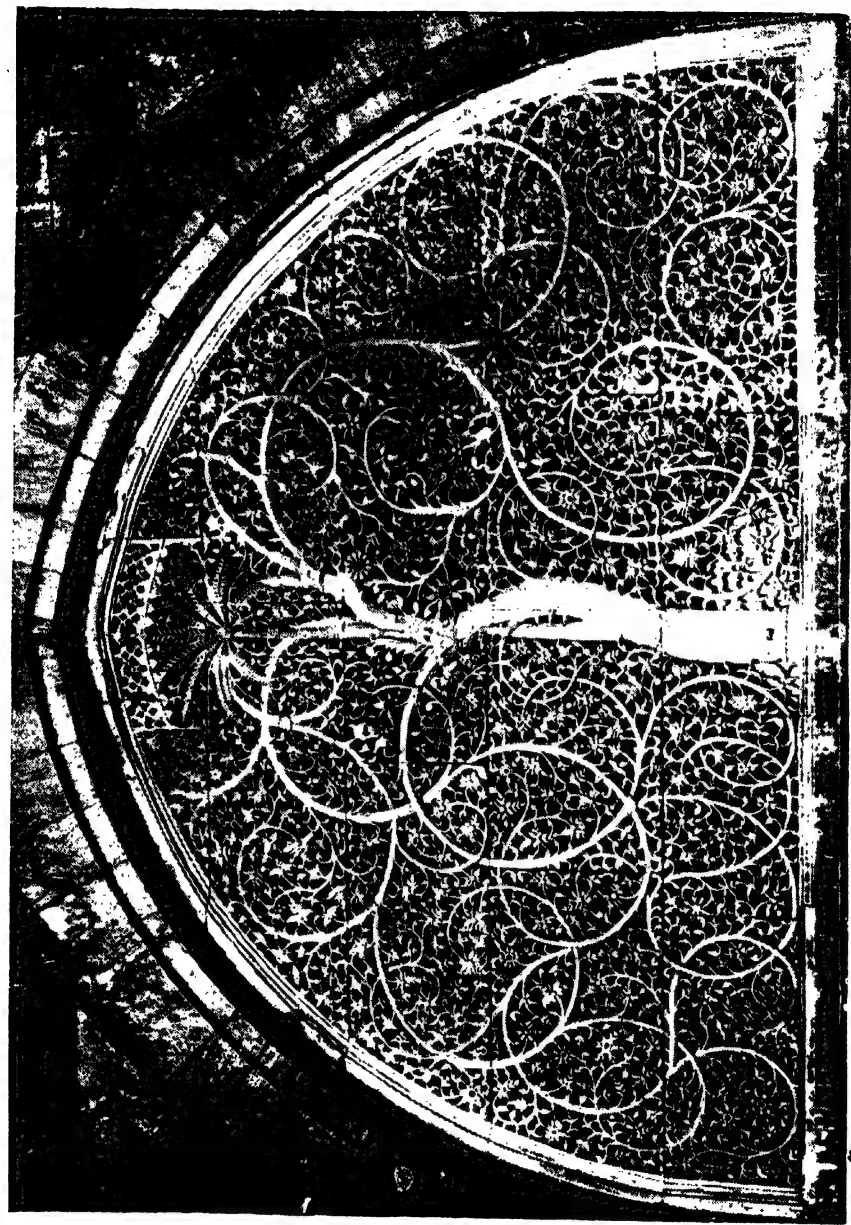
૮ રાણી સિમીની મરિજદ તથા રોળે

૯ શાહપુર હસન સુહરમદ ચિશ્તીની મરિજદો ગોળ

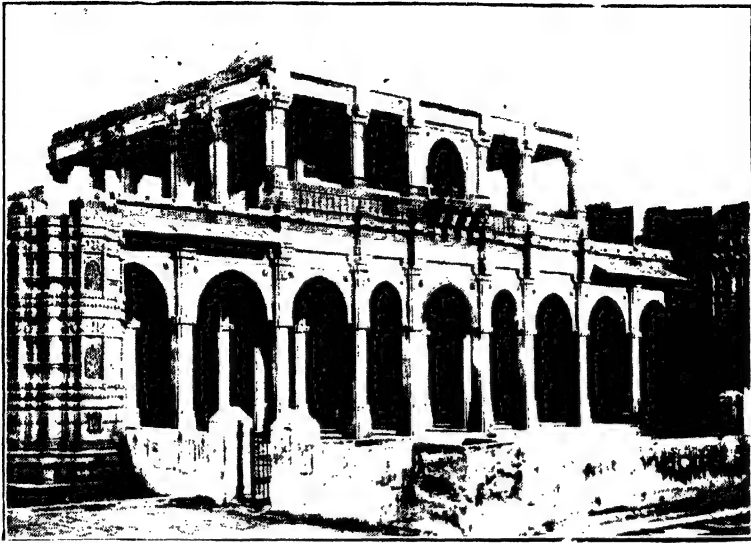

૧૦ લાલ દરવાજે સીદી શહીદની મસ્જિદ

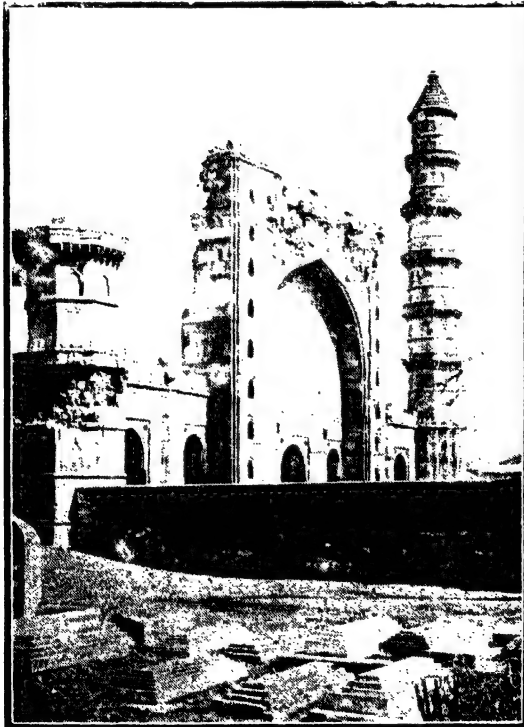

૧૨ લાલ દરવાજા સીંદી શહીદની મસ્જિદની ગચ્છ ભાગ (ગચ્છ ભાગની)

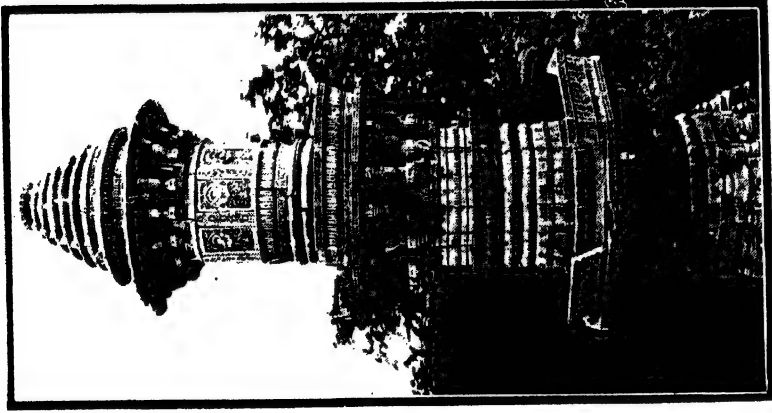

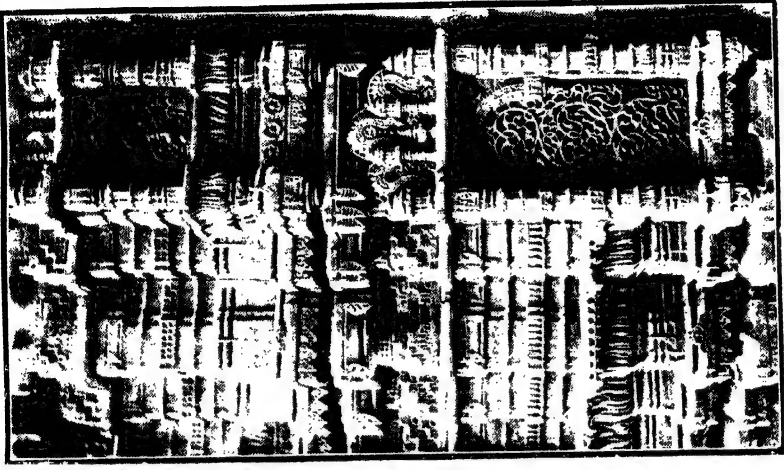
૧૨ શાહપુર: હસન મુહમ્મદ ચિશ્તીની મસ્જિદ

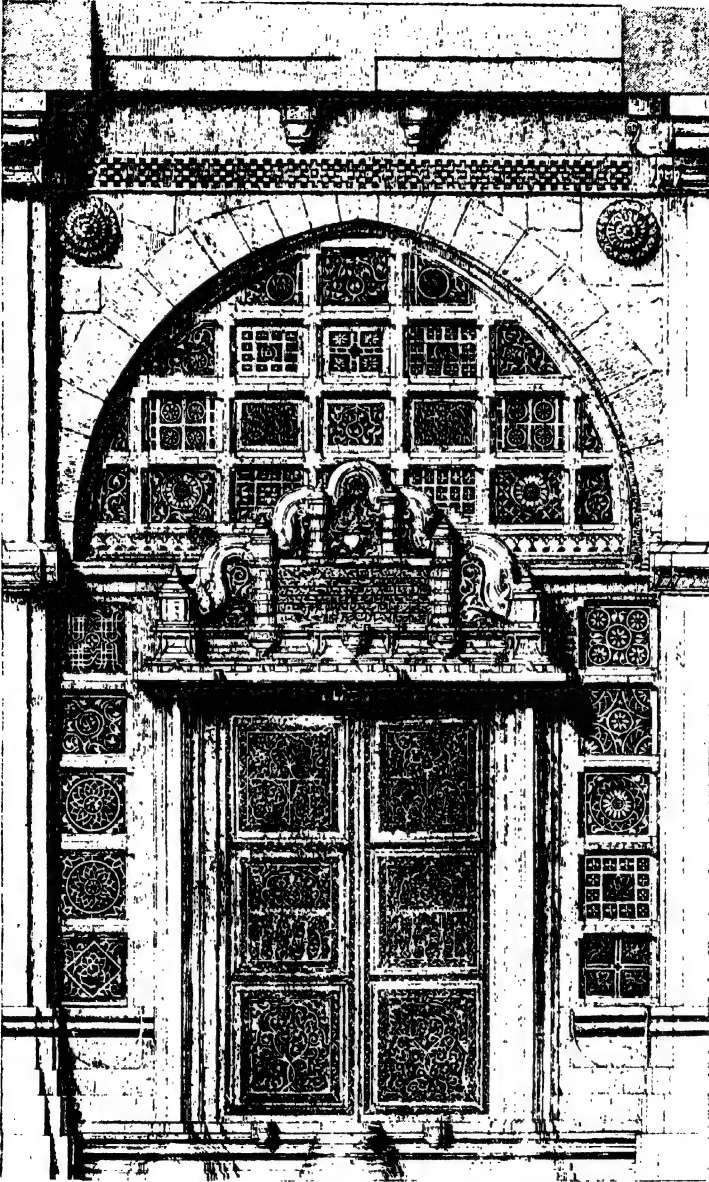
૧૩ મુહમ્મદ ઘોસની મસ્જિદ: સારંગપુર

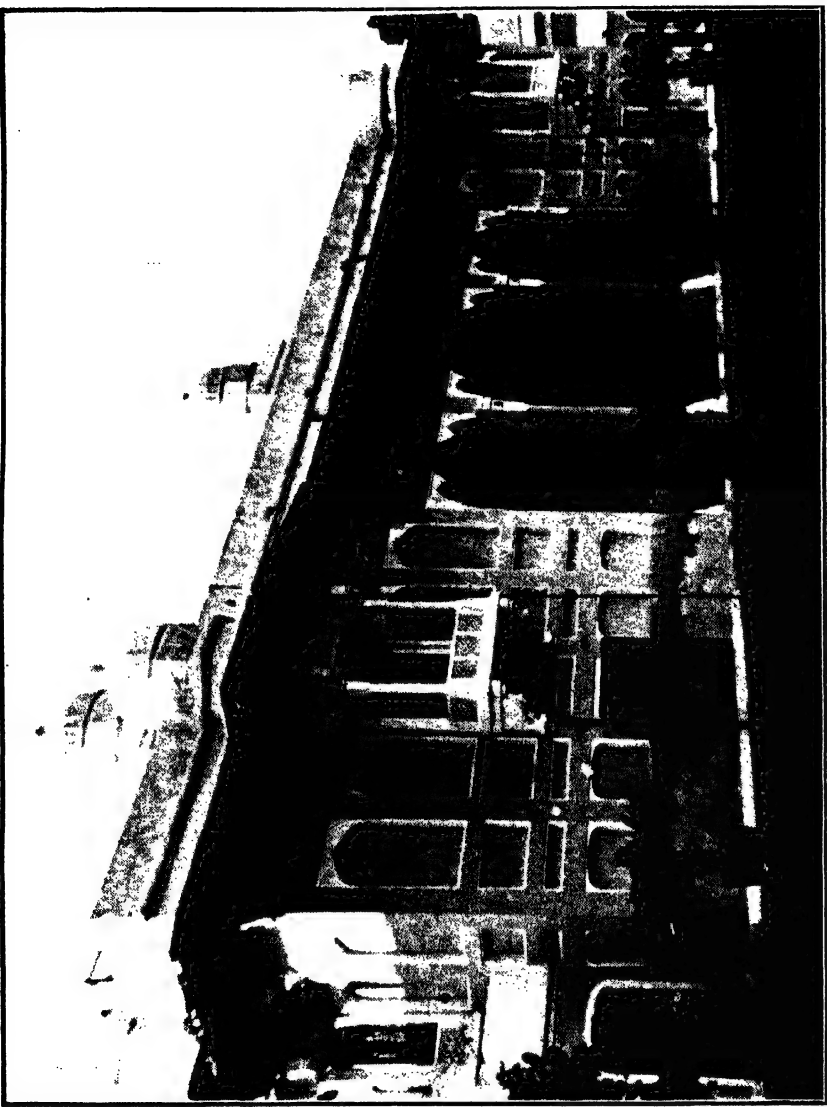
૧૪ સુહાશિકાપાની મસ્જિદનો મીનાર
(કપરતો ભાગ)

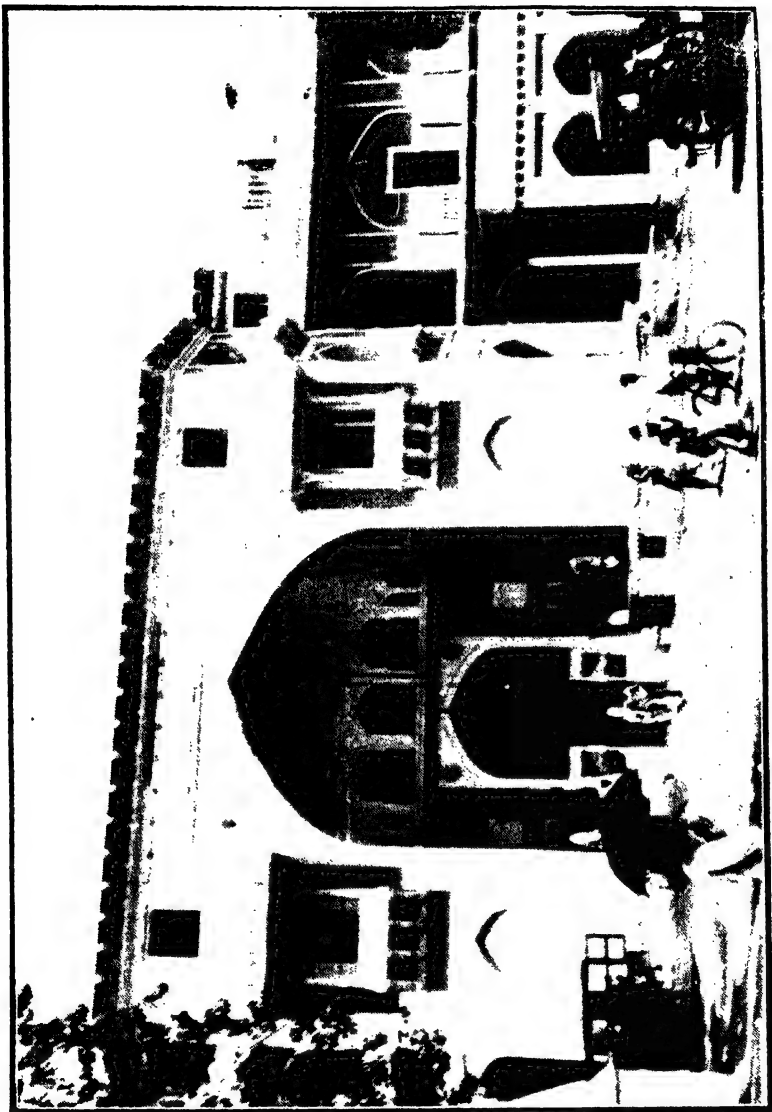
૧૫ શાહપુર મસ્જિદનો મીનાર
(મિદિ મંદિર નેવા બુલો બાતલે છે)

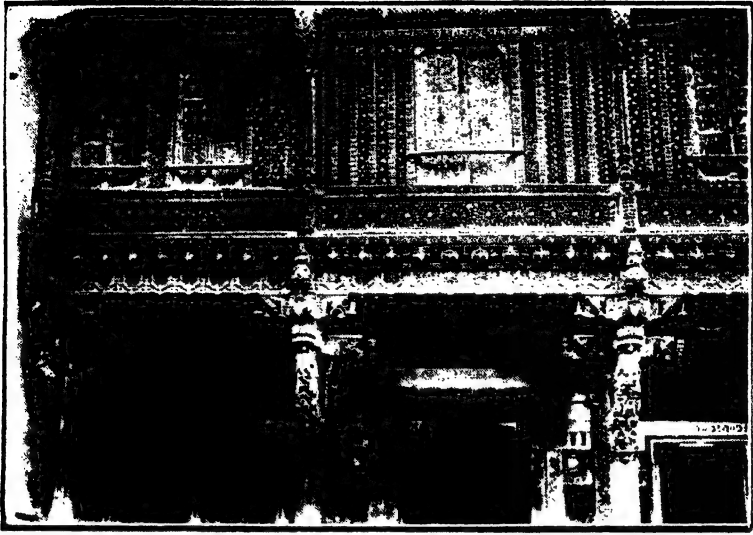
૧૬ શાહઆલમના રોજાનું મુખ્ય દ્વાર અને પિત્તળની જાળીનાં કમાડ

૧૭ શાહીમાગનો મહેલ (નદી બાજુથી)

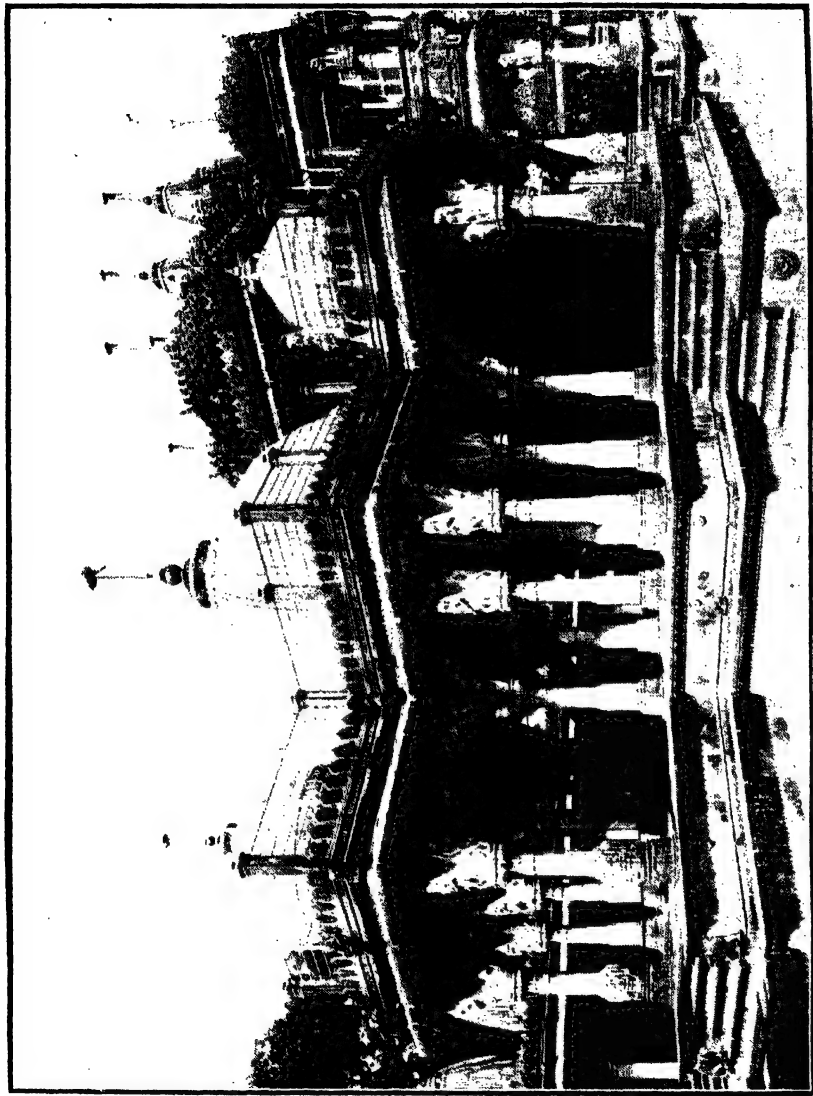
૧૮ આજમખાનો મહેલ : હાલ પોસ્ટ ઓફિસ

૧૯ પાચીઆની યોળમાં બાલાભાઈ મંછારામના ઘરનો મહેરો (૧૦૦ વર્ષ જુનું)

૨૦ હાજી પટેલની યોળમાં શેઠ બાલાભાઈ કેવળદાસ
ટંકશાળવાળાના ઘરના ટેકા (૮૫ વર્ષ જુનું)

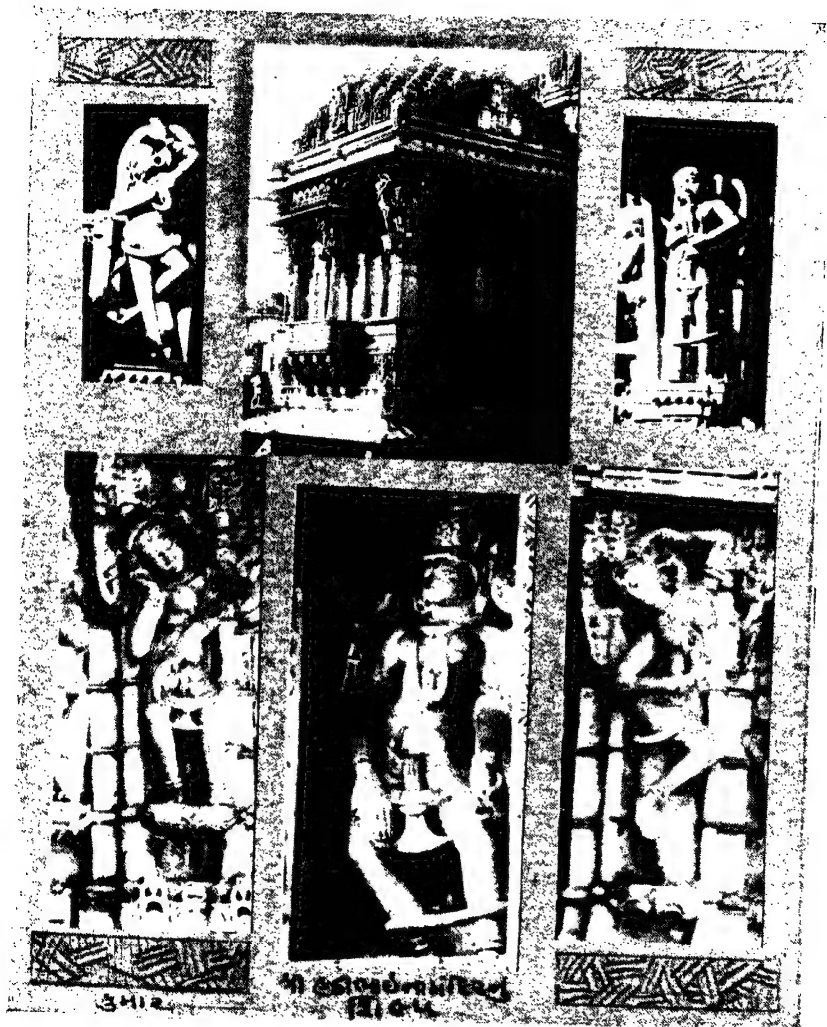

૨૧ દિલ્લી દરવાજા આગળ શેઠ હડીમિહનું મંદિર

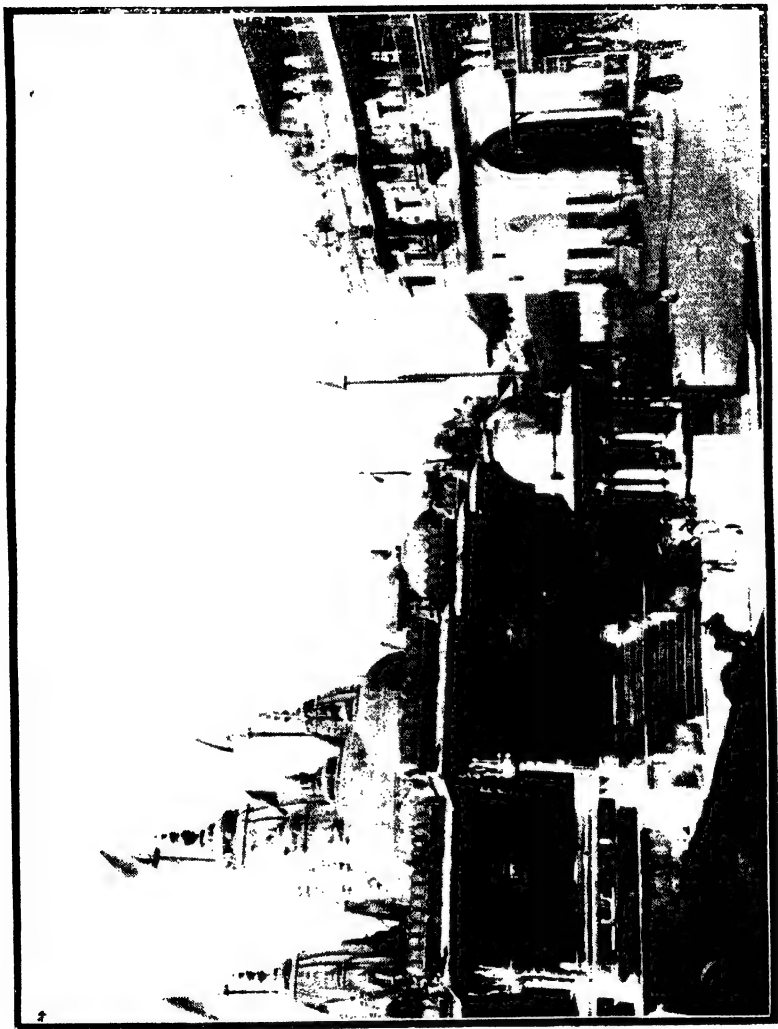

૨૨ હઠીસિહના મંદિરના વિમાનનો ભાગ

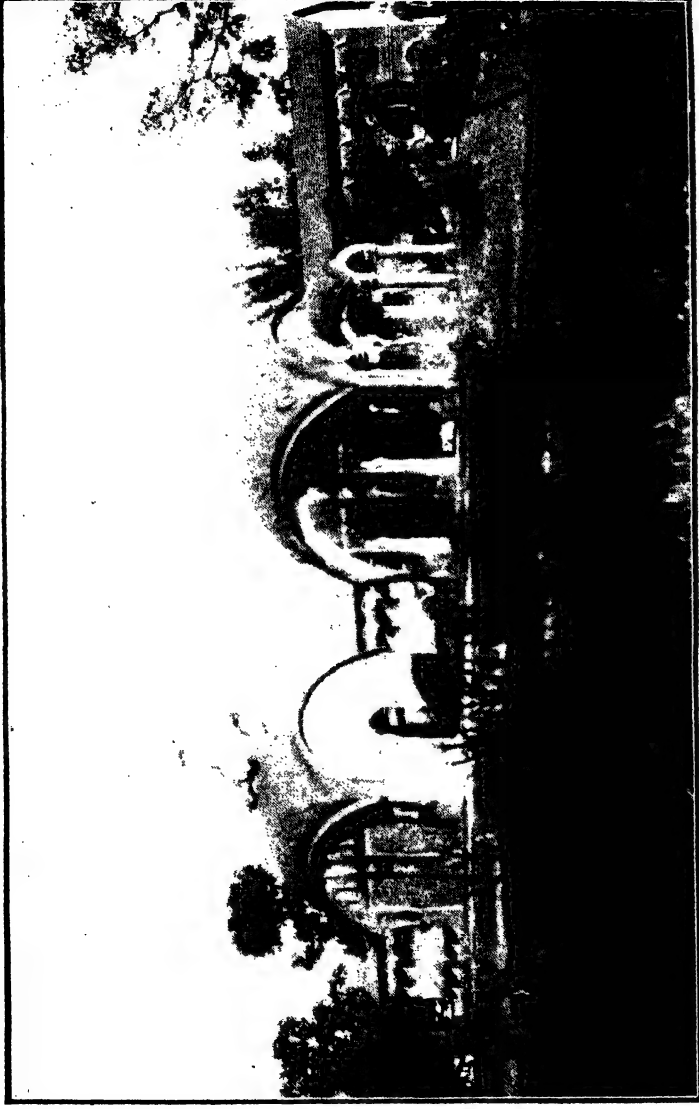

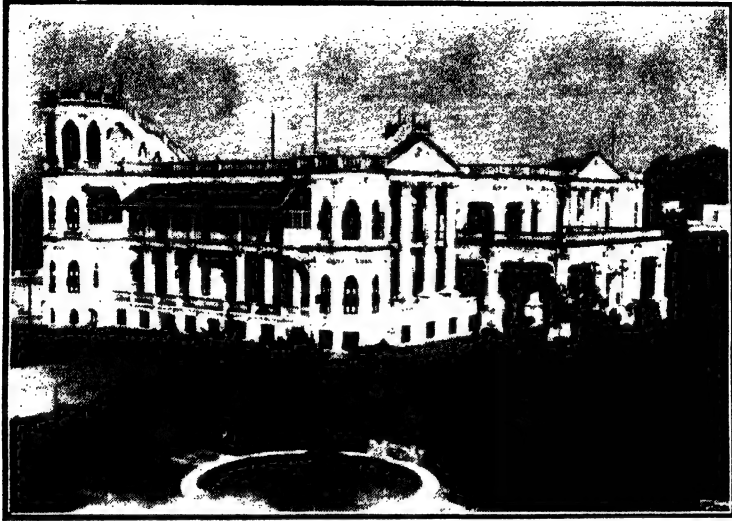
૨૩ હડીસિંહના મંદિરમાંની સુંદર શિલ્પમૂર્તિઓ

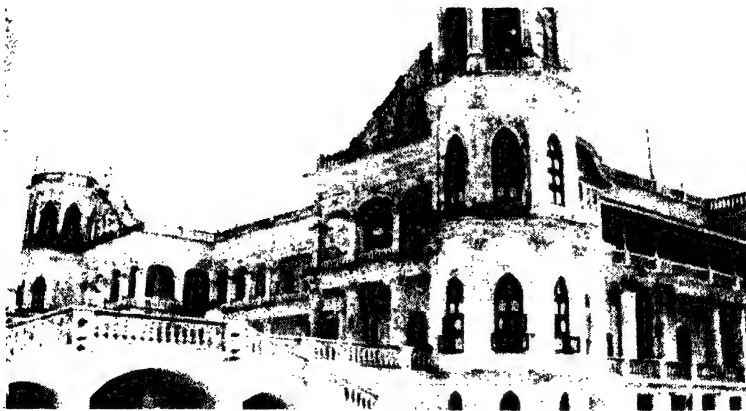
૨૪ નવામીનારાયણનું મંદિર અને દરવાજો

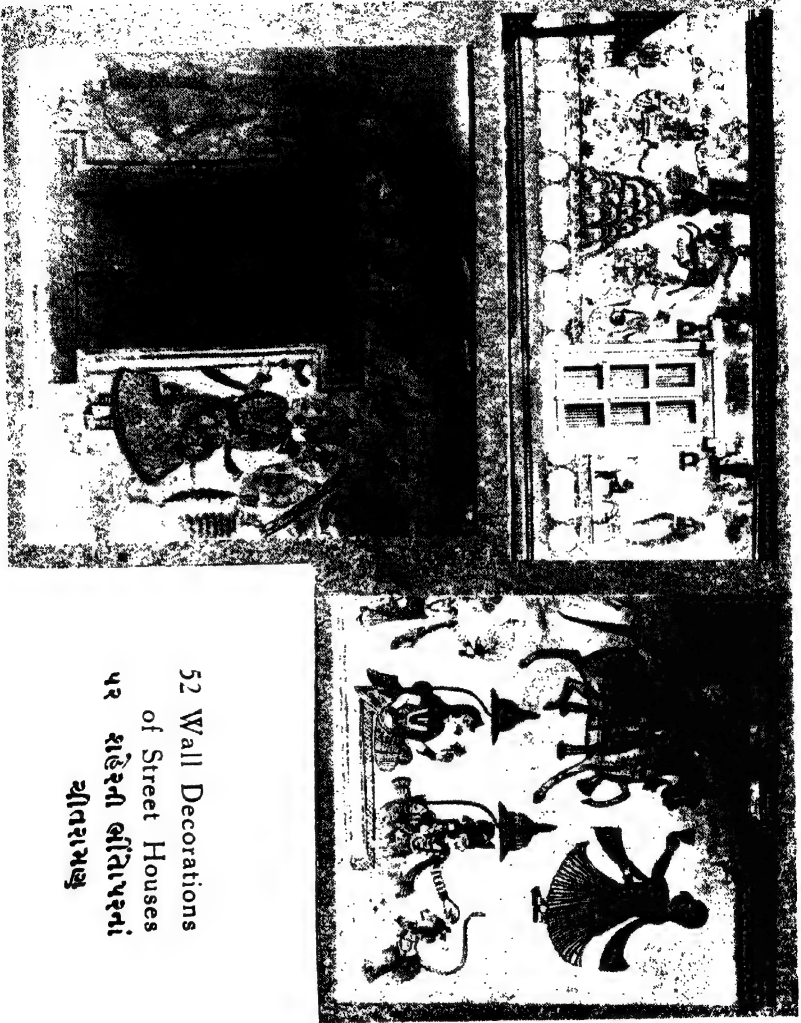
૨૫ બંગાળી ઘાટના હુમટવાળા રોજા
(ચાલીનાગમાં ગાંધીજીના ગેટિંગ પાસે)

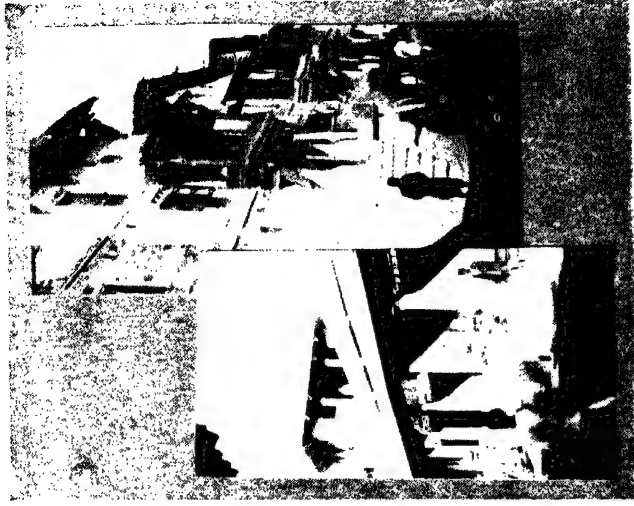
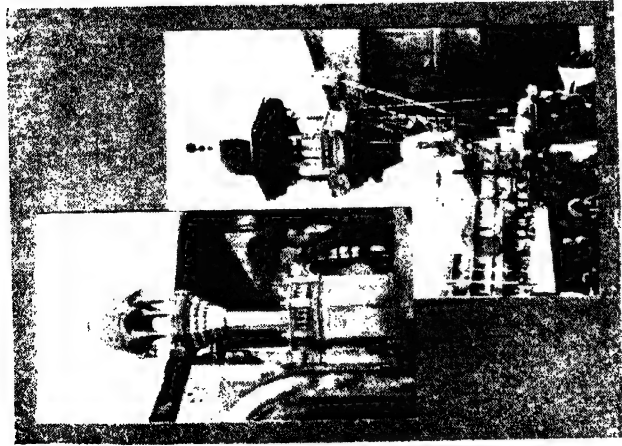
૨૬ સર ચીનુભાઈ માધવલાલનો 'શાંતિકુંજ' બંગલો

૨૭ શાંતિકુંજ બંગલાનો પાછળનો ભાગ

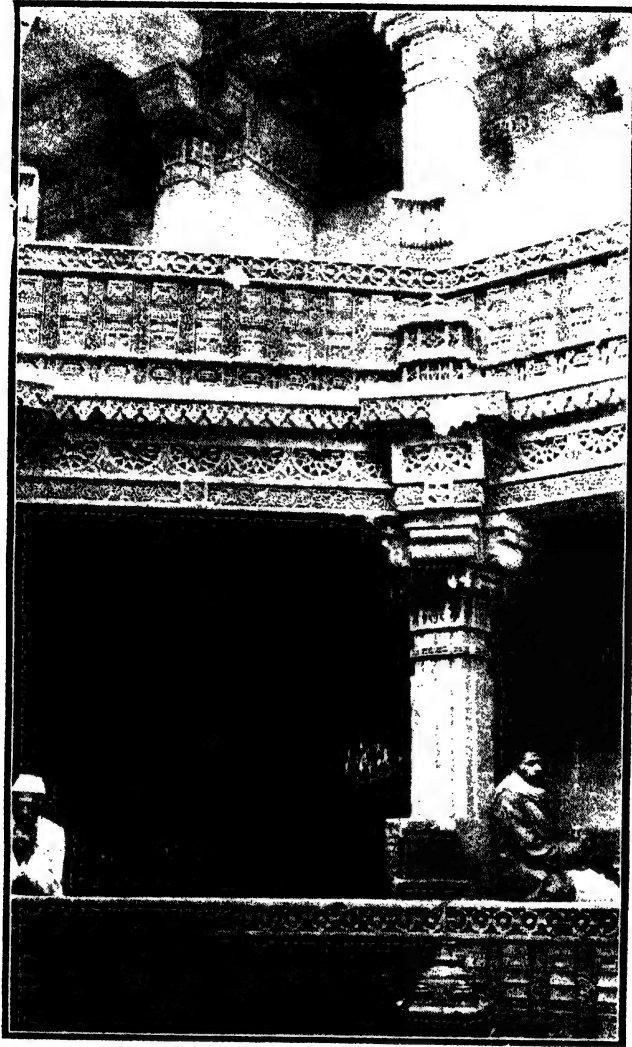

52 Wall Decorations
of Street Houses
in Shiraz, Iran
Shirazi Wall

51 Birdhouses and Street Views
૫૧ પંડખડીઓ અને રસ્તાપરનાં બિરુની ઇમાનાં તથા નવી ઇમાનાં મકાનો

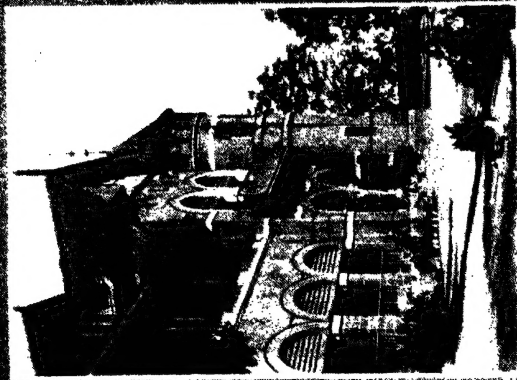
ગુજરાતમાં આવનાર પરદેશીની નાસ્દે પંખીએના અકાર કરતી આ પરમણીએ બાબુ જ સુંદર અને આદર્શદત્ત હસ્ય લાગે છે. તગરની શોભામાં અને આનંદમાં તેણી ચિદ્રિ થાય છે પરચરની કે સાકરાની આ પરચણીએ પચની કાદિયરી મકાનોથી જરાય દુનિદે નાદિ એવી હોય છે. જ્ઞતી દેળનાં મકાનો શહેરમાં એકા શ્વતો જલ્ય છે અત લોકોના શોખ નાટકો ચરકોવાળાં મકાનો પર કતયો છે પરંતુ શેડ કનુરમાદ સાલમાડેએ આદી જનાવેલી નવી દુળમાં દેગના સંગમનેસનો નવી રીતે આદર કરી સુંદર શક્યાત કરી ગતાની છે.

50 Adalaj Wav

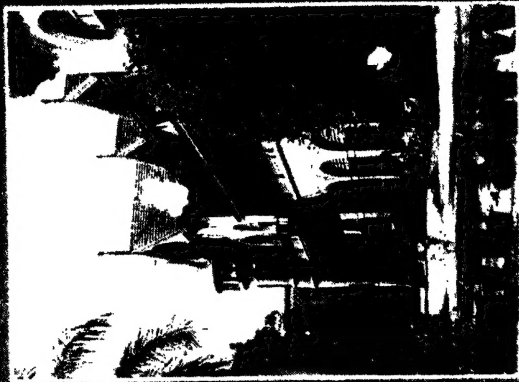
૫૦ અડાલજની વાવ

અમદાવાદની ઉત્તરે આઠ ગાઉ દૂર અડાલજ ગામમાં આવેલી આ વાવ ઇ. સ. ૧૫૦૨માં સુલતાન મહમુદ બેગડાના રાજ્યમાં વીરસિંહ વાઘેલાની સ્ત્રી રૂઝાબેગમ બંધાવેલી છે. દાદાદરીની વાવથી એ માટી નથી, પણ અલંકારમાં એના કરતાં ઘણી ચડિયાતી છે. પાટણની રાણીવાવનો નારા થવા પછી હવે ગુજરાતભરમાં આના જેવી બીજી એકેય સુંદર વાવ રહી નથી. વાવને ત્રણ મુખ છે અને બહાર હિંદુ મૂર્તિઓ પણ જણાય છે.

Right Wing

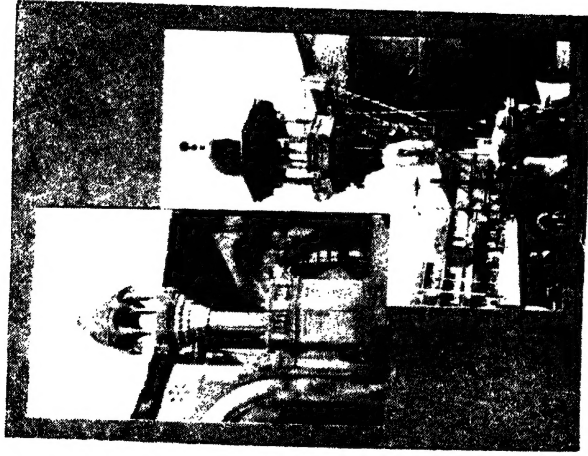
ARTS COLLEGE

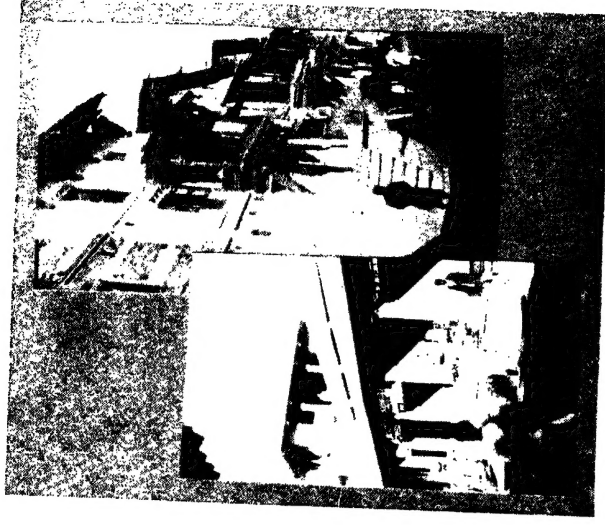
Left Wing

ଅଟ୍ଟ ଶିକ୍ଷା ଶିଳ୍ପ

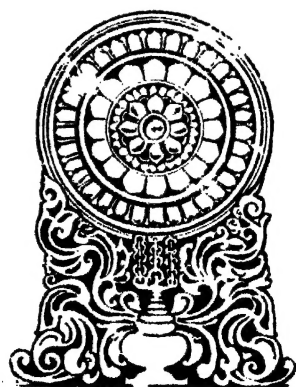

૨૬ પરવડીઓ

૩૦ રસ્તાપરનાં જૂની ઢબનાં તથા નવી ઢબનાં મકાનો
દાણીબાજીના ચિત્રમાં શેઠ કસ્તુરભાઈ લાલભાઈની નવી દુકાનેનું
ચિત્ર છે. જમણી તરફ ખાડિયાના એક રસ્તાનો દેખાવ છે.

અંદરનાં ચિત્રો અને પૃથુ અપનાર : બચુબાઈ રાવત કુમાર િન્ડો

